

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**REŞİDU'D-DİN FAZLULLÂH'IN CÂMİ'U'T-
TEVÂRÎH İSİMLİ ESERİNİN HÂREZMŞÂHLAR
KISMININ TERCÜME VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

MERYEM YAŞAR
2501150228

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU

İSTANBUL - 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : MERYEM YAŞAR Numarası : 2501150228

Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TARİH/GENEL TÜRK TARİHİ Danışmanı : DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ AHMETBEYOĞLU

Tez Savunma Tarihi : 21.09.2018 Saati : 11:30

Tez Başlığı : "Reşîddü'd-Dîn Fazlullah'ın Câmî'u't Te-Vârih İsimli Eserindeki Hârizmşahlar Kısımının
Tercüme ve Değerlendirilmesi "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİK OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ		RED
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ AHMETBEYOĞLU		KABUL
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ZEREN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DR. ÖĞR. ÜYESİ ÖMER KUL		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ M. EBRU ZEREN		

ÖZ

REŞİDU'D-DÎN FAZLULLÂH'IN CÂMÎ'U'T-TEVÂRÎH İSİMLİ ESERİNİN HÂREZMŞÂHLAR KISMININ TERCÜME VE DEĞERLENDİRİLMESİ

MERYEM YAŞAR

Câmi' u' t- tevârîh, Reşîdu' d- dîn Fazlullâh- ı el- Hemedânî' nin, İlhanlı hükümdarı Gâzân Hân' ın isteği üzerine yazdığı bir baş eserdir. Eserin 1306-1307 yıllarında birinci nüshası üç cilt, 1310' da tamamlanan ikinci nüshası ise dört cilt olarak düzenlenmiştir. Eser, Fârs dilinde yazılan temel kaynaklardan biridir. Tezimizde Hârezmşâhlar Tarihi kısmının tercüme ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Tez üç bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde, Reşîdu' d- dîn Fazlullâh' ın hayatı (tahsili, ilmi şahsiyeti, yaşadığı dönem) ve eserleri hakkında bilgiler verilmiş; İkinci bölümde Reşîdu' d- dîn' in ilk dünya tarihi olarak kabul edilen Câmi' u' t- tevârîh adlı eseri incelenmiş; üçüncü bölümde ise Câm' i' u' t- tevârîh' in Hârezmşâhlar Tarihi kısmının tercümesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Reşîdu' d- dîn Fazlullâh, Câmi' u' t- Tevârîh, Hârezmşâhlar, Atsız, Sultân Sencer, Sultân Celâlu' d- dîn.

ABSTRACT

TRANSLATIONS AND EVALUATION OF THE KHWARAZMS CHAPTER OF THE BOOK TITLED JAMI‘AL TAWARIKH by RASHID al-Din FADLULLÂH

MERYEM YAŞAR

Jami‘al-Tawarîkh by Rashid al-Din Fadlullâh is a master piece written on the request of Ilhânlian Ruler, Gâzân Hân. The first version the book was arranged in three volumes between the years of 1306 and 1307, and the second version of the book completed at the year of 1310 in the four volumes. The book is one of the main sources written in Persian literature. The History of Khwarazm section of the book will be translated and evaluated in this thesis. The thesis will consist of three parts. In the first part of the thesis, the life and works of Rashid al-Din Fadlullâh will be given. The first part also gives detailed information about his education, scientific personality and life. In the second part of the thesis, the book titled Jami‘al-Tawarîkh, which is considered as the first world history book of the author will be examined. In the third chapter of the thesis, the History part of the Jami‘al-Tawarîkh’s Khwarazm book will be translated.

Key Words: Rashid al-Din Fadlullâh, Jami‘al-Tawârîkh, Khwarazm, Atsiz, Sultân Sanjar, Sultân Jalaluddin.

ÖNSÖZ

Türk ve Moğol tarihi hakkında 14. yüzyılda verdiği bilgiler bakımından dönemin önde gelen kaynakları arasında Reşîdu'd-dîn Fazlullâh tarafından kaleme alınan Câmi'ü't-tevârih adlı eser önemli bir yer tutmaktadır. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, 1248 tarihinde doğmuş ve tıp tahsil etmiş daha sonra da İlhanlı hükümdarı Abâkâ Hân döneminde devlet hizmetine girerek gittikçe yükselmiş ve sonunda Gâzân Hân döneminde vezirlik makamına getirilerek vefatına kadar bu görevde kalmıştır. Reşîdu'd-dîn “*Târîh-i mübârek-i Gâzânî*” adını taşıyan Moğol tarihine ait eserini, tarihe büyük ilgisi olduğu bilinen Gâzân Hân'ın isteği üzerine 700/1300/1301 tarihinde yazmaya başlamıştır. Ancak eserini tamamlayamadan Gâzân Hân'ın vefat etmesi üzerine (703/1304), kitabını Gâzân Hân'ın halefi olan Olcâyâtû Hân'a sunmuştur. Ancak o, bunu kabul etmeyerek, eserin Gâzân Hân'a ait kısmının kalmasını, kendisi için de ayrı bir umumî tarih yazılmasını istemiştir. Bu şekilde Câmi'ü't-tevârih üç ayrı kısımdan oluşan umumî bir tarih haline gelmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde, İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermeye; ikinci bölümde Câmi'ü't-tevârih'in nasıl kaleme alındığı ve hangi bölümlerden oluştuğu ile muhteviyatı hakkında bilgi vermeye; üçüncü bölüm olan son bölümümüzde ise Hârezmşâhlar Devleti'nin Tarihini tercüme etmeye gayret ettik.

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız Câmi'ü't-tevârih adlı eserin Hârezmşâhlar Devleti'ne ait kısmını Türkçe'ye tercüme ederken en çok zorlandığımız taraf metinde çok sayıda bağlaç olması idi. Bu bağlaçlar Türkçe çeviride anlamı bozdukları için bir çoğunu çıkarmak zorunda kaldık. Yine eserde yer alan şiirleri aslına uygun olarak çevirmeye gayret ettik. Metinde uzun cümleler bulunması yaptığımız çeviride karşılaştığımız diğer bir zorluktu. Eseri Türkçeye tercüme ederken cümlelerin daha iyi anlaşılması için bazı yerlerde kelimeler ekledik ve bu kelimeleri köşeli parantez içine aldık. Ayrıca yer ve şahıs adlarının transkripsiyonu da karşılaştığımız başka bir sorundu. Bu noktada yazımda küçük bazı farklılıklarla Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin transkripsiyon sistemini esas aldık. Kelimelerin imlâsı ile ilgili konularda Türk Dil Kurumunun imlâ kılavuzuna başvurduk. Ayrıca tezin tercüme kısmında yazarın kendi

verdiği dipnotları bizim verdiğimiz dipnotlardan ayırt etmek için parantez içerisinde (çevirenin notu: ç.n) şeklinde yazarak, eseri orijinaline uygun bir şekilde Türkçe'ye tercüme etmeye gayret ettik.

Tezimizin danışmanlığını kabul etme nezaketinde bulunan ve yardımlarını benden esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu'na müteşekkirim. Prof. Dr. Muallâ Uydu Yücel'e destek ve teşviklerinden dolayı teşekkür ederim. Ayrıca tez konumuzun belirlenmesi hususunda yönlendirmesi ve çalışmam esnasındaki katkıları için Prof. Dr. Osman Gazi Özgüdenli hocam ile yardımlarını esirgemeyen hocalarım Doç. Dr. Güler Nuhoğlu'na, Doç. Dr. Kadir Turgut'a, Doç. Dr. Ömer İshakoğlu'na ve Genel Türk Tarihi kürsüsündeki bütün hocalarıma çok teşekkür ederim. Hayatım boyunca desteklerini her daim yanımda hissettiğim başta rahmetli babam Fethullah Yaşar olmak üzere canım anneme ve bütün aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Meryem YAŞAR
İstanbul - 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

REŞİDU'D-DİN FAZLULLÂH EL-HEMEDÂNÎ'NİN HAYATI VE CÂMÎ'U'T-TEVÂRİH

1.1.Reşîdu'd-dîn Fazlullâh el-Hemedânî'nin Hayatı.....	29
1.2. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-ı el-Hemedânî'nin Eserleri.....	38

İKİNCİ BÖLÜM

CÂMÎ'U'T-TEVÂRÎH

2.1. Câmî' u't-tevârîh.....	43
2.2. Câmî' u't-tevârîh Zeyli	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂREZM SULTÂNLARI'NIN TARİHİ

3.1. Hârezm Sultanlarının Tarihi	61
3. 2. Sultân Alâu'd-dîn Muhammed b. Hârezmşâh'ın Tahta Oturması	78
3. 3. Gûr Sultânlarının Ülkesinin Sultân Muhammed Hârezmşâh'ın Alması	83
3.4. Kirmân, Mâzenderân ve Mâverâû'n-nehr'in Fethi	84
3. 5. Sultânın İkinci Kez Gûrhân ile Savaşmak İçin Geri Dönmesi	87
3. 6. Gazne ve Firuzkûh'un Kurtuluşu.....	89
3.7. Kutlu Sultân Muhammed b. Hârezmşâh'ın Geri Kalan Hayatı ve İşlerinin Bozulması	90
3.8. Babasının Vefatından Sonra Sultân Celâlu'd-dîn'in Durumu	93

3.9. Sultân Celâlu'd-dîn Hindistan'daki Durumu	99
3.10. Sultân Celâlu'd-dîn'in Bağdâd'a Gitmesi.....	103
3.11. Gürcistan'ın Fethi ve Gürcistan Halkının Yok Edilmesi.....	105
3.12. Sultân'ın Gürcistan'a Dönmesi.....	110
3.13. Sultân'ın Ahlât'a Gitmesi ve Oranın Fethi	112
3.14. Ahlât Fetihnâmesi	113
3.15. Sultân Celâlu'd-dîn Hârezmşâh'ın, Rum (Anadolu) Sultânı Alâu'd-dîn İle Savaşmak İçin Harekete Geçmesi.....	115
3.16. Sultân Celâlu'd-dîn'in Saltanatının Sonu	120
DEĞERLENDİRME	123
SONUÇ	128
KAYNAKÇA	131

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.t.	: Adı geçen tez
A.y.	: Aynı yer
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Ç.n.	: Çevirenin notu
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Dpt.	: Dipnot
H.z.	: Hazret
İA	: İslâm Ansiklopedisi
km.	: Kilometre
Ktb.	: Kütüphâne
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.	: Metre
m.	: Miladi
S.	: Sayı
Nşr.	: Neşir
Str.	: Satır
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
vb.	: ve bunun gibi
Y.Y.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Hârezm, Aral Gölü'nün güneyinde yer alan topraklar ile 13. yüzyıla kadar burada yaşayan halka verilen adı ifade etmektedir. Fârsça *Hâr* (*Huvâr*) ve *rizm/rezm* kelimelerinden meydana gelen Hârezm isminin menşei üzerinde farklı görüşler öne sürülmüştür.

Bu farklı görüşlerden ilki, önceleri Balhan dağlarında yaşayan Hârezm kavminin bu bölgeye gelmesinden sonra bölgenin bu adla anıldığıdır¹.

İkinci görüşe göre ise, Hârezmliler Şark padişâhı veya Türk hükümdârının hizmetindeyken onun gazabına uğrayarak yüz fersah uzaklıktaki Kâs'a yerleştirilmişlerdir. Daha sonra hükümdâr onlar hakkında bilgi edinmek üzere adamlarını göndermiş, adamları geri döndüklerinde onların balık tuttuklarını ve bu balıkları ateşte pişirip yediklerini söylemişlerdir. Hârezm dilinde ete *hâr*, oduna da *rizm/rezm* denildiğinden buraya *Hâr-rizm* adı verilmiş ve zamanla bu kelime *Hârezm* (*Huvârizm*) şeklini almıştır².

Üçüncü bir görüşe göre ise yaşadıkları yerde iklim çok soğuk olduğu için, Allah acıyıp bolca odun vermiştir ki bu bilgi İbn Fadlân'ın *Seyâhatnâmesinde* geçmektedir. Ayrıca Hârezm'in Fârsça *hurşid* (güneş) ve *hûrden* (yemek) sözcüklerinden türediği veya "Hâriler ülkesi" anlamında olduğu da ileri sürülen görüşler arasında yer almıştır.

İslâm öncesi dönemden itibaren Hârezm'e hâkim olan vâli, emir ve hükümdârlar *Hârezmşâh* unvanını kullanmışlardır³. Çok geniş bir sahada hâkimiyet kurarak büyük bir devlet haline gelen Hârezmşâhlar'dan önce Hârezm bölgesinde aynı adla hüküm süren üç hânedanın varlığından bahsedilmektedir. Bunlar; Pers Devleti yıllarından başlayıp 995'e kadar devam eden *Afrigoğulları*; 995-1017 yılları arasında bölgeye hâkim olan *Memûniler* ve Sultân Gazneli Mahmûd'un Altuntaş el-Hâcib'i

¹ Abdülkerim Özaydın, "Hârizm", *DİA*, C. XVI, İstanbul, TDVY, 1997, s. 217-220; Hârezmşâhlar Devleti'nin, Celâleddin Hârezmşâh'ın Doğu Anadolu'ya gelişine kadar daha geniş bilgi için bkz. Fuad Köprülü, "Hârezmşâhlar" *İA*, s. 465-497; W. Barthold, K. Yaşar Koprıman, İsmail Aka, "Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler", TTK, 1927; 12. yy'a kadar Orta Asya'nın tarihi, Karahitâylar, Hârezmşâhlar, Cengiz Hân, Moğollar ve Moğol hâkimiyeti altında olan Türkistan hakkında ayrıntılı bilgiler içeren Vasily V. Barthold'un eserinin tercümesi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Moğol İstilasına Kadar Türkistan", İstanbul, 1981.

² Özaydın. *a.g.m.*, s. 217-220.

³ Aydın Taneri, "Hârizmşâhlar", *DİA*, C. XVI, İstanbul, TDVY, 1997, s. 228-231.

Hârezmşâh unvanıyla buraya tayin ederek kurdurduğu *Altuntaşoğulları*'dır ki bu hânedan da 1017'den 1041 yılına kadar burada hüküm sürmüştür⁴.

Altuntaşoğulları döneminin sonunda yani Dandanakan Savaşından (1040) sonra Cend Emîri Şâh Melik tarafından Hârezm'den uzaklaştırılan Altuntaşoğulları, Horâsân'a giderek Selçuklulara sığındılar, ancak umdukları ilgiyi bulamayıp dağıldılar. 1043'te Selçuklular Hârezm'i zapt edince, bölge Horâsân eyaletine bağlandı ve Selçuklu vâilileri tarafından yönetildi. Bu valilerden biri de Ânûştegin idi⁵. Ânûştegin Sultân Melikşâh'ın sarayında hizmet etmiş Türk asıllı bir köle idi. Selçuklu sarayına intisabından sonra bilgisi ve çalışkanlığı sayesinde kısa sürede sarayın en yüksek makamlarından biri olan taşdârlık vazifesine getirildi⁶. Taşdârlık görevi ile başlayan saray hayatı, zaman içinde devletin üst mevkilerinde görev almasının önünü açtı ve genç yaşta Bilge Tegin tarafından esir alındığı topraklar olan Hârezm'e vâli olarak atandı⁷. 1092 tarihinden sonra Hârezmşâh Devleti'nin Sultânları, Oğuz boylarından birine mensup olan Ânûştegin'in soyundan geldi. Bu yüzden de Hârezmşâhlar Devleti'nin kurucusu ve atası Ânûştegin olarak kabul edildi.

Hârezm bölgesinin vâliliğini başarıyla sürdüren Ânûştegin, o yıllarda zor bir dönem geçiren Büyük Selçuklu Devleti'ne sadakatla bağlı kalarak halkın yanında itibar kazandı. Bu sebeple Selçuklu Sultânı Sencer, Ânûştegin'in vefat etmesinin ardından, onun yerine Hârezm vâlisi olarak oğlu Kutbu'd-dîn Muhammed'i görevlendirilmesi bu devletin kurulması yolunda atılmış bir adımdır⁸.

1097-1127 yılları arasında bölgede hüküm süren Kutbu'd-dîn Muhammed görevde kaldığı 30 yıl boyunca adil bir yönetim gösterdi, halkı memnun etti ve âlimler ile iyi ilişkiler kurdu. İlim adamları ile halkın desteğini kazanmış olması kendisine büyük bir rahatlık verdi. Ayrıca Sultân Sencer ile de iyi ilişkiler kurarak ona her zaman bağlı kaldı. Yıllık vergi ve hediyelerini aksatmadan Sencer'e gönderdiği gibi sağlam bir yönetim kurarak gücünü artırmayı ihmal etmedi. Hârezm'i maddi ve manevî bakımdan

⁴ Taneri, **a.g.m.**, s. 228-231.

⁵ Osman Çetin, "Türk-İslâm Devletleri Tarihi", **Düşünce Kitabevi Yayınları**, 3. baskı, İstanbul, 2011, s. 54; Hasan Geyikoğlu, "Doğu Anadolu'da Hârezmşâhlar", Atatürk Üniversitesi, Tarih Anabilimdalı, **Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1992, s. 2.

⁶ Çetin, **a.g. e.**, s. 54.

⁷ Taneri, **a.g.m.**, s. 229.

⁸ Fuad Köprülü, "Hârezmşâhlar", **İA**, C. 5-1, s. 240-257, Kafesoğlu, "Hârezmşâhlar Tarihi", **TTK**, Ankara, s. 36-38; W. Barthold, "Moğol İstilasına kadar Türkistan" Hakkı Dursun Yıldız (trc.), **Kervan Yayınları**, İstanbul 1981, s. 36-38, 42-44.

geliştirmeye çalışarak ticareti teşvik etti ve ülkesini zenginleştirerek refahın artmasını sağladı⁹. Bunun sonucunda güçlü bir hükümdâr oldu ve Hârezmşâhlar Devletinin asıl kurucusu sayıldı. Kutbu'd-dîn Muhammed 1128'de ölünce yerine büyük oğlu Kızıl Arslan Atsız tayin edildi. İyi bir eğitim almış olan Atsız babası hayattayken Sultân Sencer ile iyi münasebetler kurdu. Atsız yıllık vergilerini bir yıl babası bir yıl da kendisinin Sultan Sencer'e götürmesi iyi ilişkiler kurulmasında etkili oldu. Güçlü bir edebî kültüre sahip olan Atsız, bu ziyaretlerinde Sencer'in ilgi ve sevgisini kazanarak, sarayında itibar gösterilen kişiler arasında yer aldı.

Atsız, Sencer'in 1130 yılında Karahânlılar; 1132'de de yeğeni Me'sûd'a karşı yaptığı seferlerde yanında yer aldı¹⁰. Ancak bir süre sonra Atsız'ın aleyhinde çıkan söylentiler Sultân Sencer'e kadar ulaşınca o da bu söylentilere itibar ederek kendisine soğuk davranmaya başladı¹¹. Bu davranışını özellikle 1135'te Sencer'in Behram Şâh ile ilgili olarak Gazne'ye yaptığı seferde fark etti ve Sultân'da izin alıp Hârezm'e döndü¹². Bu tarihten sonra Atsız Sencer'e karşı daha bağımsız bir siyaset izledi ve buna bağlı olarak askerî ve ticarî bakımdan önem arzeden ve o sırada Sencer'e bağlı olan Cend ve Mangışlak bölgelerini zapt etti. Bu bölgede gayri müslimlerle savaşıyan halk İslâm dininin yayılmasına çalışırken, Atsız'ın Müslümanların kanını dökmesini, Sencer hoş karşılamadı ve bu hususta Atsız'ı suçlayarak 1138'de büyük bir ordu ile Hârezm seferine çıktı. Sultân Sencer'in üzerlerine geldiğini öğrenen Atsız'ın ordusu dağıldı, kendisi de kaçtı. Bu şekilde Hârezm yeniden Selçuklu hâkimiyetine girmiş oldu¹³.

Sencer, Atsız'ı azledip yeğeni Melik Süleyman b. Muhammed'i Hârizm valisi tayin etti ve Merv'e geri döndü (1139). Ancak kendisini toparlayan Atsız çok geçmeden geri dönerek Hârezmşâhlığı ele geçirdi. Bu sırada Mâverâû'n-nehr'de Karahıtay tehlikesinin baş göstermesi üzerine Atsız tekrar Sencer'in hâkimiyetini tanıdı ve affını dileyerek itaat yemini etti. Fakat 1141'de Sultân'ın Karahıtaylılarla yaptığı Katvan

⁹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 38; Mürsel Öztürk, Ata Melik Cüveynî "Târih-i Cihângüşâ", **Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları**, C. II, Ankara 1988, s. 5.

¹⁰ Köprülü, **a.g.m.**, s. 265.

¹¹ Atsız'ın isyanları için bkz. Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed", **DİA**, C. IV, s. 91-92; Erdoğan Merçil, "Selçuknâme", **Bilge Kültür Sanat**, 1. Basım, İstanbul, 2010, s. 139.

¹² Hüseyin Yazıcı, "İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Ankara 2002; Köprülü, **a.g.m.**, s. 266; Abdülkerim Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti", **Türkler**, **Yeni Türkiye Yayınları**, C. IV, Ankara 2002, s. 884.

¹³ Çetin, **a.g.m.**, s. 55; Ayrıca Sultan Sencer'in devri için bkz. Ali Sevim, Erdoğan Merçil, "Selçuklu Devletleri Tarihi", **TTK**, 1995, s. 224; Sencer'in Hârezm Seferleri için bkz. Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi" **TTK**, 4. Baskı, s. 342-345.

savaşında yenilgiye uğraması üzerine bunu fırsat bilerek verdiği yemini bozdu ve yeniden Selçuklu topraklarına saldırmaya başladı. Atsız, Horâsân'ın önemli şehirlerinden biri olan Nişâbûr'u alıp bu topraklarda kendi adına hutbe okuttu. Bundan sonra Atsız ile Sencer arasındaki mücadele olanca hızı ile devam etti ama Atsız her seferinde Selçuklu topraklarına girmeyi başarsa da, sonunda Sultân'ın baskısıyla affını isteyerek geri çekilmek zorunda kaldı. Bu durum Oğuzlar ile 1153'te yapılan savaşta, Oğuzların Sultân Sencer'i esir etmelerine kadar devam etti. Öteden beri Horâsân'ı ele geçirmek isteyen Atsız ne hikmetse iyi bir fırsat yakaladığı halde bunu kullanmadı ve Sencer'e bağlı kalarak onun yerine Sultân ilan edilen Mahmûd ile beraber hareket etmeye başladı. Oğuzlar ile mücadeleye giren Mahmûd başarılı olamayınca Atsız'dan yardım talep etti. Bu sırada esaretten kurtulan Sencer'e bir mektup yazarak sadakatini bildirdi¹⁴ ise de çok kısa bir süre sonra Habuşân'da vefat etti (1156)¹⁵. Atsız, Hârezmşâhlar Devleti'nin temelini atmaya ve bu mücadelesini Sultân Sencer gibi büyük bir hükümdâra karşı gerçekleştirmeye çalıştı¹⁶.

Atsız'ın ölümü üzerine oğlu İl Arslan¹⁷ Hârezmşâh oldu. Sencer'e itaatini bildirdi ve o da İl Arslan'a saltanat menşurunu gönderdi¹⁸. Ertesi yıl Sencer'in vefat etmesi üzerine İl Arslan o bölgenin en güçlü hükümdârı haline geldi¹⁹. Selçuklu Devleti'nin, eski gücünü kaybetmesi nedeniyle ülkede karışıklıklar baş gösterdi. Bağımsız bir hükümdâr gibi davranan İl Arslan kendisini Selçuklu Sultânlarına denk gördü ve bu arada bir yandan 'Irâk Selçukluları bir yandan da Karahıtaylılar ile iyi geçinmeye çalıştı. Bu sayede sınırlarını emniyet altına aldı. Hatta bunu sağlamak için Karahıtaylılara vergi ödedi. Karahıtaylılar Mâveârau'n-nehr'de Karluklular ile giriştikleri mücadelede başarılı olunca Karluk beylerinden bazıları Hârezm'e sığındılar. Mâveârau'n-nehr'e 1158'de giren İl Arslan burada 10.000 kişilik Karahıtay ordusu ile karşılaştı. Karahıtay komutanı İlig Türkmen ve araya girenlerin gayretiyle çatışma yaşanmadan iki taraf mevzi aldıkları Zerefşan (Soğd) ırmağının sahilinden uzaklaştılar²⁰. Karahıtaylılar Karluklularla mücadelelerinde başarılı olup asayiş

---

¹⁴ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁵ Çetin, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁶ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 44; Ayrıca bkz. Köymen, **a.g.e.**, s. 311-312.

¹⁷ Öztürk, **a.g.e.**, s. 6; Köprülü, **a.g.ma.**, s. 267; Özeydin, **a.g.ma.**, s. 884; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁸ Köprülü, **a.g.m.**, s. 268; Ayrıca bkz. Taneri, **a.g.m.**, s. 230.

¹⁹ Özeydin, **a.g.e.**, s. 886.

²⁰ Çetin, **a.g.e.**, s. 57.

sağladıktan sonra²¹; 1172’de yıllık vergiyi ödemedikleri gerekçesiyle Hârezm’e karşı harekete geçtiler ve Hârezmşâhları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bu mağlûbiyet sonunda hastalığı iyice ilerleyen İl Arslan öldü (1172)²².

İl Arslan ölünce iki oğlu, Sultân Şâh ve Alâû’d-dîn Tekiş arasında taht kavgası başladı. İl Arslan’ın eşi Terken Hâtûn’un, oğlu Sultân Şâh’ı desteklemesine rağmen Tekiş, Gürgenç’e girip Hârezm tahtına oturdu. Tekiş ile siyasî mücadeleden vazgeçmeyen Terken Hâtûn ile Sultân Şâh, Horâsân hâkimi Ay Aba’nın da desteğini alarak tahtı ele geçirmeye çalıştılsa da Tekiş gereken önlemleri aldığı için başarılı olamadılar. Tekiş bir baskınla Ay Aba’yı mağlûp etti. Bu yenilgi sonrasında Dihistan’a kaçan Terken Hâtûn yakalanarak öldürüldü oğlu Sultân Şâh’da Gûr melikine sığındı. Daha sonra Sultân Şâh kardeşiyle mücadelesine devam ederek, Merv, Serahs ve Tûs civarında ele geçirdiği topraklarda küçük bir emirlik kurdu ise de 1172 yılı içerisinde öldü.

Sultân Şâh’ın ölmesiyle rahat bir nefes alan Tekiş, İran ve ‘ Irâk-ı Acem’e yöneldi²³. ‘ Irâk’a girerek Rey yakınlarında Sultân Tuğrul’u yenilgiye uğrattı ve ‘Irâk Selçuklu Devletine son verdi. İran ve ‘ Irâk-ı Acem topraklarını Hârezmşâhların hâkimiyeti altına aldı. Kendisini Selçuklu vârisi olarak gören Tekiş, “Sultân” unvanını kullanmaya başladı. Güçlü bir orduya sahip olan Tekiş devletin sınırlarını Aral’ın kuzey düzlüklerinden Bağdâd yakınlarına kadar genişletti. ‘ Irâk-ı Acem’de gözü olan Halife Nâsır-Lidînillâh ile mücadele etti. Bazı siyasî gelişmeler sebebiyle 1198 yılında İran’a yeni bir sefer düzenledi. Tekiş batıda ‘Abbâsîler ile mücadele ederken doğuda sınırlarının ötesinde bozkırlarda yaşayan Kıpçâk ve Kanklı göçebeleriyle mücadele etti. Hayatının son yıllarını Batinîlerle uğraşarak geçirdi hatta Alamût’tan sonra en önemli merkezleri olan Arslan-Gûşa kalesini aldı ise de onlara karşı kesin bir sonuca ulaşamadı²⁴. Bu sırada hastalığı ilerledi ve nihâyetinde 1200 yılında vefat etti. Sultân Tekiş, Hârezmşâhlar sülalesinin en dikkat çekici simâsıdır. Hayatı boyunca uzun ve yorucu mücadeleler yapmış ve yirmi yıla yakın bir süre kardeşi ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Çoğunlukla Kanklı, Kıpçâk, Uran ve sair Türklerden oluşturduğu ordusu

²¹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 82.

²² Abdulhâluk Mehmet Çay, “Hârezmşâhlar Devleti” (1097-1231)”, **Türkiye Dışı Türk Tarihi**, Ankara 2009, s. 2; Özaydın, **a.g.e.**, s. 23; Yazıcı, **a.g.e.**, s. 355.

²³ Köprülü, **a.g.m.**, s. 270.

²⁴ Çetin, **a.g.e.**, s. 58.

devrin en seçkin İslâm ordusu olma özelliğine sahipti. Oğlu Muhammed’e kurulmuş teşkilatıyla kuvvetli ve organize ordusuyla büyük bir devlet bırakan Sultân Alâu’d-dîn Tekiş, görevini lâıykı ile yerine getiren bir devlet adamı olarak öldü²⁵.

Sultân Alâu’d-dîn Tekiş vefat ettiğinde geriye, sınırları oldukça geniş bir devlet bıraktı. Kendisinden sonra oğlu Alâu’d-dîn Muhammed, Hârezmşâh Sultânı oldu. İlk başta, “Kutbu’d-dîn” olan lakâbını cülûsundan sonra “Alâu’d-dîn’e” çevirdi²⁶. Göreve başladığında bazı hânedan üyeleriyle taht için mücadele etmek zorunda kaldı. Gûr ve Horâsân bölgelerinde yaşanan siyasî gelişmeler sebebiyle, 1201’de Gûrlulara karşı sefere çıkarak birkaç yıl onlarla mücadele etti. Gûr Sultânı Gıyâsü’d-din ile Gûr melikleri arasında taht mücadelesi başlayınca, bu fırsatı kaçırmak istemeyen Alâu’d-dîn 1204 yılında Merv ve Herât’ı ele geçirdi ise de bir süre sonra Gûrlulara yenilerek çekilmek zorunda kaldı. Gûrlularla tek başına başa çıkamayacağını anlayınca Karahânlı hükümdârı Osman ile Karahıtaylılardan yardım istedi. Daha sonra yaşanan bazı gelişmeler yeni bir Karahıtay tehlikesini ortaya çıkardı. Karahıtay hâkimiyetine son vermek üzere hareket geçti ve Buhârâ üzerine yürüyüp şehri ele geçirdi (1207). Bu arada Sultân Osman ile ittifak kurup Mâverâu’n-nehr’de Hârezmşâhların etkisini artırdı. Karahıtay hükümdârı Gûr Hân hemen harekete geçerek Muhammed Hârezmşâh’ı ağır bir yenilgiye uğrattı ve bazı topraklar Hârezmşâhların elinden çıktı. Neticede Sultân Muhammed yeni bir Mâverâu’n-nehr seferine çıkarak Seyhun’u geçti ve Endican yakınlarında Karahıtaylıları ağır bir yenilgiye uğrattı. Kâfirlere karşı bu başarısından sonra İslâm dünyasında şöhreti arttı. “İskender-i Sani” ve “Sultân Sencer” gibi unvanlar kendisine tevdi edildi (1200)²⁷.

Bu sırada Karahıtay devletinin doğu sınırlarında bir takım gelişmeler yaşandı. Bu gelişmelerden en önemlisi Cengiz’in, 1200 yılında Moğolların başına geçerek bir devlet kurması oldu²⁸. Cengiz güneye yönelerek bütün Çin topraklarını ele geçirdi ve zaman içinde uzakdoğunun en geniş topraklarına sahip oldu. Bu arada kurduğu siyasî hâkimiyette kendisine tabî olmayanları cezalandırdı. Alâu’d-dîn Muhammed ise bu sırada Doğu Türkistan’dan ‘ Irâk-ı Acem’e kadar genişlettiği topraklarının tek hâkimi

²⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 146.

²⁶ Köprülü, **a.g.m.**, s. 271; Abdülkerim Özaydın, Ahmed Ağrakça, “İbnü’l Esir, İslâm El-Kâmil Fi’t Tarih” (trc.), C. XII, İstanbul, 1987, s. 137.

²⁷ Öztürk, **a.g.e.**, s. 37; Ayrıca Selçuklu- Gûr münasebetleri için bkz. Merçil, **a.g.e.** s. 353.

²⁸ Erdoğan Merçil, “Müslüman Türk Devletleri Tarihi”, **İstanbul Üniversitesi Yayınları**, İstanbul 1985, s. 192.

olarak kendisini görmeye başladı ve Büyük Selçuklu Devleti gibi ‘Abbâsî halifesini nüfûzuna almaya niyetlendi. Bu gaye ile Halife Nasır-Lidinillah’a elçi göndererek ona bu düşüncesini kabul ettirmek istedi ise de bir sonuç elde edemedi. Halife ile karşılıklı mücadeler 1217’de Sultân’ın Bağdâd’a sefer düzenlemesine kadar sürdü. Ancak bu sefer de başarısızlıkla sonuçlandı. Bu arada Sultân Muhammed, Terken Hâtûn ve Nayman hükümdârı Güçlük ile de mücadesini sürdürdü. Cengiz Hân’ın hâkimiyeti altına aldığı zenginlikler ülkesi olarak görülen Çin’i kendi hâkimiyeti altına almak, Sultân Muhammed’in en büyük hayali idi. Ancak Cengiz Hân’ı ve ordusunu tanımıyordu. Hem onu hem de ordusunu tanımak ve haklarında bilgi almak için bir elçilik heyetini Cengiz’e gönderdi. Cengiz, elçileri dostça karşıladı. Kendisini doğunun hükümdârı, Hârezmşâh’ı batının hükümdârı olarak gördüğünü; iyi ilişkiler kurmak ve iki ülke arasında ticaret anlaşması yapmak istediğini ifade etti. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Hârezmşâh anlaşma teklifini kabul etti²⁹. Yapılan anlaşma gereğince iki ülke arasında ticaret kervanları gelip gitmeye başladı. Her iki devlet ticarî olarak münasebetlerini en üst seviyede gerçekleştirdiler ancak bu durum, Otrâr valisi İnalçık’ın Moğol ticaret kervanında bulunan tüccarları casus oldukları gerekçesiyle tutuklanmasına kadar sürdü. Yapılan yargılama sonucunda tüccarlar casus olarak görülüp öldürüldüler. 1218 yılında yaşanan bu hadise tarihe “Otrâr Hadisesi” olarak geçti³⁰. Bu olaydan sonra Cengiz Hân ile Sultân Muhammed’in arası bir daha kapanmamak üzere açıldı. 1220 senesinde Cengiz Hân’ın idaresindeki Moğol ordusunun ilerlemesi ile Hârezmşâhlar sarsıldı ve bunun sonucunda Buhârâ Semerkant daha sonra başkentleri olan Gürgenç, Moğollar tarafından hâkimiyet altına alındı. Moğolların bu saldırıları karşısında Sultân Muhammed daha fazla direnemedi ve ıssız bir adaya kaçarak burada öldü. Durmak bilmeyen Moğol akınları karşısında Hârezmşâhlar daha fazla mukavemet gösteremeyince Kafkaslardan ‘Irâk’a kadar uzanan topraklar Moğollar’ın eline geçti. Babasından sonra başa geçen Sultân Celâlu’d-dîn, Moğollar karşısında topraklarını korumak için büyük bir çaba gösterdi ise de başarılı olamadı ve Moğol istilâları ile zayıflayan Hârezmşâhlar 1230 senesinde Moğollar tarafından ağır bir yenilgiye uğramaktan kurtulamadılar. Bu yenilginin

---

²⁹ Çetin, **a.g.e.**, s. 64.

³⁰ Köprülü, **a.g.ma.**, s. 274; Daha fazla ayrıntı için bkz. W. Barthold, “Orta Asya Türk Tarihi Dersleri”, Hüseyin Dağ, **Çağlar Yayınları**, Ankara, 2004, s. 143; Taneri, **a.g.ma.**, s. 229.

sonucunda Celâlu'd-dîn Hârezmşâh kendi askerleri ile birlikte kaçmak zorunda kaldı ve Mâzenderân yolu ile Hazar Denizi'nin güneydoğu sahillerine yakın olan Âbeskun adalarından birine sığındı³¹. Celâlu'd-dîn'in sonu çok kötü oldu, bir oraya bir buraya giderek kendisine yaşanılacak bir yer aramakla hayatını geçirdi ve sonunda bazı kaynaklara göre kendi eceli ile bazı kaynaklara göre de asi bir kişi tarafından Aralık 1231/32'de öldürüldü. Onun ölümüyle de Hârezm Devleti fiilen son buldu.

1097'den 1231'e kadar güçlü bir hâkimiyet sergileyen Hârezmşâhlar Devleti'nin varlık gösterdiği Hârezm coğrafyası ve sosyo-kültürel hayatı hakkında da kısaca bilgi vermeye çalışalım:

Ceyhun Nehri'nin sayısız kollara ayrıldığı yer olan Hârezm toprakları bu doğadan faydalanan ender bölgelerden biri olduğu gibi, verimli olması sebebiyle de yaşamak için tercih edilen bölgeler arasında yer almaktadır. Bu toprakları besleyen Amûderyâ'dan sulanarak hayat bulan arazi oldukça geniş bir yer kaplamaktadır. Tarıma müsait olan bu topraklarda, bağcılık yapmak, pamuk, hububat gibi ürünler yetiştirmek her zaman rağbet görmüştür. Nehrin delta bölümünde birçok balık türü yaşarken; Doğu ve Batı Hârezm bölgeleri küçükbaş hayvancılık yapmak için uygundur ve bu yüzden yün ve yünlü ürünler oldukça fazladır³².

Bu topraklardan dışarıya ihraç edilen mamûller arasında, balık, peynir, pamuk yağı, halı, kumaş önemli bir yer teşkil etmiş, kaynaklarda Bağdâd'a özel ambalajlar içinde gönderilen meşhur kavunlardan söz edilmiştir. Ceyhun dışında yedi büyük kanal olması sebebiyle, burada küçük kayık, sandal gibi araçlarla yolculuk yapılmış ve bu da ulaşımı rahatlatmıştır³³.

Hârezm ülkesi, Çin, İran, Hindistan gibi Asya ülkeleri, Sibirya düzlükleri ve Rusya ile sınır komşusu olmuş, özellikle Rusya ve İskandinav ülkelerinin geçiş noktasında bulunması sebebiyle de ticaret alanındaki önemini her zaman korumuştur. Hârezm bölgesi bu ülkelerden gelen kervanların buluştuğu ve bu ticarî mâlların pazarlandığı bir yer olduğundan her zaman rağbet görmüştür. Müslüman Hârezmli tüccarlar vasıtası ile İtil Bulgaryası'ndan getirilen çeşitli hayvan derileri, balmumu, giyecek eşyası, İskandinavya'dan sevk edilen balık dişi ve tutkal, türlü zırhlar, kılıçlar

³¹ Otrar hadisesi geniş bilgi için bkz Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 281; Barthold, **a.g.e.**, s. 236-243.

³² Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 31; Ayrıca bkz. Özaydın, **a.g.ma.**, s. 217.

³³ **A.y.**

Sibirya bozkırlarındaki konar-göçer halkın koyun, sığır, at sürüleri Hârezm pazarlarında birbirine karışmıştır. Hârezm'deki ticarî ilişkilerin temelini Moğol-Hârezmşâh ilişkisi oluşturmuştur ki aslında bu ticarî münasebetler, İslâm aleminin Moğollarla olan mücadelesinin de başlıca nedenlerinden biri olmuştur.

13. yüzyılda yazılan ve yazarı bilinmeyen Hûdud-ü'l Âlem adlı eserde, Hârezm'in merkezî olan Gürgenç'e *Türk Kapısı* adı verilmiştir. Türkler, Aral Gölü çevresindeki topraklarda da ticarî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Buralarda Giz, Kerder, Baratigin kasabaları Oğuzlar ile yapılan ticarî münasebetlerin merkezini oluşturmuştur. Buraların ticaretin en önemli noktası olması sebebiyle, Hârezm-Türk ilişkileri Hârezmşâh Devri'nde devletin yükselmesi ve çökmesine etki edecek kadar hayati bir önem taşımıştır³⁴.

Bereketli toprağı ve ticaret için uygun geçiş noktalarına sahip olan Hârezm arazisinin her türlü tehlikeye karşı savunulması da kolay olmuştur. Karşı tarafın geçiş güzergâhına kalkan gibi bir set çeken Ceyhun Nehri ile bu nehrin kanalları ve su yolları burada bulunan şehirleri dış saldırılara karşı koruyan doğal setler oluşturmuştur. Buranın halkı gerektiğinde bu bentleri açarak düşmanlarının geçeceği yolları su altında bırakmışlardır.

Hârezmşâhlar'da hâkimiyet anlayışı, büyük ölçüde Selçuklu Devleti'yle benzerlikler göstermektedir. Hârezmşâhlar Devleti'nin gelişmesine paralel olarak siyasî anlayış, saray teşkilatı, teşrifat usûlleri, lakâplar, unvanlar abartılı bir şekil almıştır. Tekiş ile Alâu'd-dîn Muhammed zamanında "*İskender-i Sani*" ve "*Sencer*" lakâpları buna örnek oluşturmuştur. Atsız'dan başlayarak tahta geçen şehzâdelerin *Alâu'd-dîn* lakâbını aldıklarını görüyoruz. İlk dönemlerinde *Hârezmşâh*, *mâlik* ve daha sonra *şâhânşâh* unvanını taşıyan hükümdârlar nihâyetinde Büyük Selçukluların kullandığı *Sultân*, unvanını kullanmışlar ve bunların dışında Kahirü'l- Kefere ve'l- Müşrikin, Muinüemiri'l-Müminun, Burhanüemiri'l-müminin gibi lakâplar kullanmışlardır³⁵. Hükümrânlık âlâmeti olan bayrak, çetr ve merasim elbiselerinde, Büyük Selçuklular'da olduğu gibi siyah renkte idi. Şehzadâlere ve büyük emirlere verilen bayrak ve çetrler başka renkte olmuştur. Büyük Selçuklulardaki bütün saray memuriyetlerinde çeşitli

³⁴ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 32; Ayrıca bkz. Aydın Taneri, "Gürgenç" **DİA**, C. XIIIIV, TDVY, s. 321-322.

³⁵ Köprülü, **a.g.m.**, s. 278; Selçuklular'da askerî ve idarî müesseseler için bkz. Osman Turan "Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1969, s. 30; Yazıcı, **a.g.e.**, s. 374; Taneri, **a.g.ma.**, s. 230.

hizmetlere mahsus sınıflara Hârezmşâhlar sarayında da rastlanılmıştır. Bunlar: *Vezîr, hâcip-i hâs, tâşdar, silâhtar, câmedar, emîr-i âlem, emîr-i âhûr, emîr-i şikâr, davetdâr, çaşnîgir* gibi görevlilerden oluşmaktaydı³⁶.

Alâu'd-dîn Muhammed devrinde *amir* ve *hân* unvanlarının bir üstü olarak *mâlik* ünvanı verilmeye başlandı. Bu ünvana sahip kişiler bir takım hak ve imtiyazlara sahipti. Hususî bayraklarının üstünde görevleri ile alâkâlî âlâmetler vardı: *davetdârın alâmeti divit, silâhdârın yay, tâşdarın ibrik, camedârın bohça, emir-i âhurun nal, çavuşun sarı çetr idi*. Genel olarak hükümdârın güvendiği köleler arasından seçilir ve her birinin buyruğu altında önemli askerî kuvvetler bulunurdu. Bu kuvvetler doğrudan hükümdârın hassa ordusunu oluştururdu. Dinî ve geleneksel bayramlarda (nevruz, mihrigân v.b.), elçi kabulünde, askerî teftiş ve geçit merasimlerinde devletin azametini göstermek için çaba sarfedilirdi. Bu durum Alâu'd-dîn Muhammed döneminde en yüksek dereceye ulaşmış, hânedana mensûp olanlar, eski hükümdârlar, şehzâdeler, payitahttaki önemli büyük kişiler, bu törenlerde hükümdârın özel hizmetkârları sıfatı ile hazır bulunmuşlardır³⁷.

Hârezmşâhlar saltanatında veraset sistemi kesin bir kurala bağlı olmadığı için veliahtlar arasında sıkıntı yaşanmasına sebep olmuştur. Genel itibarıyla padişâh hayattayken büyük olan oğlunu veliaht olarak seçer ve diğer şehzâdeler ile devlet büyüklerine bunu onaylatarak itaat yemini aldırırdı. Veliahtlar genellikle en önemli eyalet olan Horâsân valiliğine tayin edilirdi. Ama daha önceden bütün şehzâdeler küçük yaşlarda herhangi bir eyaletin idaresine verilirdi. Şehzâdeye hem nâiblik etmek, hem de tahsil ve terbiyesine nezâret etmek üzere; devletin en tecrübeli ve sarayda en önemli askerlerinden bir Türk kumandan seçilerek onun atabeyliğine tayin olunurdu. Bu kumandan fiilen bütün nüfusu elinde toplardı. Merkezdeki saray ve dîvân teşkilatına benzeyen ama daha küçük kadrolu bir teşkilat şehzâdenin emrinde çalışırdı. Başa getirilen memurların tayinini merkez yapardı yine buraya bağlı istihbarat teşkilatı, olup bitenleri bildirmekle yükümlüydü. Merkezî idarenin kontrolünü sağlamak için alınan bu önlemlere rağmen fırsat buldukça hırslı şehzâde ve atabeylerin isyana kalkıştıkları ve özellikle hükümdâr öldüğünde bu tarz hareketlere daha sık rastlanıldığı görülmüştür.

³⁶ Taneri, **a.g.ma.**, s. 228-231.

³⁷ Köprülü, **a.g.ma.**, s. 278; Ayrıca, Selçuklular devrinde devletin siyasî yapısı için bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 305.

Hârezmşâhlar tarihinde amca, kardeş, yeğen katli olaylarına sıkça rastlanılmasının sebebi budur. Büyük Selçuklu Devleti'nin idâre teşkilatı bazı küçük farklılıklar ile Hârezmşâhlar devrinde de devam etti. Atsız zamanında önemli bir askerî güce sahip olan Hârezmşâh ordusu, Tekiş ve özellikle Alâu'd-dîn döneminde mahalli hânedanlıklara son verilerek merkezîyetçi bir özellik kazanmış ancak bu siyasî açıdan sakıncalı olmakla birlikte devletin ilerleme göstermesini de sağlamıştır³⁸.

Merkezî idarenin başında Selçuklular'da olduğu gibi vezîr bulunuyordu ve vekil sıfatı ile devletin işlerini idare ediyordu. Vezaret mührü onda idi, bütün tımarlardan öşr alır, çeşitli dîvânlarda bulunurdu. Orduya ait bütün idarî işlere dîvân-ı arz bakar, askerî iktâ sistemi uygulanırdı. Orduda görev yapan herkes belli değerde iktalara sahipti. Büyük iktalar hükümdârın isteğine göre azaltılıp artırılırdı. Fakat askerlere verilen iktalar sabitti. Yeni topraklar idare altına alındığında hemen iktalara ayrılır ve dîvân-ı arz defterine kaydedilirdi. Sultân'ın hizmetindeki gulâmlardan oluşan hassa ordusu eyalet merkezlerinde şehzâde yada askerî valilerin hizmetini yapardı. Bunlardan başka Kanklı-Kıpçak boy reislerinin ücretli Türk kıt'aları da hassa ordusunun ana unsurunu oluşturuyordu. Tekiş devrinden itibaren bu kuvvetler orduda önemli bir yer teşkil ederek devletin genişlemesinde büyük rol oynamışlardır. Hârezmşâh ordusunda hassa kuvvetlerinin dışında çeşitli eyalet merkezlerinde şehzâdelerin veya askerî valilerin emri altında önemli kuvvetler bulunduğu gibi sınır bölgelerinde, yollar üzerinde, kalelerde de sınır muhafızları görev alırdı. Vali ve kale komutanları sarayda yetişen askerler arasından seçilirdi. Bunlar dışında ihtiyaç görüldüğünde halk arasından ücretli asker toplanırdı³⁹.

Bu devletin adlî teşkilatı şer'î ve örfî hukukun birbirinden ayrılması esasına dayanıyordu. Halk arasında vuku bulan olaylardan kaynaklanan davalara şer'î mahkemelerde bakılırdı. Sivil ve askerî kuvvetler gibi büyük mevki sahipleri hakkında yapılan şikâyetler ile devlete karşı işlenecek suçlar mezâlim dîvânı mâhiyetinde hükümdârın başkanlık ettiği bir mahkemede görülürdü. Hârezmşâhlar Devleti'nde hazineneden faydalananlar dışında, bütün halk sadece kanunlara uyup vergi vermekle yükümlü idi. Büyük şehirler ve kasabalarda zengin ve nüfûzlu tacirler sınıfı bulunurdu.

³⁸ Köprülü, **a.g.m.**, s. 288-289; Ayrıca bkz. Aydın Taneri, "Celâleddin Hârezmşâh ve Zamanı", **Kültür Bakanlığı Yayınları**, Ankara, 1977, s. 93.

³⁹ Köprülü, **a.g.m.**, s. 288-289; Ayrıca Selçuklularda askerî ve idarî müesseseler için bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 308; Merçil, **a.g.e.**, s. 195; Sevim, Merçil, **a.g.e.**, s. 516.

Orta ve küçük ölçekte ticaret yapan diğer tacirler ise çeşitli yerlere sermaye yatırırdı. Zengin veya orta halli esnaf ayrı localar halinde teşkilatlanmıştı. Kadı ve muhtesiplerin gözetimi altında olmakla beraber, bazı hukukî imtiyazları vardı. Bayramlarda ve şenliklerde hükümdârın cülûsundan çarşı ve pazarlar donatılırdı. Büyük şehirlerde fakir, işsiz ve serserilerden oluşan topluluk bulunurdu şehir zabıtasının gözetiminde olmalarına rağmen kendi aralarında teşkilatlanan bu grup fırsat buldukça karışıklık çıkarırdı. Fakat ani hücumlar karşısında bunlardan ücretli asker sıfatı ile faydalanıldığı bilinmektedir. 12. yy.'da Herât'ta bu zümrelere *rindler* Tûs ve Horâsân gibi şehirlerde ise *ayyaran* denilirdi⁴⁰. Buraların hâkimiyeti Hârezmşâhlar'a geçtiğinde Sencer'in son devirlerinde yaptığı başarısız savaşlar ve Oğuz isyanı gibi sebepler yüzünden bu bölge eski zenginliğini kaybetmişti. Köylüler arasında topraktan mahrum gündelikçiler ve yarıcılar ile birlikte çoğunluğu küçük toprak sahiplerinin oluşturduğu gruplar vardı. Bunların dışında büyük topraklarla beraber güçlü işletme sermayesine sahip olan *dihkan* sınıfı bulunuyordu. Bu sınıfı devlet hizmetinden çekilen memurlar ve yaşlı askerler oluşturuyordu⁴¹.

Genel itibariyle Hârezmşâhlar döneminin dinî tarihi Selçuklular döneminin bir devamı gibidir. Kuruluşundan yıkılışına kadar Selçukluların dinî siyasetinin izlemişlerdir. Sünniliğin ilk zamanlardan beri hakimiyet kurduğu bu sahada din âlimleri arasında kelâm ilminin en rasyonalit mezhebi olan mûtizile 12. Yüzyılda büyük bir değişiklik göstermemiş ve Moğol istilasından sonra da devam etmiştir. Hârezmşâhlar şâfiî ve Hanefîlik mezhebinin himayesini dinî siyasetlerine esas yapmış; Şi'îler ve İsmâîlîler gibi siyasi amaçlar izleyen zümrelerin ortadan kaldırılması için çok çalışmışlardır⁴². Seyyidler Selçuklu ve daha önceki sülaleler döneminde olduğu gibi devletin bütün memleketlerinde imtiyâzlı bir sınıf oluşturmuştur. Başta seyyidler olmak üzere, müderrisler, vâizler, müzekkirler imâm ve hatipler, medrese talebesi umûmî fikirler üzerinde çok etkili bir din adamı şebekesi meydana getiriyordu ki Sünniliğin başlıca dayanakları bunlar oluşturmuştur. Büyük şehirlerde eski ve nüfûzlu ulemâ aileleri, halkın üzerinde büyük bir nüfûza sahiptiler ve şehir reisliği, kadılık, şeyhülislâmlık gibi önemli görevler bunların elindeydi. Hârezmşâhların 12. Yüzyılda

---

⁴⁰ Köprülü, **a.g.m.**, s. 283.

⁴¹ Köprülü, **a.g.m.**, s. 284.

⁴² Selçuklular için bkz. Sevim, Merçil, **a.g.e.**, s. 514.

teşekkül ve gelişme devrinde şer'i hizmetlerde bulunan bu din adamlarının dışında tamamen ruhâni maiyette yeni bir unsur meydana çıktı ve tüm İslâm aleminde faaliyete başlayan ve sonraki devirlerde tarihi rolü gittikçe artan bu yeni kuvvet, büyük sûfilerin oluşturdukları tarîkatlerdi. 11. Yüzyılda ' Irâk ve Horâsân'da kendini gösteren târikatler, 12 asırda maddi ve mânevi olarak büyük rol oynamaya başlamışlardı. Eski sûfiler şavma'a, bak'a ve zaviye adındaki inzivagâhlarında, çevrelerine az sayıda bir zümreyi toplayıp müfredit ve münzevi yaşarlardı. Daha sonra önemli merkezlerde büyük hangâhlar kurup oralarda dervişleri ile birlikte toplu bir hayat geçiren büyük nüfuzlu sûfiler umumi hayat üzerinde etkili olmaya başlamışlardı. Mescit, hamam, kütüphâne, mutfak ve mesken gibi yerler bulunan hangâhlarda, onu kuran büyük sûfi ölünce yerine hâlifesi geçiyor onun türbesini de içine alan bu hangâhlarda, teşkilatın merkezi ve mukaddes yeri mâhiyetini alıyordu. Bu ortak hayatın bir sonucu olarak tarikatın edeb ve erkânı, kaideleri çeşitli renk ve şekillerde elbise ve külahları, kendilerine özel alâmetleri tanzim ediliyordu. İşte Herât'ta ' Abdallâh Anşâri'nin, mihana'da Ebû Sa'id Ebu'l-Hayr'ın, Cam'da şeyh Ahmed Câmi'nin hangâhları bu suretle kurulmuş ve asırlarca birer ziyaretgâh olmuştu. 11. Yüzyılda Merv ile Nesa şehirlerinde önem kazanan seyyâriler 12. Asırda artık önemlerini kaybetmişlerdi. Sûfilere karşı olanlar özellikle kadılar ve müderrisler gibi din adamlarıydı. Fakat en yoğun rekabet çeşitli sûfilere ve tarîkatlara mensup kişiler arasında yaşanıyor. Kerâmetleri ile nâm salan büyük sûfiler, etraflarında yüzlerce mürid toplayabiliyorlardı. Çeşitli sahalarda yayılan târikatlarsa daha geniş bir nüfuza sahipti. Hükümdâr veya devlet ricâlinin herhangi bir sûfi yada târikata bağlanması, bu nüfusu büsbütün güçlendiriyordu. 12. Asırda Seyhun ötesi bozkırlarında yaşayan Türk göçebelerinin İslâmlaşmasında ve bunların içinde bir Türk tarîkatının kurulmasında büyük rol oynayan Ahmed Yesevi'nin dervişleri, Seyhun havzasındaki İslâmlaşma hareketlerinde, 12 yüzyıldan başlayarak büyük rol oynadı⁴³.

Hârezmşâhlar, döneminin, ilim ve sanat açısından bir gerileme ya da duraklama dönemi olduğu söylenemez. Büyük Selçuklu devrinde devletin önemli, medeni ve siyasî merkezlerinde görülen fikrî ve edebî hareketler, Oğuz isyanının Horâsân şehirlerinde yaptığı tahribat geçince tekrar başladı. Sultan Sencer'in ölmesi, ' Irâk Selçuklularının ortadan kaldırılması arasında geçen süre içinde sürekli

---

⁴³ Köprülü, a.g.m., s. 287.

mücadelelerin Horâsân ve Hârezm'e zararlar verdi özellikle Hârezmşâhların pâyitahtı olan Gürgenç maddi açıdan bir gelişme gösterdi. İlim ve sanat merkezi olmak itibarı ile Horâsân'ın büyük şehirleriyle mücadele edecek konuma ulaştı. Gazne, Gûrlular döneminde fikrî merkez olma açısından, eski önemini kaybetmesine mukabil, bir yandan Dehli diğer yandan Fîrûzkûh'un sunî gelişmesi az sürdü, buna mukabil Dehli Memlûk Sultânlarının himmeti ile büyük bir İslâm medeniyeti haline gelmiştir. Moğol istilâsından kısa bir süre önce, Herat, Belh, Merv ve Nişâbur'un merkezleri hakkında o dönem müelliflerinin verdiği bilgilere dayanarak, Oğuz isyanı tahribatının telafi edildiğini göstermektedir⁴⁴.

Sultan Sencer'in başkenti olan ve onun saltanatı esnasında büyük bir gelişme gösteren Merv, Moğol istilasından kısa bir süre önce zengin ve kalabalık bir şehirdi. Bu istiladan önce burayı terkeden Yakut Hamasi'nin burada 10 büyük kütüphânesi bulunuyordu. Bu kütüphâne Sencer'in ricâlerinden İzzeddin Zencanî tarafından kurulan al-hizâmat al-Aziziye'de 1200 cilde yakın kitap mevcuttu. Bunlar dışında Nizamiye medresesindeki kütüphâneler ve Sâ mânî hükümdarlarına ait diğer iki kütüphâne, Zamiriya ve Macd el-mulk kütüphâneleri bulunmaktaydı. Sâ mânîler dönemi itibarıyla Horâsân'ın en büyük merkezi olan Nişâbur'un Hârezmşâhlar döneminde de önemini korumuştur. Bu şehir önemli bir ticaret merkeziydi. Oğuz isyanları sırasında ağır bir tahribat geçirmiş fakat kısa sürede tekrar kalkınmıştı. Burayı kendine merkez yapan Ay Aba zamanında, siyâset açısından yeniden Horâsân'ın en mâmur, kalabalık ve zengin şehri haline geldi. Sadece bu şehrin batısında Şâdyah ismini taşıyan yerde kurularak asıl gelişmesini burada gösterdi. Burası Tâhirîler döneminde ordu mensuplarının seferleri sırasında, Nişâbur halkının evlerini işgal etmemeleri için askerî bir menzil niteliğindeydi. Togan Şâh döneminde Nişâbur âlim ve sanatçılara onun sarayının etrafında toplandıkları parlak bir medeniyet merkezi olmuş, eski binalar onarılarak yeni medrese ve hangah ve saraylar ile süslenmiştir. Oğuz tahribatının sonuçlarına şahit olan Yâkut Hamavi'nin burayı şehirlerin en zengini ve kalabalığı olarak göstermesi, Avfî'nin buradaki âlim ve sanatkârlardan bahsetmesi Nişâbur'un önemini ortaya koymak için yeterlidir⁴⁵.

---

⁴⁴ Köprülü, **a.g.m.** s. 289.

⁴⁵ Selçuklular dönemi ilim ve kültürün yayılması hakkında bkz. Turan, **a.g.e.**, s. 328; Sevim, Merçil, **a.g.e.**, s. 515.

12. yy.'da ilmî, fikrî ve edebî faaliyetler oldukça artmıştı. Özellikle Horâsân ve Gürgenç şehirleri, Atsız devrinde başlayıp, Tekiş ve Alâu'd-dîn Muhammed dönemine gelinceye kadar en seçkin âlim ve sanatkârları cezbeden bir ilim, sanat çevresi haline gelmiştir⁴⁶. Atsız, Gürgenç'i Sultan Sencer'in pâyitahtı olan, Merv ile rekabet edecek bir ilim merkezi yapmak için 536 (1141-1142) daki Horâsân seferlerinden dönüşte bazı meşhur âlimleri, buraya getirtmişti. Kadı Ebu'lfazl Kirmânî, vâiz Ebu'l Mansur Abbâdi, filozof Ebû Muhammed Haraki vb. Horâsân'dan getirilen âlimler barış yapınca tekrar yerlerine dönselerde kendi istekleriyle gelenler orada kalmışlardır. Hükümdârlar iyi tahsil gören âlim ve sanatkârları himaye ettikleri gibi, Buhârâ ve Merv'de kıymetli kütüphâne, medrese ve vakıflar bulunması sebebiyle bu dönemde dil, edebîyat, dinî ilimler ve felsefe alanlarında önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.

Bir Türk- Oğuz sülalesi olan Hârezmşâhlar döneminde bozkırlardan gelen yeni göçebe unsurların Hârezm ve Horâsân'da eskiden beri varolan Türk unsurunu güçlendirdiği bunlardan bir kısmının göçebe hayattan yerleşik hayata başladıkları tarihi vesikalardan ve yer adlarından anlaşılmaktadır. Celâlu'd-dîn'in ordusunda eski Türk dininden kalan eski yadacılık merasiminin yapılması, eski Türk ünvanlarının resmî teşrifat elkabı arasında kullanılması, prens ve prenseslere Türk adlarının verilmesi ve adları verirken yine Türk geleneklerine uyulması, kumandanları savaşa davet etmek için kendilerine kırmızı oklar gönderilmesi bunu ispatlamaktadır. Bu geleneklerin çoğuna Hârezmşâhlardan önce ve sonra rastlanılmaktadır. Hârezm ve Horâsân sahalarındaki şehir ve kasabalarında klâsik âcem şiiri örneklerine göre, Türkçe şiirler yazıldığı, Arapça ve Fârsçadan mensûr tercümeler yapıldığı ve bunun Moğol istilâsı sonrasında devam ederek Azerebaycan, Ârran ve Anadolu'da etkili olduğu tahmin edilebilir. Türk dilinin Hârezmşâhlar zamanındaki önemini gösteren bir kanıtta Muhammed b. Kays isminde bir müellifin Celâlu'd-dîn'in Hârezmşâh'a sunduğu Tibyân lugât al-turkı 'ala lisân al-kaghlî adlı önemli eseridir ki bugün elimizde olmayan 14. Yy. müellifi İbn Muhannâ'nın kayıtlarından anlaşılmaktadır⁴⁷.

Devletin dili Fârsça idi fakat ilim ve din lisanı olarak Arapça önemini korumuş; sadece din ve ilim adamları değil geniş bir edebî kültür sahibi olanlar da mutlaka Arap diline ve edebîyatına vâkıf olmuşlardır. Bununla birlikte 12. yy.'da çeşitli

⁴⁶ Taneri, **a.g.m.**, s. 228-231.

⁴⁷ Köprülü, **a.g.m.**, s. 289.

ilim dallarına ait Fârsça eserler yazılmış ve bu durum artarak devam etmiştir. Bunun nedeni ise ana dilleri Türkçe veya Fârsça olan orta sınıf aydınların bu eserleri daha kolay anlaması olmuştur. Eserlerinin tüm İslâm dünyasında yayılmasını isteyen âlimler ise Arapça yazmayı tercih etmişler hatta Fârsça yazmak zorunda kaldıkları kitapları sonradan Arapçaya tercüme etmişlerdir. Yaşadıkları çevre itibarıyla Arapçadan çok Fârsça bilen Hârezmşâhlar kendi emirleri ile yazılan eserlerin bu dil ile yazılmasını istemişlerdir. Aynı şekilde devletin resmî dili olarak da dîvân işlerinde Fârsça kullanıldığı, fermânların bu dille yazıldığı bilinmektedir. Alâu'd-dîn Muhammed döneminde Hârezmşâhlar tarihine ait yazılan mânzum ve mensur iki eserin Fârsça yazılması onun devrinde bu dile verilen önemin bir kanıtıdır. Fârsça'nın devlet ve ilim dili olarak Hârezmşâhlar devrinde Arapçaya karşı kazandığı bu zafer 13. asırda daha da güçlenmiş vaktiyle Arapça yazılan bazı ilmî ve tarihî eserler yeniden Fârsçaya tercüme edilmiştir⁴⁸.

Hârezmşâhlar'ın yıkılması Türk-İslâm alemi için büyük bir kayıp olmuştur. 12. yy'ın ikinci yarısında İslâmiyet Hârezm'e sınır ülkelerden, Asya içlerine doğru yayılmıştı. Ahmed Yesevi'nin çabalarıyla yayılan İslâmiyet, Kanglı, Kıpçak ve Kimekler'in İslâmiyet'i kabul etmesiyle mühim katkılarda bulunmuştur. Fakat Moğol istilasını Hârezmşâhlara ve İslâmiyet'e engel oluşturdu. Burada ilim sona erdi. Kütüphânelerdeki kitaplar yakılıp nehre atıldı. Çok sayıda âlim, ülkesini bırakıp Hindistan, Mısır, Suriye gibi memleketlere gitti. Cengiz Hân'ın ordusu tarafından yıkılan Hârezm ve Gürgenç'te o dönemden kalan üç tane kümbet vardır⁴⁹. Bu kümbetlerden biri Hârezmin güneyinde 12. Yy'den kalma Aksaray-Ding kümbeti harap haldedir. Diğer ikisi de Gürgenç'te bulunan Fahreddin Razî ve Sultan Tekiş kümbetleridir⁵⁰.

Hârezmşâhlar'ın Kaynaklarından Bazıları:

Münşeat Mecmuaları, Vakayinâmeler, Seyahatnâmeler, Hatıralar, Edebî Eserler, Mesûkât ve Kitâbeler olmak üzere beş başlık altında inceleyebiliriz.

---

⁴⁸ Köprülü, **a.g.m.**, s. 291.

⁴⁹ Taneri, **a.g.m.**, s. 231.

⁵⁰ Merçil, **a.g.e.**, s. 196.

Münşeat Mecmûaları: Ebrâkû'l-Efkâr fî'r- Resâil ve'l Eş'ar, Hârezmşâh Atsız döneminden itibaren Alâu'd-dîn Tekiş'in Hârezmşâh olduğu dönemin başlarına kadar Hârezmşâhlar İnşa Dîvânı'nın başında bulunan Reşîdu'd-dîn Vatvât'a âit inşâ örnekleri mecmûasıdır. Dört kısımdan üzerine 40 arapça ve Fârsça mektup ve kasideyi ihtiva eden bu mecmûanın İstanbul kütüphânelerinde bir çok nüshaları vardır. Tam bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi yazmaları arasındadır. Bir çok methiye ve özel mektupların yanısıra mesela *Cend fetihnâmesi* gibi siyasî vesikalarda bulunmaktadır⁵¹.

Arâisü'l-Havâtir ve Nefâisü'n-Nevâdir: Reşîdu'd-dîn Vatvât'ın inşâ örneklerinden en zengin olanıdır. 25'i Arapça, 25' Fârsça 50 mektup dışında, münderecâtı çeşitli bir çok yazışma burada toplanmıştır. Bu vesikaların çoğu çevredeki hükümdârlara yazılan mektupların ve cevapnâmelerin suretleri teşkil ettiğinden bu mecmûa Hârezmşâhlar siyasî tarihinin belli başlı kaynaklarından biridir. Vâkayinâmelerde boş bırakılmış uzun yıllar olaylarını bu mektupların yardımıyla az da olsa anlamak mümkündür. Arâisü'l- Havâtir'in tam bir nüshası Fatih Kütüphânesi'ndedir⁵².

Umde'tül-Bulega ve Udde'tü'l-Fusehâ: Reşîdu'd-dîn Vatvât'ın diğer bir münşeat mecmûası, 3 kısım olmak üzere 25 Arapça ve 5 Fârsça mektup, 25 Arapça ve 25 Fârsça kasideden oluşmakta olup bu münşî'nin kütüphânelerimizdeki başka mecmûalarında bulunmayan bazı siyasî yazılarını içermektedir⁵³.

Münşeat-ı Reşîdu'd-dîn Vatvât: Nûriosmaniye Kütüphânesinde mevcut olan bu eserin bir bölümü aynı müellifin diğer münşeatlarından toplanmış ise de bilhassa Atsız dönemine ait tahrirat vardır ki az yazılmış önemli vesikalardandır⁵⁴.

Et- Tevessül ilâ't-Teressül: Sultan Alâeddin Tekiş'in İnşâ Dîvânı başkanı Bahâddin Muhammed b. Müeyyedi'l Bağdadî'nin inşâ örneklerinin mecmûası olup Münşî tarafından toplanmış ve başta fârsi inşâ hakkında bir mukaddeme ile sonda genellikle mektuplaşma üsullerini gösteren örneklerden başka: Fermanlar, menşurlar, ahidnâmeler ve fetihnâmeler, çevre hükümdarlarına yazılan mektuplar, müellifin

⁵¹ Kafesoğlu, a.g.e., s. 5.

⁵² Kafesoğlu, a.g.e., s. 5-6.

⁵³ Kafesoğlu, a.g.e., s. 6.

⁵⁴ Kafesoğlu, a.g.e., s. 6.

dönemin ileri gelenlerine ve dostlarına gönderdiği mektuplar olmak üzere üç bölümde devrin siyasî yazışmaları bir araya toplanmıştır. Sultan Alâeddin Tekiş döneminin bir çok, özellikle Hârezmşâhlar'ın Kanglı-Kıpçak boyları ile ilişkileri hakkında önemli bilgiler veren vesikalar bulunmaktadır. Bunlar belgeler sayesinde dönemin tarihî olaylarının sebeplerini takip etmek mümkündür⁵⁵.

Leningrad Münşeat Mecmuası: Hârezmşâhlar döneminin vesikalarının en zengin koleksiyonudur. Tek nüshası Petersburg'dadır. 78'i Reşîdü'ddin Vatvât'ın, 17'si *Atabe'tü'l-Ketebe* sahibi Müntecibü'ddin Bedi'nin tarafından yazılmış, 7 tanesi çeşitli müelliflere ait olan 47'sinin de yazarı bilinmeyen ve başta Hârezmşâhlar Devlet'i (78 vesika) ve Büyük Selçuklu Devlet'i (35 vesika) olmak üzere Kirman Selçukluları, Gazneliler ve Saffârîler ait yazışmaları içeren 149 vesika bulunmaktadır⁵⁶.

Atabe'tü'l-Ketebe: Sultan Sencer'in İnşâ Dîvânı reisi Müeyyedü'ddevle Müntecibüddin Bedi'nin inşâları mecmûası Büyük Selçuklu Devleti teşkilatı bakımından önemli olan bu mecmûa dahilî idareye ait 36 menşuru ayrıca 69 tane özel mektubu içine almakla birlikte devletler arası siyasî haberler içermemektedir⁵⁷.

Vakayinâmeler: Hârezm ülkesinin Selçuklulara intikali zamanına ait en sağlam kaynak Ebû'l-Fazl-ı Beyhakî'nin (ö.1077) *Târih-i Beyhaki*'sidir⁵⁸. Hârezmşâhlar'ın Büyük Selçuklu Devleti ve ' Irâk Selçuklu devletler arasında birinci derecede önemlidir. Keza ' Irâk Selçukluları hakkında ihtiva ettiği ana kaynaklardan olan bu eser 1202'de Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyasü'd-dîn Keyhusrev b. Kılıç Arslan adına yazılan *Râhat'us-Sudûr* ve *Âyetü's-Surûr*'da çok değerli bilgiler içermektedir. Müellifi olan Râvendi, Azerbâycan Atabeyleri ailesinin idaresinin altında olan ' Irâk-ı Acem ahvalini, bu aile ile Selçuklu hanedânlarının ilişkilerini ve ' Irâk-ı Acem'in Hârezm orduları tarafından işgallerini, bu sırada meydana gelen mücadeleleri, ' Irâk ümerâsının ve halkın durumunu kendi gözlemlerine dayanarak ortaya koymuştur⁵⁹.

---

⁵⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 7.

⁵⁶ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 8.

⁵⁷ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 8-9.

⁵⁸ Ramazan Şeşen, "Müslümanlarda-Tarih Coğrafya Yazıcılığı", **İSAR Vakfı Yayınları**, İstanbul, 1988, s. 80.

⁵⁹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 9.

‘ Irâk Selçuklularının ortadan kalkması ile sonuçlanan Sultan Tuğrul-Hârezmşâh Tekiş mücadelesine dair iki önemli kaynaktan biri Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim tarafından, Zâhîrî’ d-dîn-i Nisâburî’nin *Selçuknâme*’nin devamı olan risaledir ki, *Zeyl-i Ebû Hâmid* adıyla ün salan Reşîdu’ d-dîn Fazlullâh’ın *Câmi’u-tevârih*’inde yer almıştır⁶⁰. Bu risale Sultan Tuğrul’un son yıllarını ve yaptığı savaşları günü gününe tesbit etmektedir. Bir diğeri de Utbî Tarihinin, Fârsçaya mütercimi Nâsih-i Cerbâzekanî’nin *Tarih-i Yeminî* Tercümesi’ne eklediği kısımdır. 1206’da ‘ Irâk-ı Acem’de Şemsü’ d-din Aydoğmuş’un hakimiyeti esnasında yazılan bu ilâve, Hârezmşâhlar açısından önemli kayıtları içermekte olup iç durumun takibi için *Râhatu’s-Sudûr*’un bir devamı niteliğindedir. 1225 tarihinden sonra yazılan *Âhbârü’ d-Devleti’s-Selçukiyye*de sonrası genel bilgidен başka Hârezmşâhlara ait orjinal kayıtlar ihtiva etmektedir. Hârezmşâhlar ile ilgili Bağdâd olayları, İbnü’l-Cevzi (ö. 1200) nin *El-Muntazam* adlı eserinde ve sonrasında torunu İbnü’l-Cevzi (ö.1257) nin kaleme aldığı *Mir’âtu el-Zaman* adındaki eserinde Halife En-Nâsır-Lidinillâh ve hilâfet vezirleri, Hârezmşâhlar mücadeleleri hususunda İbnü’t-Tiktaka’nın *Kitâbü’l-Fahrî* adıyla bilinen *Munya’t ü’l-Fuzelâ*’nda (telifi, 1301) ile Hindû-şah-ı Nahcivanî’nin *Tecâribü’s-Selef* adındaki eserde tamamlayıcı bilgiler bulunmaktadır⁶¹.

Taberistân’a ait kaynakta, sadece bu ülkeye hâkim olan sülaleler dışında Hârezmşâhlar bu bölgedeki savaşları ve icraatları hakkında çok değerli bilgiler içermektedir. Bunlarda biri, İsfahbed Hüsâmü’ d-devle Erdeşîr’e (ö. 1225) yakın çevreye mensup olan İbn İsfendiyâr’ın 1216’da telif edilen iki ciltlik *Târih-i Taberistân* olup, özellikle son cildin üçüncü bölümünde Hârezmşâhlar, Horâsân ve ‘ Irâk ile ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Eser iktisadî ve içtimâî açıdan da kıymetlidir. Bir diğeri de telif tarihi çok muahhar olan (1476’da) Zâhîrî’ d-dinnü’l-Maraşî’nin *Târih-i Taberistan u Rûyân u Mâzenderân* isimindeki eseridir. Bu eser İbn İsfendiyâr’ın aslı basılıncaya değin birinci derecede kaynak olarak kullanılmaktaydı⁶².

⁶⁰ XI. Yy.’ın ikinci yarısından itibaren Selçuklular ile ilgili eserler yazılmış fakat bu eserler bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Nisâburî’nin yazdığı ilk Selçuknâme olduğu bilinmektedir. Daha sonra A. H. Morton Londra’da 2004 senesinde bu eseri yayımlamıştır. Hâfiz Ebru’da Nisâburî’nin Selçuklulara ait bir eser yazdığından söz etmiştir. Erdoğan Merçil, “Selçuknâme”, *DİA*, C. XXXVI, TDVY, 2009, s. 397.

⁶¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 10-11; Şeşen, *a.g.e.*, s. 144.

⁶² Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 11; Rıza Kurtuluş, “İbn İsfendiyâr”, *DİA*, C. XX, TDVY, s. 93.

Kirman olaylarında ait Hârezmşâhlar ile muâsır kaynak Efdalü'd-din-i Kirmânî'nin müellifi olduğu *Bedâyi'ü'l-Ezman* adındaki kitabıdır. Bu eser 1209'da telif edilmiş aynı müellif 1888'de *Ikdu'l-Ulâ li Mevki'fî'l-Alâ*'da daha fazla bilgi içermektedir. Aynı bölgeye dair Nâsirüd'd-din-i Kirmânî'nin *Sımtu'l-Ulâ*'sında başvurduğu kaynaklarındandır. Hârezmşâhlar'ın Mâverâû'n-nehr ile alakalarının ve Buhara ile Semarkant olaylarının aydınlatılması için Nerşahî'nin, bize 12. Yüzyıl'ın ikinci yarısında (574/1178) Muhammed b. Zufer tarafından ilaveli olarak Fârsça tercümesi kalan *Târih-i Buhâra*'sı ile Muhammedü'l-Semerkandî'nin *Sindbâdnâme*'si bazı veriler sunmakta ve Karahanlılara ait kronolojik tashihi sunmaktadır⁶³.

Hârezmşâhlar tarihinin en önemli kaynakları arasında şüphesiz Nesevî'nin *Siratü's-Sultan Celâli'd-din*'dir. Ânûştegin'in son temsilcisi *Celâlu'd-dîn Hârezmşâh*'ın İnşâ Divânı reisi olan *Nureddin Munşî* diye anılan *Muhammed b. Ahmed. B. Ali b. Muhammed en-Nesevî*'dir⁶⁴. Aslen Nesâlı olan yazar asil ve zengin bir aileye mensuptur. Gençlik döneminde ülkesi Nesâ'da çevresinde Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın tüm icraatlarına şahitlik etmiş, onun vezirleri, devlet büyükleri, kumandanlarıyla çalışmıştır. Horâsân'da ortaya çıkan karışıklıklar ve Moğol istilasının başgöstermesi üzerine ülkesinden ayrılarak o sırada Meregâ'yı ele geçiren *Celâlu'd-dîn*'in yanına gitmiştir. *Celâlu'd-dîn* onu İnşâ divanına almıştır. Nesevî, *Celâlu'd-dîn*'e hasrettiği *Siretü's Celâlu'd-dîn Mengüberti*'yi o öldükten sonra telif etmiş ve 1241'de tamamlamıştır. Arap tarihçisi Ebu'l Fida "Tarih-i Zuhûr et-Tatar ismini verdiği eserinde Nesevî, *Celâlu'd-dîn*'in *Siretü's Celâlu'd-dîn Mengüberti*'den faydalanmıştır. Bu eserin başında Hârezmşâhların idarî, askerî durumları; Muhammed Hârezmşâh, Terken Hâtûn, devletin dahilî durumu hakkında verdiği açıklamalar açısından büyük önem taşımaktadır. Eserde devletin yıkılma sebebini görmek olanaklıdır. Nesevî, eserinde Sultânın ve Hârezmşâhlar Devleti'nin gücü ve zaaflarını bir muhakeme bırakmadan açık bir şekilde aksettirmiştir. Nesevî bu eseri yazarken Muhammed b. Abdulcabbâr el-Utbî'nin, *Târihu'l Yemini* adlı eserini örnek almış ve büyük bir olasılık ile yaşadığı felaketler sebebiyle olayları karmaşık anlatmıştır. Bu eser İslâm dünyasında ilk olarak Batıda ilgi görmüş ve ilk defa Fransız şarkiyatçı Houdas tarafında Arapça metni (1891)

⁶³ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 10-11; Ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, "Buhara" **DİA**, C. VI, TDVY, s. 267.

⁶⁴ Abdülkerim Özaydın, "NESEVÎ", **DİA**, C. XXXII, TDVY, s. 577-578.

sonrasında Fransızca olarak (1895) yılında neşredilmiştir. Arapça metni M. Hâfız Ahmed Hâmdi 1953 senesinde Kahire’de yayımlamıştır. Kitabın VII (XIII) ait anonim Fârsça çevirisini notlarla birlikte Tahran’da neşretmiştir. Bu kitabı Fransızca tercümesinden Türkçeye, *Celâlu’d-dîn Hârezmşâh* ismiyle 1934 yılında çevirmiştir⁶⁵.

Hârezmşâhlar hakkında yazılan monografik nitelikte kaynak eser Atâ Melik Cüveynî’nin, 1260 senesinde telif ettiği *Târîh-i Cihângüşa*’sıdır. Cüveynî, Hârezmşâhlar döneminde ilmi ve kültürü ile meşhur ve Tekiş zamanından beri Hârezmşâhlar nezdinde itibarlı bir aileye sahipti. Dedesi Şemsüddin Muhammed, Sultan Muhammed Hârezmşâh ve oğlu Celâlu’d-dîn’in istifa dîvanî başkanlığını yapmıştır. Moğol istilâsı sonrasında da babası ve kendisi önemli idarî görevlerde bulunduğu bilinmektedir. Bu sebeple Moğollar ve Hârezmşâhlar hakkında verdiği bilgiler, geçmiş hadiselerde göze çarpan bazı farklılıklara rağmen doğru haberler ihtiva etmektedir. *Târîh-i Cihângüşa* üç ciltten oluşmaktadır. Bu eserin ikinci cildi doğrudan Hârezmşâhlar Tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Eserin son cildi olan kısımlarda İsmailî’lerden söz edilmiştir, fakat Moğollara ayrılan ilk cildinde, Hârezmşâhlar hakkında çok fazla ayrıntı bulunmaktadır⁶⁶.

Cengiz Hân devletinin kuruluş safhalarını nakleden, Moğol tarihinin ana kaynağı olan *Gizli Tarih*’de (1240), İslâm devletlerinin istilâsı hakkında az bilgiler bulunmakla beraber, Arap ve Fârs kaynaklarıyla karşılaştırma yapıldığında bazı meseleleri çözmeye dair değerli haberler içermektedir. Yine Moğol tarihinin kaynaklarından olup Reşîdu’d-dîn Fazlullâh başkanlığında bir heyet tarafından yazılan *Câmi’u’t-tevârih*’in önemli bir kısmı kısmen *Cihângüşa*’ya dayanmaktadır⁶⁷.

İlk kaynak vekâyinâmeler içinde tartışmasız olarak birinci sırada İbnü’l Esir’in *El-Kâmilü fî’t- Tarih* (telifi, 1230) bulunmaktadır İbnü’l Esir’in sadece İslâm-Arap

⁶⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 13 ; Ayrıca bkz. M. Halil Yınanç, “Celâleddin Hârezmşâh”, **İA**, C. III, s.53; Özeydin, **a.g.m.**, s. 578; Zeki Velidi Togan, “Tarihte Usul” **Enderun Kitabevi**, 1981, s. 191.

⁶⁶ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 13; Eserin tamamını John Andrew Boyle, Kazvinî’nin eserini esas alarak bazı açıklama ve notlar ile birlikte İngilizceye (I-II Manchester,Cambridge, Harvard 1958; Manchester, Paris 1957), Mürsel Öztürk, yine eserin tamamını Türkçeye (I-III;Ankara 1988; tek cild olarak Ankara 1988), Muhammed et-Tenûhi Arapçaya (1985) ve Moğolca çevirisini de yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özgüdenli, **a.g.m.**“Târîh-i Cihângüşa”, **DİA**, C. XL, TDVY, s. 77; Şeşen, **a.g.e.**, s. 165.

⁶⁷ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 14; Bu eseri Türkiye’de Ahmet Temir tercüme etmiş 1948 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır ve günümüze kadar bir çok baskısı okuyucuya sunulmuştur. Bkz. Ahmet Temir, “Moğolların Gizli Tarihi”, **TTK**, 1948, Ankara.

tarihi değil Türk tarihi tarihinde vazgeçilmez bir kaynağıdır⁶⁸. İzzeddin Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l Esir (ö.1234), aslen Cizreli bir ailedendir. Orta Çağ tarihçileri açısından tarafsızlığı ve ciddiyeti ile tanınan bu eser olayların büyük bir kısmını doğrudan şahitleri ile aktarmakta, daha önce gerçekleşen olayları doğruluğunu tahkik etmektedir. Celâlu'd-dîn'in faaliyetlerinden ve onun Hindistan'dan Horâsân'a gitmesinden bahsetmektedir⁶⁹. Bu derecede diğer bir önemli vakayinâmelerden biri *Minhâcû'd-din-i Cuzcânî'ni* 1220 sıralarında yani Hârezmşâhların yıkılmasının arefesinde ve Moğol istilâsının başlarında Horâsân'da idi. Diğer tarih kitaplarında olduğu gibi, tarih ve olayların naklinde bazı farklılıklar olsa da, *Tabakat-ı Nâsirî* en güçlü kaynaklardandır⁷⁰. Ünlü müfessir Kâdı Beyzâvî'nin *Nizâmü't-Tevarih*⁷¹ adındaki

⁶⁸ İbnü'l-Esir el- Kamil Fi't-Tarih tertib, düzen açısından ve tarih literatürü bakımından çok önemli bir yere sahiptir. Tarihin başlangıcından kıssas-ı enbiyâ, siyer-i Nebî ile devam ederek h. 628 miladi 1230 yılına kadar hicretten itibaren her yılı ayrı bölüm halinde kronolojik olarak sunar. Her bölümün sonunda o sene içinde vefat eden meşhur devlet büyükleri ve âlimlerin isimlerini zikreder. Haçlı Seferlerini konu alan bölümünü D. S.Richard İngilizceye tercüme etmiş ve üç cild olarak yayınlamıştır. Ayrıca ilki Leiden'de 1850-1874 yılları arasında çeşitli baskıları yapılmıştır. Bu eser sadece İslâm dünyası için değil Türk tarihinin de vazgeçilmez kaynağıdır. Eserin son üç cildinin neredeyse tamamı Türk tarihine ayrılmıştır. Gazneliler, Selçuklular özellikle Musul Atabegleri hakkında verdiği geniş bilgi kaynak malzemesi olarak önemini artırmaktadır. Kendisinden sonra gelen tarihçiler üzerinde etkisi büyüktür ve ilk başvurdukları kaynakların başında yer almaktadır. Türkçeye tercüme edilmiştir. Hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Afşin İnal, "İbnü'l Esir'in El-Kâmil, Fit't-Tarih İsimli Kaynak Eserinin Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Bakımından Değerlendirilmesi", **Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 8, 1999.

⁶⁹ Bu eser hakkında bkz. Coşkun Alptekin, "Dimaşk Atabegliği", **DİA**, İstanbul 1985, TDVY, s. 87-88; Ayrıca, Coşkun Alptekin "Dimaşk Atabegliği", İstanbul 1985, s. 20-22; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 14-15.

⁷⁰ Cûzcânî'nin en önemli eserlerinden biridir. Müellif bu eserini birçok kaynaktan faydalanarak hazırlamış ve Sultan Mahmud'a sunmuştur. Bu sayede büyük bir üne kavuşmuştur. Hz. Âdem'den itibaren kendi dönemine kadar gelen olayları içermektedir. 13. Yy'da kaleme alınan eserler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Cûzcânî'nin bu eseri üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla; Peygamberler tarihi, Hulefâ-yi Râşidin, Emeviler, Âbbâsiler, İran hanedanları, Tübbâ ile Yemen hükümdarları, Tahririler, Sâ mâniler, Deylemler, Gazneliler, Selçuklular, Hârezmşâhlar, Gurlular, Gurluların Bâmiyân ve Toristan, Delhi Sultanlığı ve onlara tabî melikler, Karahıtay ile Moğol istilası anlatılmaktadır. Eserin Hindistan ile ilgili XI ve XVII-XVIII. bölümleri ilk olarak W. Nassau Lees, Hâdim Hüseyin ve Abdülhay tarafından Bibliotheca Indica Külliyyatı içinde yayımlanmıştır (Calcuta1864) Moğollar ile ilgili bölümünü Siyâsetü'l-emsâr fî tecribeti'l-a'sâr der Târih-i Âl-i Cengiz ismiyle Bombay'da 1890 yılında basılmıştır. Sonra Abdülhay Habîbî Kandehârî eserin tamamını neşretmiştir. (Tabakât-ı Nâsirî ya Târih-i İrân ve İslâm, I, Quetta 1949, II, Lahore ;1954; I-II, Tahran1363. Tabakât-ı Nâsirî H. G. Raverty İngilizceye tercüme etmiş ve bu neşrin tıpkı basımı New Delhi'de 1970 yılında yapılmıştır. H. M. Elliot ve Dowson eserin büyük bir kısmının özetini İngilizceye çevirmiş ve The History of India as Told by its own Historians adlı kitabın içinde (s. 259-383) yayımlamışlardır. A. S. Bazmee Ansarî, "Cûzcânî", **DİA**, C. VIII, TDVY, s. 99.

⁷¹ Hz. Adem'den itibaren yazarın vefatına kadar olan önemli olaylar, özellikle peygamberler tarihi ve Emeviler, Abbasiler, Sâ mâniler, Gazneliler, Deylemler, Selçuklular ve Moğollar hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Bu eser Seyyid Mansur tarafından 1930 da neşredilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde yazma bir nüshası (Ayasofya, nr. 3605) bulunan bu kıymetli kaynak Osmanlı padişahı III. Mehmed'in emri üzerine Mustafa b. Abdurrahman tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu çevirilen nüshada Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer almaktadır (Hamidiye 890). Bunun yanı sıra Bitlisli Ebü'l-Fazl Mehmed efendi yine bu eseri Türkçeye çevirenler arasındadır. Ayrıca mütercimi bilinmeyen bir

umumi tarih hacim olarak küçük olması ve 1227’de yazılmasına rağmen, o döneme dair verdiği bilgiler açısından sayılı eserlerdendir. Süryanî müellifi Gregory Ebu’l-Farac⁷² (Bar Hebraeus ö.1286) iki ciltlik büyük kroniği *Makhtebhanuth Zabhn*e, Moğol istilâsı hakkında çok fazla haberler içermektedir. Aynı yazarın *Târih-i Muhtesarrü’-d-Düvel*’in Türkçe tercüme edilen kısmında Hârezmşâhlara değinen kısım azdır. Dünya Tarihini içine alan *Câmi’u’t-tevârih*’in 2. Kısmı Hârezmşâhlar hakkında bilgi veren geniş sayfeleri ihtiva etmektedir. Birinci elden umumî tarih serisinde *Mir’âtü’-z-Zaman*’ı burada belirtmek gerekir⁷³. Celâlu’d-dîn ve son Hârezmşâhlar ile ilgili müstakil araştırmalar yapıldığı gibi olaylar ile ilgili nispetinde diğer bazı araştırma eserlerde detaylı bilgilere de rastlanılmaktadır⁷⁴. Celâlu’d-dîn Hârezmşâh ile ilgili ilk çalışma M. Halil Yınanç’ın İslâm Ansiklopedisi’nde Celâlu’d-dîn’in *Hârezmşâh* adındaki yazdığı maddedir. Hârezmşâhlar, Celâlu’d-dîn’in ve onun ölümünden sonra Hârezmlerin faaliyetleri konusunda Deguignes’den⁷⁵ bugüne değin pek çok bilgiler içermektedir.

Edebî Kaynaklar: Bunların arasında ilk sırada Reşîdu’d-dîn Vatvât’ın *Ebkârü’l-Efkâr*⁷⁶, *Umdetü’l-Bulega*, *Münşeât-ı Reşîdî’si* gelir. Bu mecmûalarda Hârezmşâhlar hükümdarları hakkında kasideler, medhiyeler bulunmaktadır. *Râhutu’s-Sudûr*⁷⁷,

---

nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi’de bulunmaktadır. Yusuf Şevki Yavuz, “BEYZÂVÎ”, *DİA*, C. VI, TDVY, s. 102.

⁷² Geyikoğlu, *a.g.t.*, s. 13.

⁷³ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁷⁴ Geyikoğlu, *a.g.t.*, s.13.

⁷⁵ Hüseyin Yalçın (trc), “Hunların, “Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi”, *Tanin Matbaası*, C. IV., 1923.

⁷⁶ Reşiddüddin Vatvât devlet adamları ve tanınan kişilere Ebkarü’l-efkar fi’r-resâ’il ve’l-eş’âr ile ‘Arâ’isü’l- havâtır ve nefa’isü’n-nevâdir ile yazdığı mektup ve resmî yazılarını iki kitabında toplamıştır. Bu eserler Vatvât’ın Arapça ve Fârsça kasîde ve kıtalarını içermektedir. Bu iki eserin Fârsça mektuplarını Kâsım Tûysekânî uzun bir muhakeme ile birlikte Nâme’hâyî Reşîdu’d-din Vatvât ismiyle Tahrân’da yayımlamıştır. Resmî yazıların en güzel mektupları içinde yer alan Arapça mektuplarını Muhammed Fehmî neşretmiştir. Diğer neşir ve tercümeleri için bakınız; Derya Örs, “VATVAT Reşiddüddin”, *DİA*, C. XLII, TDVY, s. 574; Büyük Selçuklulara ait münşeât menşuat mecmualarını M. Altay Köymen Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisinde sayı 8/4 te 1951 senesinde yayımlamıştır (s. 537-634), Ayrıca bkz. Meryem Gürbüz, “Büyük Selçuklular Devrine Ait Münşeât ve Mecmûalarında Yer Alan Bir Belge Türü “İhvâniyat”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.15.

⁷⁷ Muhammed b. Ali Er-Ravendi tarafından Fârsça olarak kaleme alınan bu eserde 429/1038 yılında doğuşundan 590/1194 senesinde yılındaki yıkılmasına kadar, Selçukoğulları Devleti’nin Tarihini ihtiva etmektedir. Buna eklenen bir bahis s. 375-403 müteakip beş yıldaki olayların tafsilatlı bir hikayesi verilmiştir. Müellif kitabının ilk bölümünü cem ettiği bilgilerinin yegane kaynağı Nişaburlu Zâhireddin’in “Selçuknâme” adlı eseridir. Zâhireddin Sultan Tuğrul b. Arslan’ın öğretmeni idi ve müellif ile münasebet içindeydi. Eserde zikredilen beyitlerin sayısı 2.799’dur. Bunların 511 tanesi müellife aittir. 77’si Esir-i Ahsikeri, 348’i Mücir-i Beylakanî, 81’i Cemaleddin İsfahanî, 72’si İmadi,

Cihângüşa gibi eserlerde bunlardan yararlanan ikinci elden kaynaklar da aralıklarla çağdaş şairlerin kıt'a ve rûbâileriyle süslenmiştir. Vâtvat'ın muâsırı olan Şirvanlı şair Hâkanî'nin Hârezmşâhlar hakkında yazdığı kasidelerden de bahsetmek gerekmektedir. Sadece Hârezmşâhlar için değil, o dönemin edebî hareketlerini, seçkin edip ve şairler hakkında bilgi veren en önemli eser Muhammed Avfi'nin *Lübâbü'l-Elbâb*'ıdır⁷⁸. 13. yüzyılda Horâsân, Hârezm, Mâverâû'n-nehr'i Tâberistan ve İran'ı gezmiş, resmî görevlerde bulunmuş olan müellifin diğer eseri *Câmi'ü'l-Hikâyât* da bazı önemli kayıtlar mevcuttur⁷⁹.

Seyahatnâmeler ve Hâtıralar

Avfi'nin bahsettiğimiz eserlerinden başka, bu alanda birinci sırada Yâkut'l Hamevî'nin (ö.1229) *Mu'cemü'l-Büldân* adındaki coğrafi eserdir⁸⁰. Bu asrın büyük

---

249'u Nizami'nin çoğunlukla onun meşhur Hüsrev-u Şirin ismindeki Mesnevisinden, 122 tanesi de çeşitli Arap şairlerden ekseriya Tuğra-i ve Mütenebbi'den 6'sı fehleviyat –yani halk şivesi ile yazılan şiirlerinden- 676'sı Şâhnâme'den diğer 323 tane beyit ise çeşitli İran şairlerine aittir. Yazar eserinde 264 tane darb-ı mesel zikreder. Bunların neredeyse tümünün kaynağı belirtilmeden, Sealibi'nin yazdığı “Kitab el-Feraid ve'l-Kalaid isimindeki kitabından alınmıştır. Eserin tamamı Muhammed İkbâl tarafından (Tahrân'da 1364) tarafından yayımlanmıştır. Ahmed Ateş Muhammed İkbâl'ın neşrini aynı isimle Türkçeye tercüme etmiştir (Ankara 1999). Abdülkerim Özeydin, “Ravendi, Muhammed b. Ali”, **DİA**, C. XXXIV, TDVY, s. 471-472.

⁷⁸ Avfi'nin, Fârsça şiir yazar 300'e yakın şairin hayat hikayesi ve seçme şiirlerini ihtiva etmektedir. Eserinde sultânlar, vezirler ve devletin ileri gelen ricâli, âlim ve imamlar hakkında hakkında bilgiler verir. Daha sonra bu yazarların hayatı ve şiirleri hakkında bilgiler sunmuştur. Eserin önce Edward Granville Browne II.Cildi 1906 yılında Londra'da, sonrasında E. G. Browne ve Mirza Muhamed Kazvinî yine 1906 yılında Londra'da yayımlamış, daha sonra bu baskı esas alınarak Sâid-i Nefisî'nin açıklamaları ile beraber bir cilt halinde Tahrân'da basılmıştır. Seyyid Ali el-Hüseynî 1591-1592 yılında yazılan Bezmârây isimli eseri bazı küçük ifade değişiklikleriyle ve Avfi'nin ismi zikredilmeden aynı şekilde alınmıştır. Tahsin Yazıcı, “Lübâbü'l-Elbâb” **DİA**, C. XXVII, TDVY, s. 241-242; Ayrıca bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 159.

⁷⁹ Kafesoğlu, **a.g.e.** s. 18.

⁸⁰ Yâkut 615/1218 senesinde Merv'de olduğu sırada, hocası Abdürrahim b. Abdülkerîm es-Sem'ânî'nin hadis dersi esnasında Arab yarımadasında düzenlenen panayırlardan birine ismini veren Hubâşe adının okunuşu konusunda bir tartışma üzerine yer adları ile ilgili bir kaynağa ihtiyaç duyulduğunu farkedip eserini yazmaya karar vermiş, ilk müsveddesini 621 senesinde tamamlamıştır. Bu esere son şeklini 625'te vermiş ve hâmisî İbnü'l Kiftî'nin kütüphanesine armağan etmiştir. Müellif eserini kaleme alırken tarih, coğrafya, edebiyat ve biyografi kitaplarından yararlanmasının yanı sıra seyahatleri sırasında görüştüğü kimselerden aldığı bilgiler ve kendi gözlemlerinden de faydalanmıştır. İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, Ceyhânî, İbnü'l-Fakîh, Ebû Zeyd el-Makdisî ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin coğrafyayı konu aldığı eserleri onun başlıca kaynaklarıdır. Bu eseri daha da değerli kılan onun kullandığı çoğu kaynağın günümüze ulaşmamış olmasıdır. İslâm âlimleri tarafından yazılıp günümüzde elimizde bulunan en büyük coğrafya eseridir. Coğrafya ansiklopedisi olan bu eserde, bölge, şehir, köy, manastırlar, mevki vb. Müellif eserinde tarihi olaylara, şiir ve hikayelere de yer vermektedir. Mu'cemü'l-Büldân'ı F. Wüstenfeld son cildi altı cild halinde neşredilmiş, Leipzig Kahire'de 1906; Leipzig 1924, 1965'te Tahrân'da, 1994'te Frankfurt'ta, ve 1955-1957 seneleri arasında Beyrut'ta beş cild olarak yeniden basılmıştır. Osman Reşer indeksini hazırlamıştır. Kahire'de eser tekrar neşredilmiş Muhammed Ahmed el-Hancî, Müncemü'l-'umrânî'l-müstedrek 'âla Mu'cemi'l-büldân ismiyle iki ek

seyyahı olup Moğol istilâsının arifesinde Hârezm ve Mâverâû'n-nehr'i ziyaret ederek gözlemlerini eserine kaydetmiştir. Bundan başka diğer önemli kaynak Zekeriyâ-i Kazvînî'nin kaleme aldığı (ö.1283) *Âsarü'l-Bilâd ve ahhârü'l-ibâd* da⁸¹ bazı önemli kayıtlar vardır. Moğollar batıya sefer yaptıklarında Cengiz Hân Mâverâû'n-nehr'e gelen Çinli seyyah Yehlü Ch'uts'ai'nin Semerkant ve Hârezm'e dair verdiği kısa ayrıntılar önemlidir. Sultan Muhammed Hârezmşâh'ın yanında bulunup onunla beraber Moğollardan kaçan edebiyat tarihçisi Şemsü'd-din Muhammed⁸² b. Kays-i Râzî, *El-Mu'cem fî Meâyîr-i Eş'ari'l-Acem* adındaki eserinin mukaddime kısmında bazı enteresan anılarını nakletmektedir. Bağdâtlı tabib Muvaffak'd-din Abdüllâtîf (ö.1231), Muhammed Hârezmşâh'ın Mısır ve Suriye üzerindeki emelleri hakkında önemli ayrıntılar vermiş, Cengiz ve Hârezmşâh ordularındaki stratejik farklılıklar bu eserin dikkat çeken noktalarıdır⁸³.

Hârezmşâhlar hakkında siyasî ve kültürel olarak bilgi verdikten sonra tezimizde kulladığımız kaynağımız hakkında da kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

---

cilt hazırlamıştır. Ferîd Abdülazîz el-Cündî eseri iki cildi indeks olarak yedi cild olarak Beyrut'ta 1410/1990 yılında yayımlamıştır. Doğu ve batıda bir şöhrete kavuşan eserin üzerinde çok fazla sayıda çalışma yapılmıştır. İbn Abdülhak el-Bağdâdî eserin coğrafi bilgilerini muhafaza ederek ve gerektiği yerlerde düzeltmeler yapılarak Merâşidü'l-ittilâ 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ (nşr.Th. W. L. Juynboll, I-VI, Leiden 1850-1864; nşr Ali Muhammed el-Bicâvî, I-III, Kahire 1374; Beyrut 1992), Süyûtî, Muhtasarı Mu'cemi'l-buldân (Hüsnu'l-muhâdaraI, 344) ismiyle ihtisar edilmiştir. Batıda yapılan bazı çalışmaları Fuad Sezgin biraraya getirip yayımlamıştır. Eser için yapılan diğer çalışmalar için bkz. Casim Avcı, "YÂKÛT el-HAMEVÎ, **DİA**, C. XLIII, TDVY, s. 289-290.

⁸¹ Eser bir önsöz ve üç mukaddimeden sonra yedi iklimden bahseden coğrafya kitabıdır. Zekeriyâ-i Kazvînî; Ebû Hâmid el-Gırnâtî, İbnü'l-Fakîh, Yâkut el-Hamevî, İbnü'd-Delâî, Ebû Dülef el-Hazrecî, Bîrûnî, Mes'ûdî'nin içinde bulunduğu yaklaşık 40 kaynaktan yararlanıp eserini yazmıştır. Eserinin önsöz kısmında yeryüzü şekilleri, iklim çeşitleri, millet ve ülkeler hususunda çeşitli bilgiler ihtiva etmektedir. İlginç olaylara ve tarihi kişilere dikkat çekilerek bu kişiler hakkında menkıbeler anlatılmaktadır. Bu eser Orta Asya Türk boyları hakkında bilgiler vermesi açısından önemlidir. Âsarü'l-Bilâd'ın ilim dünyasında asıl itibar gören ve Wüstenfeld'in neşrettiği edisyon (Geography/Cosmography, II: Âthâr al-bilâd, Göttingen 1848) ikincisidir. Dâru Sâdır'ın baskısı (Beyrut 1380/1960) Wüstenfeld neşrinin tıpkı basımı mahiyetindedir. Abdürreşîd b. Nûrî et-Tabîb el-Bakûvî, Telhîşü'l-Âşâr ve 'acâ'ibü'l-meliki'l-kahhâr ismiyle özetlenmiş, Joseph de Guignes, Fârsça'ya da tercüme edilen bu telhisin Fransızca bir neşretmiştir. Telhîşü'l-Âşâr'ı ayrıca Ziyâeddin Bünyatof tahkikli metnini 1971 yılında Moskova'da yayımlamıştır. Âsarü'l-Bilâd'ın 16. Yy'da Muhammed Murad b.Abdurrahman tarafından Fârsça bir çevirisi neşredilmiştir. Eserde Türkler ile ilgili bazı kısımları Ramazan Şeşen tarafından Beyrut 1960 baskısına dayanarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Cevat İzgi, "Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed", **DİA**, C. XXV, TDVY, s. 160-161.

⁸² Arûz ve kafiye konusunda eserleri vardır. 630 (1233) senesinde Aruz ve Fârs aruzuna dair iki bölümden meydana gelen Arapça eserinin ikinci kısmını daha sonra Fârsça'ya çevirip el-Mu'cem fî Meâyîri Eş'ari'l-Acem'i yazdı. Arûz, kafiye ve belâgata dair önceki çalışmalarından yararlanarak bunlara kendi görüşlerini katmış ve bir eser meydana getirmiştir. Müellifin yazdığı bu eser İran nazım tarihi konusunda önemli bilgiler ihtiva etmekte, klasik İran ve Türk şiirinin nazım tekniği ve üslûbunu incelemek için gerekli bilgileri içermektedir. Nihad M. Çetin, "ARÛZ", **DİA**, C. III, TDVY, s. 431-432.

⁸³ Ayrıntılı bilgi için Kafesoğlu, **a.g.e.** s. 18.

Bilindiği üzere İlhanlı devlet tarihçisi *Reşîdu'd-dîn Fazlullâh*'ın, iki cilt olarak yazdığı *Câmi'u't-tevârih*, İslâm tarih yazıcılığının en mühim eseridir. Eser, 19. yy.'da bir çok Avrupalı araştırmacının dikkatini çekmiş ve bugüne kadar çok fazla dile tercüme edilip neşri yapılmıştır. Bu eserin, dünya tarihi niteliğindeki ikinci cildinin Hârezmşâhlar kısmı tezimizin konusunu oluşturmaktadır.

Tez olarak hazırladığımız *Reşîdu'd-dîn Fazlullâh el-Hemedânî'nin Hârezmşâh Sultânları'nın Tarihi* kısmını, Dr. Muhammed Rûşen'in⁸⁴ İran dili, tarihi, edebîyatı, kültürü ile ilgili bir çok kaynak eseri yayınlayarak bilim dünyasına kazandıran *Mirâs-ı Mektûb* yayınevinin yayınları arasından çıkan eserinden alarak tercüme ettik. Yaptığımız çalışmanın nâşiri olan Dr. Muhammed Rûşen, İran tarihi ve edebîyatı alanlarında çalışma yapan uzmanların yakından tanıdığı bir araştırmacıdır. Uzun senelerdir neşir alanında çalışmalar yapan Rûşen, *Câmi'u't-tevârih*'in Moğol Tarihi ile ilgili 1. cildi ile dünya tarihine ait 2. cildinin bazı kısımlarını neşretmiştir.

Muhammed Rûşen'in kaleminden çıkan ve eserin hemen girişinde yer alan bir notta (s. 6), Merkez-i Pejuheş-i Mirâs-ı Mektûb yayınlarının yaptığı çalışmalar ile amaçları hakkında bilgi verilmektedir. İçindekiler (Fihrist-i Metâlib, s. VII-VIII) kısmından hemen sonra nâşirin mukaddemesi (İşaret, Mukaddime-yi Târih-i Selâtin-i Hârezm, s. IX-XX) gelmektedir. Nâşir tarafından hazırlanan mukaddimedede, *Câmi'u't-tevârih*'in kaynağının Atâ Melik Cüveynî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Cihângüşa* (658/ 1260) olduğu kaydedilmektedir (s. IX) . Daha sonra neşri esas alınan üç nüsha kısaca tanıtılmaktadır (s. IX-XV), burada iki nüshanın (SL ve A) İstanbul kütüphânelerinde bulunduğu hakkında bilgi vermektedir. Ancak “TA” nüshâsının nerede bulunduğu dair bir bilgi bulunmamaktadır. 1. Neşirde “esas nüsha” olarak ele alınan ve *Câmi'u't-tevârih*'in hicri 705 tarihli nüshası: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi, nr. 1653, (“A” şeklinde kısaltmıştır); 2. Allâme Ahmed b. Muhammed b.

⁸⁴ Araştırmacının neşrini yaptığı eserlerin bir kısmı; *Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Câmi'u't-tevârih*, neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Müsevî, I-IV, Neşr-i Elburz, Tahrân, 1373/1994; *Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Câmi'u't-tevârih, (Târîh-i Efrenc, Pâpân ve Keyâsara)*, neşr. Muhammed Rûşen, *Mirâs-ı Mektûb*, Tahrân, 1384/2005; *Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Câmi'u't-tevârih (Tarih-i Ogûz)*, neşr. Muhammed Rûşen, *Mirâs-ı Mektûb*, Tahrân, 1384/2005; *Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, Câmi'u't-tevârih (Târîh-i Akvâm-ı Pâdişâhân-ı Hutây)*, neşr. Muhammed Rûşen, *Mirâs-ı Mektûb*, Tahrân, 1385/2006; *Reşîdu'd-dîn Fâzlullâh, Câmi'u't-tevârih (Târîh-i Beni İsrâ'il)*, neşr. Muhammed Rûşen, *Mirâs-ı Mektûb*, Tahrân, 1386/2007; *Reşîdu'd-dîn Fâzlullâh, Câmi'u't-tevârih, (Târîh-i Sâmaniyyân u Buveyhiyyân u Gazneviyyân)* neşr. Muhammed Rûşen, *Mirâs-ı Mektûb*, Tahrân, 1386/2007. Nâşirin bu neşirlerinden başka çok sayıda metin neşri bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “*Câmi'u't-tevârih*'in Selçuklular Kısmının Yeni Bir Neşri Münasebetiyle”, *Tarih Dergisi*, S. 47, İstanbul 2009, s. 62.

Muhammed el-Buhârî'nin *Târîh-i âlem*, adındaki eserinin Câmi'u't-tevârîh'in bir istinsahı olduğunu belirtmekte fakat nerede olduğu hakkında bir bilgi vermemektedir, ("TA" şeklinde kısaltmıştır). 3: Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrahim Pâşâ, nr. 919 ("SL" şeklinde kısaltmıştır)'dır. Bu bölümü nâşir teşekkür ederek bitirmektedir. Mukaddimenin sonunda nâşir tarafından metnin neşrinde kullanılan nüshâlardan dört örnek fotoğraf verilmiştir (s. XVII- XX).

Daha sonra eserin asıl metnine geçilmiştir (s. 1-70). Metin bittikten sonra neşirde esas alınan nüshalar arasındaki farklılıklara (Şerh-i nüshâ-i bedelhâ, s. 71-93) yer vermiştir. Bu kısımda, yazmalar arasındaki farklılıklar, sayfa ve satır sırasına göre gösterilmiştir. Bunlardan hemen sonra son notlara (Ta'likât, s. 95- 130) yer verilmiş olup Celâlu'd-dîn Hârzemşâh'ın lakâbı olan "Mengüberti" için dünyanın farklı kütüphânelerinde yer alan yazma eserlerdeki çeşitli yazım şekilleri ve anlamları hakkındaki geniş bilgilere değinilmiştir. Daha sonra nâşir bu konuda Müctebâ Mînovî'nin⁸⁵ ve Mîrzâ Muhammed Hân b. Abdulvehhâb Kazvî'nin⁸⁶

⁸⁵ İranlı ilim adamı Sâmerra'da doğdu ilk eğitimini burada aldı ve 9 yaşında ailesiyle birlikte Tahrân'a gitti. Çeşitli medreselerde öğrenim gördükten sonra dârülfünuna girdi. Babasının görevi nedeniyle Demâvend ve Lâhicân'da bir süre kaldı. 1920'de Tahrân'a döndü ve dârülmuallimîne'ye girdi. Ardından mecliste stenograf olarak iki yıl görev yaptı. 1928'de Eğitim Bakanlığı Kütüphanesi sonra da Milli Kütüphâne müdürlüğüne getirildi. Daha sonra da önce Paris ardından Londra'da, İranlı öğrencileri denetlemekle görevlendirildi. Tahrân'a döndü ve Eğitim Bakanlığı'nda 5 yıl görev yaptı. 1940'ta tekrar Londra'ya gitti. II. Dünya Savaşı boyunca Londra'da bir yandan tahsilini ilerletti diğer yandan ders verdi. 1950'de kısa bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra İran'a dönüp Tahrân Üniversitesi'nde yine ders vermeye başladı. Amerika ve İngiltere'nin bazı üniversitelerinde de ders verdi. 1957-1961 yıllarında Türkiye'de İran elçiliği kültür müşaviri olarak çalıştığı sırada Türkiye kütüphânelerindeki önemli Fârsça eserlerini tespit etti ve bugün Tahrân Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen mikrofilmelerini aldı. Daha sonra Tahrân'a döndü ve üniversitedeki görevini sürdürdü. 1969'da emekli olduktan sonra Firdevsî'ni Şâhnâme'siyle ilgili kurumunun başına getirildi. İran kültür ve edebiyatının önemli simâlarından biri olan Mînovî, 25.000 adet kitabın olduğu bir kütüphâne ile çok sayıda eser ve makaleler yazarak, neşir ve tercümeler yapmıştır. Rıza Kurtuluş, "Müctebâ Mînovî", *DİA*, C. XXXI, TDVY, 2006, s. 445-456.

⁸⁶ İranlı edebiyatçı ve araştırmacı olan Mîrzâ Muhammed Hân b. Abdilvehhâb Kazvî, 31 Mart 1877'de Tahrân'da doğdu. Babası, Tahrân'daki dost Ali Hân medresesi müderrislerinden ve Nâme-i Dânişverân adındaki ansiklopedinin yazı heyetinden Molla Ağa lakâbıyla tanınan Abdilvehhâb Kazvî'dir. İlk eğitimini babasından aldı. Babası öldükten sonra Muhammed Abdürrabbâbâdi el-Kazvî ve diğer müderrislerden ders alarak, sarf, nahiv, edebiyat ve Arap şiirinde yetkili bir âlim oldu ve Terbiyet gazetesinde Arapçadan makaleler tercüme ederek yayın hayatına başladı. 1904'te kardeşi Ahmed'in daveti üzerine İngiltere'ye gitti. Burada Edward Granville Browne'ın "Gibb memorial series" adıyla çıkarılan İslâm eserleri serisinin neşrinde çalışma teklifini kabul etti ve iki sene Londra'da kaldı. Daha sonra Gibb vakfiyeleri hesabına yayımlanan bazı eserleri yayına hazırlamak için Paris'e gitti. Bibliothèque Nationale'deki nadir yazmalarla meşgûl oldu. Londra ve Paris'te çalışmaları sonucunda önemli bazı kitapların tenkitli neşrini hazırladı. Birinci Dünya Savaşı başladıktan bir sene sonra İran-Alman Cemiyeti başkanı ve Kâve dergisi nâşiri Seyyid Hasan Tâkizade'nin daveti üzerine Berlin'e gidip altı sene burada kaldı. Kraliyet kütüphanesinde Arapça ve Fârsça yazmaları inceledi ve birçok ilim adamı ile tanıştı. Kâve dergisinde yazılar yazdı. Fakat onun zihnini meşgûl eden şey 1912'de ilk cildini

değerlendirmelerinden faydalandığından bahsetmektedir. Ardından eserde geçen kelime ve ıstılâhların alfabetik indeksini kapsayan “dizin” (Vâje-ha, s. 131-200) bulunmaktadır. Burada önemli sözcük ve ıstılâhların metinde yer aldığı sayfalar verilmiştir. Bu listede günümüz Fârsçanın yanı sıra klasik dilde bulunan kelimelerin varlığı araştırmacılar için son derece fayda sağlamaktadır. Bu konuda çalışma yapan dilci ve edebîyatçılar açısından önemli olan çok sayıda fiil, birleşik fiil ve ıstılâh yer almaktadır.

Eserin son kısmı detaylı bir şekilde hazırlanan indeksten oluşmaktadır (Nemâye-ha, s. 203- 216). İndeks beş bölüme ayrılmıştır. 1. Âyetler İndeksi (Âyât, s. 203), 2. Arapça Şiirler İndeksi (Şiirha-yi Tâzî, s. 203), 3. Arapça İbâreler İndeksi (İbaretha-yi Tâzî, s. 204), 4. Fârsça Şiirler İndeksi (Şiirha-yi Pârsî, s. 204-205), 5. Şâhıs ve Yer Adları İndeksi (Nâmhâ, Kesan, Jayha, Kitabha, Akvam ve ..., s. 206- 216).

Ülkemizde Hârezmşâhlar Tarihi ile ilgili hazırlanmış yüksek lisans tezleri de mevcuttur. Bunlar; Meltem Demiralp’ın *Hârezmşâhlar Devletinde Alaeddin Muhammed’in annesi Terken Hâtûn*, adı altında yaptığı yüksek lisans tezidir⁸⁷.

Hasan Geyikoğlu 1992 yılında, *Doğu Anadolu’da Hârezmşâhlar* başlığı ile yaptığı yüksek lisans tezidir⁸⁸. Fırat Umanç da 2017 senesinde *Atsız Dönemi Hârezmşâhlar Tarihi (1128-1156)* adı altında yaptığı yüksek lisans çalışmasıdır⁸⁹.

önemli dipnotlar ekleyerek yayımladığı Atâ Melik el-Cüveynî’nin Cihângüşa adlı kitabının neşrini tamamlamaktı. 1920’de Paris büyükelçisi aracılığıyla Paris’e dönerek çalışmalarını sürdürdü. Bu sırada oraya gelen İran saray nazırı Temürtaş Hân da Kazvîni’nin çalışmalarının hükümet tarafından desteklenmesini sağladı. Berlin’den Paris’e döndüğünde Cihângüşa’nın I. ve III. cildini neşretti. II. Dünya savaşının çıkması üzerine 1939’da Tahrân’a döndü. Beraberinde getiremediği şahsi kütüphânesini savaş sonrasında Tahrân’a getirdi. Kâzvîni 27 Mayıs 1949’da vefat etti . Mustafa Öz, “Kâzvîni Mirzâ Muhammed Hân”, *DİA*, C. XXV, TDVY, Ankara, 2002, s. 19-21.

⁸⁷ Meltem Demiralp, *Hârezmşâhlar Devletinde Alaeddin Muhammed’in Annesi Terken Hâtûn* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1997.

⁸⁸ Geyikoğlu, a.g.t., Erzurum, 1997.

⁸⁹ Fırat Umanç, *Atsız Dönemi Hârezmşâhlar Tarihi (1128-1156)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Afyon, 2017.

BİRİNCİ BÖLÜM

REŞİDU'D-DİN FAZLULLÂH-I EL-HEMEDÂNÎ'NİN HAYATI VE CÂMÎ'U'T-TEVÂRÎH

1.1. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-ı El-Hemedânî'nin Hayatı

Asıl adı Ebü'l-Hayr (Ebü'l-Fazl) Hâce Reşîdu'd-dîn Fazlullâh b. İmâdidevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî'dir. Doğum tarihi net olarak bilinmemekle birlikte 1247, 1248, 1250 yıllarından birinde Hemedân'da doğduğu tahmin edilmektedir⁹⁰. 1290 yılına kadar ki hayatına dair bir bilgiye sahip değiliz, daha sonraki dönem ile ilgili bilgileri de bizzat kendisinin yazdıklarından öğreniyoruz. Yahudî bir ailenin çocuğu olan Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, otuzlu yaşlarda Müslümanlığı kabul etmiş, babası ve dedesiyle beraber İlhânî devletinin hizmetine girmiştir ki gerek babası gerekse dedesinin mesleği hekimlikti o da onları takip ederek hekim olmuştur (1265-1282). Reşîdu'd-dîn dedesi Muvaffakuddevle Ebu'l Ferec Ali b. Ebu's-Şüca ve kardeşi Reîsü'd-devle b. Ebu's-Şüca devrinin ünlü tabipleri olarak Nâsîruddîn Tûsî ile dostluk kurmuşlardı. Nâsîruddîn Tûsî'nin İsmâîlîliler'in hizmetine girdikten sonra bu iki kardeş bir müddet İsmâîlîliler'in hâkimi olduğu bir kalede yaşamışlardır. İsmâîlî lideri Rükneddin Hürşâh Hülâgû'ye teslim olduktan sonra Moğol hizmetine alınmışlardır. Muvaffakuddevle'nin, İmâmü'd-devle ve Eminü'd-devle adında iki oğlu vardı. Oğullarından Eminü'd-devle'nin hekim ve edib olduğundan bahsedilmektedir. Babası ilk İlhânî hükümdârı Hülâgû'nün doktorluğunu yapmıştır. Kendisi ise saray hekimliği görevine büyük bir ihtimâlle Abâkâ Hân'ın döneminde başlamıştır (1265-1282) ve sonrasında Geyhatu'nun yemeklerinden sorumlu olarak mühim bir vazifeye getirilmiştir⁹¹. Reşîdu'd-dîn tabîblik görevine başladığı ilk zamanlarda Yezd şehrine giderek burada kendisi gibi hekimlik yapan Şerefeddin Ali ile tanışmış ve onunla dostluk kurarak kütüphânesinden faydalanma şansı bulmuştur⁹². Bu vazifesini Argûn

⁹⁰ Özgüdenli, **a.g.m.**, s. 19-21; Şeşen, **a.g.e.**, s. 234.

⁹¹ Gamze Akbaş, **Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî'nin Câmî'ü't-Tevârih Adlı Eserinin Selçuklu Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 6.

⁹² Akbaş, **a.g.t.**, s. 7.

Hân (1284-1291) ve Gâzân Hân (1295-1304) dönemlerinde sürdürerek nüfûzunu hızla arttırmıştır⁹³. Gâzân Hân, 1298 yılında Tebrîz'den Bağdâd'a hareket ettiği sırada, vezir Sadreddin Zencânînin katledilmesi üzerine yolda vezirlik (vezâret-i memâlik) makamına daha önce Horâsân'da divân-ı istifâ işlerini yürütmüş olan Sa'du'd-dîn Sâvecî ile birlikte Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ı getirmiştir⁹⁴. Sa'du'd-dîn Sâvecî ile vezirlik makamını paylaştığı sırada Reşîdu'd-dîn, Gâzân Hân'ın birinci (699/1300) ve üçüncü (702/1303) Suriye seferlerine katılmıştır⁹⁵.

Kaynaklarda Reşîdu'd-dîn ile ilgili en karmaşık bilgi onun gerçekten Müslüman olup olmadığı ile ilgilidir. Bazı kaynaklarda kendisinin aslında Müslüman olmadığına dair olan görüşlere yer verilmiştir ki bunlardan bir tanesi şu şekildedir: “Reşîdu'd-dîn *dinin rehberi* unvanıyla geçmektedir ancak, kendisinin düşmanları onu *Reşîdu'd-devle* yani *devlet kılavuzu* lakâbıyla zikretmişlerdir. *Reşîdu'd-devle* ünvanını kendisinin Müslüman olmadığına delâlet olarak göstermişler ve vezîre *din*’li bir ünvan vermekten kaçınmışlardır. Onu sadece gayri müslimlerin alabildikleri bir ünvanla anmaları çok mânidardır. Kendisinin “Reşîd” yani “rehber ünvanını hangi hükümdâr zamanında aldığı bilinmemektedir. Bununla beraber kendisi, İslâm dinini kabul edinceye kadar *Reşîddidevle* namını taşımış; kendisinin samimi bir Müslüman olmasından sonra bu nam ile hatırlanmıştır”⁹⁶. Bu ihtilâflardan kendisi de haberdar olduğu için kendisine tevazuyla tabîb *Reşîd* namını vermiştir.

Reşîdu'd-dîn, Gâzân Hân'ın doktoru ve her hususu konuşabildiği yakınındaki kişi olmuştur. Reşîdu'd-dîn ile oğlu İbrahim Gâzân Hân'ın yemeğinin kontrol edip sunulmasında nezaret etmişlerdir⁹⁷. Reşîdu'd-dîn ilim insanlarını daima desteklemiş, Gâzân Hân'ın 1303 senesinde çıktığı Suriye seferinde Fırat'ın yakınlarındaki Ane kasabasında Tarihçi Vassâf'ın Gâzân Hân ile tanışmasına vesile olmuş ve bir bölümünü tamamladığı *Târih-i Vassâf* adlı eserini Gâzân Hân sunmasını sağlamıştır⁹⁸.

⁹³ Karl Jahn, “Cihan Tarihçisi olarak Reşîdu'd-dîn”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. III, 1966, s. 228.

⁹⁴ Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703/1304)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s. 194; Ayrıca, Şeşen, *a.g.e.*, s. 234.

⁹⁵ Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 19-21; Şeşen, *a.g.e.*, s. 234.

⁹⁶ Ragıb Hulusi, “Reşîdu'd-dîn ve Eseri”, *Türk Yurdu*, C. I, S. 2, Teşrînisânî 1340, s. 44-45.

⁹⁷ Robert Hillenbrand, “Propaganda In The Mongol World History” *British Academy Review*, 2011, s. 29, Akbaş, *a.g.t.*, s. 7-8.

⁹⁸ Osman Gazi Özgüdenli, “Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, C. XXXV, s. 19-21.

İlhânlı Devleti'nin yeniden yapılandırılması için pek çok alanda uygulanan reformlarda aktif olarak görev almış ve Gâzân Hân'ın Tebrîz yakınlarında inşa ettirdiği Şenbigâzn (Şâmıgâzân, Gâzâniyye) Külliyesi'nin yapımında büyük rol oynamıştır. Gâzân Hân ömrünün sonlarına doğru vezîrlük makamını paylaştığı ve meslektaşları olan vezîr Sa'du'd-dîn Sâvecî'ye yönelip, yetkilerini artırmıştır. Bu arada kaynaklardaki bilgilerden 12 Nisan 1302 tarihinde Papa 8. Boniface'e Gâzân Hân'ın Memlûklüler'e karşı ittifak talebinde bulunmak üzere gönderdiği mektupta Emîr Kutluğ Şâh ile birlikte Reşîdu'd-dîn'in de adının zikredilmesi onun dış siyasetle de ilgilendiğini göstermektedir⁹⁹.

Reşîdu'd-dîn, Gâzân Hân'ın vefatından sonra yerine geçen Olcâyâtû Hân döneminde de mertebesini yükseltmeyi sürdürmüş ve Olcâyâtû Hân tarafından *sahib-i dîvân* makamına getirilmiştir. Bunun yanı sıra meslektaşları olan Sa'du'd-dîn ile birlikte Olcâyâtû Hân'ın, Tâcu'd-dîn 'Alî Şâh'ı 1310'da vezîrlük makamına getirip bu makamın ortaklarından biri yapınca kadar da saltanatın yükselmesi için çalışmıştır.

O dönemde sarayda yaşanan entrikalar artarak devam etmiş, Reşîdu'd-dîn ile 'Alî Şâh'ın beraber çalışmasından rahatsız olan Sa'du'd-dîn makamının sarsılacağı endişesiyle Reşîdu'd-dîn'i Sultân'ın gözünden düşürmek için çeşitli yollara başvurmuştur. Ancak bu durum kendisinden çok 'Alî Şâh'ın işine yaramıştır. Bu hadiseler yaşanırken Reşîdu'd-dîn oğullarını asil ailelerin kızları ile evlendirmiş ve bu evlilikler neticesinde oğulları, İlhanlılar ve bazı yerel hânedanlıklarda yüksek makamlara getirilmişlerdir. Sultân Olcâyâtû'nun veliahtı olan oğluna Horâsân'ın idaresi verildiğinde Reşîdu'd-dîn'in oğluda da tıpkı babası gibi onun vezîrlüğüne getirilmiştir. Yine Reşîdu'd-dîn'in diğer oğlu Celâlu'd-dîn ise Anadolu genel vâlisi olan Emîr Çoban'ın oğlu Timurtaş'ın vezîrlük makamına atanmıştır¹⁰⁰.

Reşîdu'd-dîn birlikte aynı makamı paylaştıkları ve gün geçtikçe Olcâyâtû Hân'ın gözünde yerini sağlamlaştırarak nüfûzunu artıran 'Alî Şâh ile birlikte hareket etmeye başlamıştır. Ancak o sırada bu birlikteliğin hayatının en büyük hatası olacağını, sonunu hazırlayacağını bilemeden hareket etmiştir¹⁰¹. Gerek Reşîdu'd-dîn gerekse 'Alî Şâh, Sa'du'd-dîn'in namûslu bir insan olduğunu biliyorlardı ama maiyetindekiler öyle

⁹⁹ Özgüdenli, **a.g.m.**, s. 20.

¹⁰⁰ Özgüdenli, **a.g.m.**, s. 20.

¹⁰¹ Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Kaynaklarından Câmi'u't Te-vârîh ve Fazlullâh Reşîdu'd-dîn", **Belleten**, C.1, S. 1, s. 175, 1937.

değillerdi onlar alabildiklerine hırsızlık yapmaya, rüşvet almaya ve memleketi kasıp kavurmaya çalışıyorlardı¹⁰². Bu durum ‘Alî Şâh için kaçırılmayacak bir fırsattı ve hemen bundan istifâde etmek üzere durumu çok belli etmeden Sa’dûd-dîn ile adamlarının hesaplarını kontrol etmek için Olcâyâtû’dan izin aldı. Yaptığı incelemeler sonucunda onların hırsızlık ve rüşvet aldıklarını ortaya çıkardı. Bu durumu sıklıkla dile getiren Reşîdu’d-dîn’in de telkinleriyle, Olcâyâtû Hân yolsuzluklarına inandığı tecrübeli ve sadık vezîrini feda etmekten çekinmedi. Bu sırada durumun vahametini gören ve başına gelecek felaketi hissedene Sa’dûd-dîn, Reşîdu’d-dîn’den yardım istedi ise de karşılık alamadı. Bu yaşananların sonucunda Sa’dûd-dîn (10 Şevvâl 711) 19 Şubat 1312 yılında idâm edildi. Sa’dûd-dîn’in idâm edilmesinden sonra Reşîdu’d-dîn, vezîrlük vazifesini meslektaşları olan ‘Alî Şâh ile birlikte devam ettirdi¹⁰³.

‘Alî Şâh’ın asıl gayesi tek başına vezîrlük makamının sahibi olmaktı o yüzden bir süre sonra iki vezîrinde arası açılmış, ‘Alî Şâh, Reşîdu’d-dîn’i ortadan kaldırıp tek yetkinin kendisinde toplanması için türlü yollara başvurmuştur. Aslında Reşîdu’d-dîn’i ortadan kaldırmak isteyen sadece ‘Alî Şâh değildi, kocasının ölümünden kendisini sorumlu tutan Sa’dûd-dîn’in eşi de onu öldürmek istiyordu. ‘Alî Şâh bu fırsatı iyi değerlendirmeye karar vermiş ve kendisi arkadan destekleyerek Sa’dûd-dîn’in eşi ile saray doktorlarından Necîbü’d-devle’nin işbirliği yapmalarını sağlamıştır. Aslında bu kişi herkese belli bir miktar karşılığında istedikleri yardımı yapan birisi idi ve zaman zaman Reşîdu’d-dîn’de rakiplerini yok etmek için dönemin hile ve oyunlarında usta olan bu Yahudî asıllı zatla yüklü miktarlar karşılığında işbirliği yapmıştı¹⁰⁴.

Olcâyâtû’nun son dönemlerine doğru idarenin neredeyse tamamı ‘Alî Şâh’ın eline geçmiştir ki bu durumu ‘Alî Şâh’ın, Reşîdu’d-dîn’i yok sayıp bütün yetki kendi elindeymiş gibi davranmasını sağlamıştır. Bu durumdan son derece rahatsız olan Reşîdu’d-dîn durumu Olcâyâtû Hân’a anlatarak eğer tek yetki ‘Alî Şâh’ın elinde ise kendisinin görevinden ayrılmak istediğini ima etmiştir. ‘Alî Şâh’ın etkisinde kalan ama Reşîdu’d-dîn’e de sevgi ve saygısı olan Olcâyâtû Hân, onun darılmasını istemediğinden bu söylediklerini dikkate almamıştır. Bu sırada her ikisinin de beklemediği ancak aralarının açılmasını sağlayacak olan bir hadise yaşanmıştır. Bu sırada hem Horâsân

¹⁰² A.y.

¹⁰³ Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, “Câmi’u’t-tevârîh”, **Bilge Kültür Sanat**, I. basım, İstanbul, 2011, s.

16.

¹⁰⁴ Göksu-Güneş, a.g.e., s. 17.

vâlisi hem de Olcâyâtü Hân'ın veliahtı olan Ebû Sa'id, askerîn iâşesi için hazineden para istemiş ancak hazinede bunu karşılayacak para bulanamamıştır. Zirâ her iki vezîr birbirleriyle mücadele etmekten ülke işleriyle alâkâdar olamamışlar ve bunun neticesinde de hazine boşalmıştı. Reşîdu'd-dîn mâli işlerin 'Alî Şâh'ın yetkisinde olduğunu söyleyerek bu paranın onun tarafından temin edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak 'Alî Şâh'ın, Olcâyâtü'ya bu işleri beraber yaptıklarını söyleyerek sorumluluğun sadece kendisinde olmadığını belirtmiştir. Uzun zamandır her iki vezîri arasında yaşanan rekabetten sıkılan Olcâyâtü, bu kargaşaya son vermek için, ülkenin bir kısmında mâli ve idarî işlerin Reşîdu'd-dîn; diğer kısmında da 'Alî Şâh'ın tarafından yürütülmesini emretmiştir. Buna göre ' Irâk-ı Acem, Fârs Kirmân, Şebankare, Büyük Lûr, Küçük Lûr'in yönetimi Reşîdu'd-dîn'e; Tebrîz, Diyâr-i bekr, Diyâr-ı Rebîa, Mugân, Arrân, Bağdâd, Bâsra, Vâsıt, Hille ve Kufe'yi de Alişâh'ın idaresine verilmiştir. Olcâyâtü bununla da kalmamış görünüşte vezîrlere yardımcı olmak; gerçekte ise bütün mâliye ve yönetime ait işlere gözcülük etmeleri için Reşîdu'd-dîn'in yanına Muhammed İmâdü'din'i, 'Alî Şâh'ın yanına da İzzü'd-dîn Kûhedî' adında iki yardımcı tayin etmiştir¹⁰⁵.

Bu yaşananları Reşîdu'd-dîn'in kaldıramamış ve hastalanıp yatağa düşmüştür. Yine bu sıralarda yine oğlu Horâsân vâlisi Ebû Sa'id sürekli babasından para istemiş, Olcâyâtü Hân'da, 'Alî Şâh'ın parayı temin etmesini emretmiştir. Ancak 'Alî Şâh'ın hazinede para olmadığını ve devletin bütün mülkünün Reşîdu'd-dîn'in hazinesinde toplandığını belirtmiştir. Bunun üzerine Sultân, Emir Çûbân'a devletin son üç yıllık hesaplarını incelemesi tâlimatını vermiş ve Emir Çûbân'da, 'Alî Şâh'ın yardımcılarının hesaplarını incelemesi sonucunda yolsuzlukları ortaya çıkartarak 'Alî Şâh'ın bu iddiasını çürütmüştür. Aynı günün akşamı 'Alî Şâh' Olcâyâtü'nun huzuruna çıkarak hazinede çıkan açık için yalvarıp kendisini bağışlattırmıştır¹⁰⁶.

'Alî Şâh, Sultân'a hazinedeki açığın asıl sorumlusunun Reşîdu'd-dîn olduğunu, onun vakti ile zenci bir köle alabilecek kadar parası olmadığı hâlde şimdi nasıl bu kadar zengin olduğunu, bunu hazineden çaldığı paralarla bu kadar mâla-mülke sahip olduğunu, kölelerinin bile servet sahibi olduklarını söyleyerek Olcâyâtü'yu kızdırmış ve Reşîdu'd-dîn'in idam emrini aldirtmiştir. Reşîdu'd-dîn onun yanında yer alan bazı

¹⁰⁵ Göksu-Güneş , a.g.e., s. 18-19.

¹⁰⁶ Göksu-Güneş, a.g.e., s. 19.

kişilerin müdahalesiyle ve hazinenin borçlarını kendisinin ödemesi şartıyla ölümden kurtulabilmeyi bu sefer başarabilmiştir.

Reşîdu'd-dîn bu tarihten itibaren vezirlik görevine devam etse de meydanı rakibine bırakmıştır. 'Alî Şâh'ın bir entrikası sonucunda ile Reşîdu'd-dîn vezirlikten azledildi¹⁰⁷. Emir Çûbân'ın himayesine girmiştir. Ama birgün mutlaka Moğol emirlerinin tecrübelerine muhtaç olacaklarını da biliyordu ve sabırla bu günün gelmesini beklemeye başlamıştı. Nitekim bir süre sonra Sultân Olcâyâtû ishalden vefat edince bütün güç, Reşîdu'd-dîn'in yanına sığındığı Emir Çûbân'a geçmiştir. Bu duruma son derece üzülen 'Alî Şâh, kendisinin rakiplerine hazırladığı sonun bizzat şimdi başına gelebileceğini bildiğinden korkmuştur. Ancak en büyük rakibi böyle düşünmemiş, bu durumdan faydalanmak isteyen sarayın ileri gelenleri, 'Alî Şâh'ı ortadan kaldırmak maksadıyla kendisine işbirliği yapmak için teklifte bulunmuşlarsa da Reşîdu'd-dîn bunu kabul etmemiştir.

Bu teklifi reddetmesi hayatının hatası olmuştur zirâ gittiği bu yolda kararlı olan 'Alî Şâh, Reşîdu'd-dîn'i yerinden etmek için fırsat kollamıştır. Önceleri 'Alî Şâh'ı indirmek isteyen saray büyükleri şimdi rakibi 'Alî Şâh'la ittifak yaparak bütün bu yaşananların sonucunda elbirliğiyle çalışıp Moğol ümerasına rüşvetler vermişler ve onları Reşîdu'd-dîn aleyhine çevirmeğe muvaffak olmuşlardır¹⁰⁸. Emir Çûbân adamlarından Ebubekir Aka'nın tahrikiyle Reşîdu'd-dîn'in aleyhinde düşünmeye başlamış ve sonunda da Reşîdu'd-dîn vezirlikten alınmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Emir Çûbân, vezirini azlettiğine pişman olmuş ve Reşîdu'd-dîn'i tekrar geri çağırmıştır. Yaşanan olaylardan son derece yıpranan ve yorulan Reşîdu'd-dîn, Emir Çûbân'ın bu teklifini reddedip affını dilemiştir. Bu affı Emir Çûbân kabul etmemiş ve onu yine vezîrlik makamına getireceğini söylemiştir. Bu sözleri duyan 'Alî Şâh ve yandaşları büyük br endişeye kapılmışlar ve son darbeyi vurmak için harekete geçmişlerdir. Herşeylerini kaybedecekleri korkusuyla tabîbin, Olcâyâtû Hân'ı zehirlediği yalanını öne sürerek iftara atmışlardır. Öyle ki buna Emir Çûbân ve İlhanlı hükümdâr Ebu Sai'd'de inandırmışlardır. Yaptırılan incelemeler sonucunda zayıflatıcı bir ilacı içtikten sonra ölmüş olacağını kanıtlayıp başarılı olmuşlardır.

¹⁰⁷ Şeşen, **a.g.e.**, s. 234; Özkuzugüdenli, **a.g.t.**, s. 26.

¹⁰⁸ Günaltay, **a.g.m.**, s. 176.

Moğollar, tabîbin idâmına hüküm vermek için yapılan incelemeler kafi gelmiştir¹⁰⁹. İbn Hallikan'a *Zeylû'z-Zeyl* yazan o dönem yazarlarının birinin rivâyetine dayanarak verdiği bilgilere göre Emir Çûbân, Reşîdü'd-dîn'i "yoksul bir Yahudî aktar ve doktor iken, Sultân Gâzân ile kardeşi Olcâyâtû'nun teveccühleri sayesinde devletin yüksek mertebelerine ulaştı, bütün mâli ve yönetim işleri kendisine verildiği ve bu yüzden pek çok mülkler, değerli taşlar, sonsuz servet ve zenginlikler kazandığı; dolayısıyla böyle bir cinâyete cesaret etmesi mümkün değildir" diyerek onu savunmuştur. Bunun üzerine Olcâyâtû'nun doktoru Celâlu'd-dîn Harran çağrılmış ve Sultânın ölümü konusunda kendisinin ifadesi alınmış o da bu olayı şöyle anlatmıştır:

*"Sultân Olcâyâtû, kusmayla karışık çok şiddetli mide rahatsızlığından muzdarip olduğundan beni çağırdı. Gittim. Sultân sürekli bir ishale yakalanmıştı. Aynı zamanda devamlı olarak kusuyordu. Öteki doktorları da çağırarak Reşîdü'd-dîn'in başkanlığı altında bir konsültasyon yaptık. Hepimiz mide ve bağırsakları güçlendirecek kabız ilâçları verilmesini önerdik. Yalnız Reşîdü'd-dîn, Sultân'ın mide dolgunluğuna yakalandığından söz ederek, önce midesinin temizlenmesi gerektiğini ve dolayısıyla müşhil verilmesi görüşünü savundu. Bunun üzerine Reşîdü'd-dîn'in görüşü doğrul tusunda Sultân'a müşhil verildi. Bunun arkasından yetmiş kez ishal meydana geldi ve Sultân'ın ölümüyle sonuçlandı"*¹¹⁰.

Bu yaşananların sonucunda Emir Çûbân; Reşîdü'd-dîn'in idam edilmesine karar vermiş ve Hicri 718 (1318 senesi 13 Eylül'de)'de idâm edilmiştir¹¹¹. Reşîdü'd-dîn'in öldürülmesi hakkında yorumlar yapılmıştır. Bunlardan biri İbn Hacer'a aittir. O: Reşîdü'd-dîn'in dostlarına karşı mülayim düşmanlarına karşı çok sertti, Kur'an'ı felsefe yoluyla tefsir etti, bu yüzden dinsiz sayıldı; yoksa İslâmiyeti kabulünde samimiydi" derken; al-Zahabi "Reşîdü'd-dîn akıl sahibi, dâhi ve iyiliksever bir insandı", demektedir.

Vücudunu, felaketine sebep olduğu ve vezîrlik makamını birlikte paylaştığı Sa'dûd-din gibi, cesedini parçalara ayırarak her bir parçasını İlhânlılar idaresindeki

¹⁰⁹ Hulusi, **a.g.m.**, s. 344.

¹¹⁰ Göksu-Güneş, **a.g.e.**, s. 24.

¹¹¹ Hulusi, **a.g.m.**, s. 345; Özkuzugüdenli, **a.g.t.**, s. 2; Şeşen, **a.g.e.**, s. 235.

ülkenin bir köşesine göndermişlerdir. Baş Tebrîz'e götürülmüş ve orada: “*Bu baş Allah'ın kelamını tebdil eden Yahudînin kafasıdır, Allah'ın laneti üzerine olsun!*” Diye bağrılarak sokaklarda dolaştırılmış, kendisiyle birlikte oğullarından biri de, idam edilmiştir. Reşîdu'd-dîn'in bütün mâl varlığı hazineye devredilmiş ve onun Tebrîz'de inşâ ettirdiği mahalle harap edilerek yaptırdığı vakıflara el konulmuştur¹¹².

Bu şekilde yetmiş üç yaşında hayatına son verilmiştir. O iyi bir vezir, ünlü bir yazar, tarihçi, âlim ve tabîb olmasının yanı sıra dil konusunda da kendisini yetiştirmiş Çince, Arapça, Moğolca, Türkçe, İbranice dillerine vakıf olmuştur. Aslında bu kayıp yalnız İran için değil aynı zamanda o dönemde bütün kültür çevreleri için eşî bulunmayan bir kayıp olmuştur¹¹³.

Yirminin üzerinde çocuğu olduğu bilinen Reşîdu'd-dîn'in, çocukları arasında Giyâsu'd-dîn Muhammed, 1327-1335 yılları arasında Ebû Sâ'id Bahadır Hân'a vezirlik yapmış, Şeyhi, Satı Beg Hâtûn'un ve Mahmûd Muzafferiler'in vezîrlüğünü yürütmüş; Emir Ali ise Bağdâd vâliliği görevinde bulunmuştur. Yine Sultân Olcâytû Horâsân'a halefi olan oğlu Ebû Sâ'id'i gönderdiğinde, Reşîdu'd-dîn'in oğlu Abdüllâtîf'i de onun vezirliği ile görevlendirmiştir¹¹⁴.

Büyük bir servete sahip olan Reşîdu'd-dîn, yazdığı eserinde kendisinin reformlardaki rolü hususunda son derece mütevazî şekilde sessiz kalmayı tercih etmiştir. Oysa çoğu kaynakta reformlardaki rolü önemle vurgulanmıştır. Bu arada Reşîdu'd-dîn'in sahip olduğu büyük serveti ve emlakı nasıl elde ettiği, bu servetin Gâzân Hân'ın reformlarıyla bir ilgisi olup olmadığı sorusu ve cevabı net olarak aydınlatılamamıştır¹¹⁵.

Reşîdu'd-dîn'in hayatına baktığımızda onun sadece iyi bir vezir olduğunu söyleyememiz mümkün değildir o aynı zamanda kendi döneminde devletin çeşitli şehirlerde imar faaliyetlerinde bulunmasının da önünü açmıştır. Nitekim Gâzân Hân döneminde imar alanında umumî faaliyetlerde bulunulmuş, İlhanlı ülkesinde yeni yerleşim merkezleri kurulmaya çalışılmıştır. Bunlardan biri de Reşîdu'd-dîn tarafından Tebrîz surları içerisindeki veliyankûh mevkinde kurulan ve inşâsına 700 (m.1300)

¹¹² Hulusi, **a.g.m.**, s. 344; Özgüdenli, **a.g.m.**, s. 20; Şeşen, **a.g.e.**, s. 235.

¹¹³ Karl Jahn, **a.g.m.**, s. 227.

¹¹⁴ Harun Dıraman, “İlhânî Devleti Veziri Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî (1248-1318)'nin Tarım Bilimleri Tarih Açısından Önemi”, **Sosyoloji Dergisi**, S. 5, 2017, s. 101-116.

¹¹⁵ Özkuzugüdenli, **a.g.t.**, s. 276.

tarihinden önce başlanan Râb‘-ı Reşîdî’dir¹¹⁶. Burayı aynı zamanda başta kendisinin yazdığı eserlerin nüshalarını kütüphânesinde korumak üzere inşâ ettirmiştir. Bununla birlikte Fârsça olanların Arapçaya, Arapça olanların da Fârsçaya çevrilmesini ve müstensihler tarafından çoğaltılarak her sene belli başlı İslâm şehirlerine ücretsiz olarak gönderilmesini vakfiyesinde kaydetmiştir. Fakat eserlerinin az sayıdaki nüshalarının günümüze ulaşmaması aldığı tedbirlerin çok fazla işe yaramadığını da göstermektedir¹¹⁷.

Reşîdu’d-dîn bütün eserlerine, haklı olarak çok kıymet vermiş, vezir olmasının kendisine sağladığı imkanlardan yararlanarak eserlerinden bir çok nüshalar yazdırıp, bunları büyük şehirlerin kütüphâneleri ile dostlarına ve âlimlere hediye etmiştir. Reşîdu’d-dîn’in eserleri için gösterdiği bu önem hiç olmasa Câmi‘u’t-tevârîh için de söyleyebiliriz ki boşa gitmemiştir. Bu muhteşem eserin bu gün hepsi elimizde bulunmasa da, çok fazla eski nüshaları bulunmaktadır. Bunlar arasında tartışmasız olarak en iyi oldukları kabul edilen birkaç nüsha İstanbul’dadır¹¹⁸.

Reşîdu’d-dîn yukarıda da ifade ettiğimiz gibi lhânlı Devleti’nde Gâzân Hân döneminde sadece imar faaliyetlerinde etkili olmamış, yapılan tarım reformlarının fikir babası olup tarım, ticaret, toprak reformu gibi önemli reformların yapılmasına da katkı sağlamıştır. Moğol saldırıları sonrasında harap olan toprakların ıslah edilmesi, üretimin artırılması, ticaretin gelişmesi gibi alanlarda ileri sürdüğü fikirleri uygulayarak değişik hizmetlerde bulunmuştur¹¹⁹.

Günümüzde Âzerbâyçân’da bulunan Sultâniye kentinde bir mahalle yaptırdığı gibi, Anadolu ve Âzerbâyçân’da terkedilen arazileri mamûr hale getirmiştir. Malatya yakınlarındaki *Nehr-i mistecidde-i Gâzâni* isimindeki kanal civarında ve Anadolu’da vali olan oğlu Celâlu’d-dîn’in yönetiminde Gâzân Hân adıyla Mahmûdabad, Yukarı ve Aşağı Mahmûdiye köylerini, Gâzânâbad, Sultânâbad, Mubarekâbad, Sahâbad gibi yaklaşık 26 köy inşâ ettirmiştir. Mardin, Cizre’de açılan bir kanal üzerinde 14 köy kuran Reşîdu’d-dîn, civardaki Türkmen aşiretlerini buraya yerleştirmiştir. Ayrıca terkedilen toprakları ıslah ettirerek dışarıdan çeşitli meyveler, tohumlar, tıbbi bitkiler

¹¹⁶ Özkuzugüdenli, **a.g.t.**, s. 232.

¹¹⁷ Özgüdenli, **a.g.m.**, s. 35.

¹¹⁸ Ahmed Ateş, “Cami Al-Tavarih”, **Sultân Mahmûd Devrinin Tarihi**, C. II, 4.cüz, TTK Yay., Ankara 1957, s. 19.

¹¹⁹ Dıraman, **a.g.m.**, s. 101-106.

getirtmiştir. Yine sulama kanallarının onarımı, yeni ağırlık ve hacim ölçülerinin uygulanması, yerli ve yabancı tüccarların korunması ve buna bağlı olarak ticaretin canlanması, rasathânelerin restorasyonu, harap olan kervansarayların onarımı ve yenilerinin yapılması gibi faaliyetlerde bulunmuştur¹²⁰.

Başta Arapça, Fârsça, Türkçe ve Moğolca olmak üzere birçok dil bilen Reşîdu'd-dîn'in kayıtlarda geçen on dört tane eseri mevcut olup bu eserleri çoğunlukla Fârsça çok azını da Arapça kaleme almıştır.

1.2. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh el-Hemedânî'nin Eserleri

Câmi'ü't-tevârîh

Modern anlamda ilk umumî dünya tarihi olarak kabul edilen Fârsça bir eser olup pek çok araştırmacı tarafından bölümler halinde yayımlanmış ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir¹²¹.

Şu'ab-i Pençgâne

Bazı araştırmacılara göre Câmi'ü't-tevârîh'in bir bölümünden ibaret olan eser Moğol, Türk, Arap ve İbrânî hükümdârlarının şeceresini kapsamaktadır. Bu eser Topkapı Sarayı Müzesi, III. Ahmed Kütüphânesi, 2937 nolu yerde muhafaza edilmektedir¹²².

Tavzîhât-ı Reşîdî

Dinî ve felsefî konularda on dokuz risâleyi içermektedir. Süleymâniye Kütüphânesi, Kılıç Ali Paşa Koleksiyonunda 835 nolu yerde muhafaza edilen bu nüsha 404-460 sayfaları arasında yer almaktadır. Kütüphânedeki katalogda bu eserin müellifi sehven Cemalüddin Muhammed b. İbrahim b. Yahya el-Ensari el-Vatvat olarak geçmektedir. Diğer bir nüshası Nuriosmaniye Koleksiyonu 3415 nolu yerde mevcuttur ve bu yazmanın 28 ile 116 sayfaları arasında bulunmaktadır. Bu eserin başka bir nüshası Süleymaniye Kütüphânesi Fatih Koleksiyonu 3725 nolu yerde muhafaza edilmektedir.

¹²⁰ Dıraman, **a.g.m.**, s. 101-116.

¹²¹ Özkuzugüdenli, **a.g.m.**, s. 20.

¹²² Zeki Velidi Togan, "The Composition of the History Mongols" **Central Asiatic Journal**, C. VII. S.1, Wiesbaden 1962, s. 68.

Tavzîhât-ı Reşîdî eserinin giriş bölümünde *Kitab el-Tavzîhât-ı Reşîdî* yazmakta olup 49 sayfadan oluşmaktadır¹²³.

Kitâbü's-Sultâniyye (Risâletü's-sultâniyye, Fevâ'id-i Sultâniyye, el-Mebâhisü's-sultâniyye)

Müellifin Sultân Olcâyâtü ile dinî ve fikrî sahadaki görüşmelerinden oluşmaktadır¹²⁴. Bu eserin Arapça bir nüshası Süleymâniye Kütüphânesinde, Turhan Sultan Koleksiyonu 325 nolu yerde kayıtlı olup bu eserin kütüphânedeki katalogta “Risâle-i Sultâniyye” olarak geçer. Fevâ'id-i Sultaniyye'nin Fârsça nüshası yine Süleymâniye Kütüphânesinde, Nuriosmaniye koleksiyonunda “er-Risaletü's sultaniyye fî'l-meratibi'n-nebevviye” adlı ile 3415 nolu yerde kayıtlıdır¹²⁵.

Letâ'ifü'l-haka'ik

Çeşitli konuları ihtiva eden on dört risâleden oluşmaktadır. 1353-1357 hş./1974-1978 Gulâm Rızâ Tâhir tarafından Tahran neşredilmiştir¹²⁶.

Beyânü'l-hakâ'ik

Sultân Olcâyâtü dönemi ile ilgili yirmi meselenin açıklamasını ihtiva etmektedir¹²⁷. Konusu İslâm teolojisi ve felsefesi, tıp ve doğa bilimleridir¹²⁸. Yirmi risaleden meydana gelen bu eser Süleymaniye Kütüphânesi, Kılıç Ali Paşa Koleksiyonu 834 numaralı yerde bulunmaktadır¹²⁹.

Es'ile ve Ecvibe

Reşîdu'd-dîn'in değişik sorulara verdiği cevapları içermektedir¹³⁰. Bu eser Süleymâniye Kütüphânesi Ayasofya Koleksiyon'unda 2180 nolu yerde kaydedilmiş olup yazıldığı dil Fârsçadır¹³¹.

¹²³ Akbaş, **a.g.t.**, s. 16.

¹²⁴ Özkuzugüdenli, **a.g.m.**, s. 21; Akbaş, **a.g.t.**, s. 15.

¹²⁵ Akbaş, **a.g.t.**, s. 14.

¹²⁶ Özkuzugüdenli, **a.g.m.**, s. 21.

¹²⁷ Özkuzugüdenli, **a.g.m.**, s. 21.

¹²⁸ Akbaş, **a.g.t.**, s. 15.

¹²⁹ Akbaş, **a.g.t.**, s. 15.

¹³⁰ Nşr. R. Şa'bânî, I-II, İslâmâbâd 1371; Zeki Velidi Togan, “İlhanlılar ve Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika”, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C. IV, İstanbul 1965.

¹³¹ Akbaş, **a.g.t.**, s. 14.

Âsâr u İhyâ'

Zirâ'at ürünleri ve zirâî teknikler, ölçüler, takvimler, jeoloji, imar faaliyetleri, gemicilik vb. hakkındaki bilgileri ihtiva etmektedir. Menûcihr-i Sütûde ve İrec Efşâr tarafından Tahran'da neşredilmiştir¹³².

Tansûknâme-İlhânî der Fünûn-i 'Ulûm-i Hıtâ'î

Kitap, Wang-shu-ho adlı Çinli bir âlime ait eserin Fârsça tercüme edilmiştir. Süheyl Ünver 1938 yılında, *Tansûknâme-İlhânî der Fünûn-i 'Ulûm-i Hıtâ'î* adlı eseri keşfetmiştir. Bu tercüme Reşîdu'd-dîn tarafından yazılan girişten oluşmaktadır ve bazı eksikler ile günümüze ulaşmıştır. Reşîdu'd-dîn'in yazdığı giriş Abdülbaki Gölpınarlı tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir¹³³.

Mükâtebât-ı Reşîdî (Münşe'ât-ı Reşîdî, Sevânihu'l-efkâr-ı Reşîdî)¹³⁴.

Reşîdu'd-dîn'in oğulları ve dostları ile yazışmalarından oluşmaktadır¹³⁵.

Vakfnâme-yi Rab'-ı Reşîdî

Reşîdu'd-dîn'in Tahrân civarında kurduğu Rab'-ı Reşîdî'nin kuralları ve orada yapılacak faaliyetlerin yer aldığı bu eserde¹³⁶ Reşîdu'd-dîn'in yazdığı detaylı bir çizelgeden oluşmaktadır¹³⁷.

Fâi'de-yi Ziyâret:

Bu eser İrec Efşâr tarafından neşredilmiştir¹³⁸.

Miftâhu't-tefâsîr. Kur'an tefsirine giriş mâhiyetinde olup hayır ve şer, kader, tenâsuh vb. konularda yazılmış sekiz risâleden oluşmaktadır. Süleymâniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonunda 304 nolu yerde bulunmaktadır¹³⁹.

Bütün bu eserlerin yanında “**Kitâb-ı Siyâset ü Tedbîr-i Mülki Hıtâ'iyân**” ile “**Suverü'l-ekalîm**” adlı eserleri günümüze ulaşmamıştır¹⁴⁰.

¹³² Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, **Âsâr u İhyâ'**, nşr. Menûcihr-i Sütûde ve İrec Efşâr, Müessesesi-i Mütalaat-ı İslâmî Dânişgâh-ı Mc Gill Şube-i Tahrân, Tahrân 1368.

¹³³ Nşr., Müctebâ Mînovî, Tâhrân 1350 hş. 1972 **Tansûknâme-İlhânî der Fünûn-i 'Ulûm-i Hıtâ'î**, eserin giriş ve birinci bölümünü Abdülbaki Gölpınarlı Türkçeye tercüme etmiştir. Millî Mecmua Basımevi, İstanbul 1939, s. 3-9.

¹³⁴ Özkuzugüdenli, **a. g. m.**, s. 21.

¹³⁵ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Hemedânî, **Sevânihu'l-efkâr-ı Reşîdî**, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, Dânişgâh-ı Tahrân, Tahrân 1358 hş./1979; **Münşe'ât-ı Reşîdî**, (nşr. Muhammed Şefî', Lahore 1947).

¹³⁶ Akbaş, **a.g.t.**, s. 14.

¹³⁷ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Hemedânî, **Vakfnâme-yi Rab'-ı Reşîdî** nşr. Müctebâ Mînovî-İrec Efşâr, Silsile-i İnşarat-ı Encümen-i Âsâr-ı Milli Tahrân, 1350/1972.

¹³⁸ Mecelle-yi İran-zemîn, XXIII, Tahrân 1357/1978, s. 73-93; Özkuzugüdenli, **a.g.m.**, s. 21.

¹³⁹ Özkuzugüdenli, **a. g. m.**, s. 21.

¹⁴⁰ Özkuzugüdenli, **a. g. m.**, s. 21.

Reşîdu'd-dîn'in, Tebrîz yakınlarında inşâ ettirdiği Rab'-ı Reşîdî ilim faaliyetlerinin yapıldığı bir yerleşim yeri inşa ettirmiştir. Rab'-ı Reşîdî, Babü'l-ebvâb giriş kapısı, buranın diğer kısımlarına açılan dehlizler ve biraz ileride Miftahu'l-ebvâb adındaki bölüm ve onun ötesinde de türbeler bulunmakta idi. Dört büyük yapı olarak isimlendirilen bir darûlâceze, bir hankah, bir hastanenin yanısıra içinde çeşitli binaların, camilerin, bir kütüphâne ve dershâne de bulunmaktaydı. Rab'-ı Reşîdî'de hastahânedede gece gündüz bir hekim veya şakirdin (yardımcı) ile bir eczacı görev yapmakta idi. Bunun yanısıra her tabib iki kişiye tıp ve eczacılık eğitimi vermekle yükümlüydü. Rab'-ı Reşîdî de üç yüzden fazla kişi çalışmaktaydı. Yüz kişi hizmetle görevli kalanı ise çeşitli vazifelerde profesyonel olarak işlerini yapıyorlardı. Câmilerde görevli olan imam, müezzin, müderrisler türbelerin anahtarlarını taşımakla sorumluydular ve bu kişiler mevkii ve ücret olarak üst sıradaydılar. Yine sakalar, işçiler arasında en iyi ücreti alanlardı. Rab'-ı Reşîdî'de kalmazlardı fakat ihtiyaç olunca bir yer verilirdi. Kapıcılar, ferraşlar, mutfak çalışanları burada çalışan ücretli işçiler arasında yer almaktaydı. Reşîdu'd-dîn'in, yazdığı vakıfnâmede şehrin ihtiyacı olan ekmeğin nasıl sağlandığı, görevlilere ödenen maaş miktarı hakkında bilgiler vermiştir. Vâkfiye çizelgesinde şehirde yaşayan kölelerin mensup oldukları ulusa göre sayımlarını yapmış ve yaptığı sınıflandırmaya göre 220'si erkek olan kölelerin 20'si Türk diğer kısmı Ermenistan, Gürcistan, Hindistan, Afrika, Rusya, Anadolu, Kazvînden getirilmiştir. Bu köleler şehir içinde önemli bir işgücü oluşturdukları için onların değişmesini istememiş, onlardan sonra gelecek köleleri mevcut köleler ile çocuklarının olmasını istemiştir. Bu nedenle 220 olan erkek köle için aynı oranda kadın köle sağlanmıştır. Bütün ihtiyaçlar şehirde yaşayan ve işinde uzman kişiler tarafından yapıldığından, dışa bağımlılık azalmış ve Rab'-ı Reşîdî dış dünyadan bağımsız bir yer haline getirilmişti. Ne yazık ki bugün bu eserden hiçbir yapı günümüze ulaşmamıştır. Yakın zamanda Birgitt Hoffman, Reşîdu'd-dîn'in mektuplarından yola çıkarak şehirde yaşayan bilim insanlarının sayısını yüzlü sayılar; buradaki öğrencileri ise binli rakamlar ile ifade etmiştir. Fakat Reşîdu'd-dîn'in kayıtlarında burada 24 hâfız, en çok on din bilgini, üç sağlık çalışanı ile beraber iki doktor ve 25 tane öğrenci kaydedildiğini görüyoruz. Ayrıca Rab'-ı Reşîdî'nin çevresinde pazar, kervansaray, câmi, hamam gibi yapıların bulunduğu Şehrisân-ı Reşîdî isminde başka bir yerleşim yeri olduğundan bahsetmiştir. Daha evvel kurak olan bu

yerde sulama kanalları ile zenginleştirilen bahçelerde Rab‘-ı Reşîdî’nin ihtiyaçları karşılanmak üzere meyve ve sebze yetiştirildiğinden söz etmiştir¹⁴¹.

Reşîdu’d-dîn, ilim ve kültür alanındaki çalışmalarını Rab‘-ı Reşîdî’de kurdurduğu Frenk-Rum köyünde yapmıştır. Burada batıdan gelen çok sayıda kişi görev almış dünya tarihi hakkında bilgi veren kitapların tasnifi üzerinde çalışmalar yapmışlardır. Bunun sonucunda batı devletlerinin tarihine ait yeni bilgiler öğrenilmiştir. Papa ve Germen hükümdarlarının portreleri yapılmıştır¹⁴².

Rab‘-ı Reşîdî’de istinsah edilen dokuz tane yazma eser günümüze gelmiş, bu eserlerin beş tanesi Reşîdu’d-dîn’in eserleri diğer dört tanesi itina ile istinsah edilen Mushaflardan oluşmuştur. Reşîdu’d-dîn’in bu eserleri arasında *Edinburg University Library* ve *Nasr Khlili Collection*’daki Arapça Câmiu’t-tevârih nüshası, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesinde* 1653-54 nolu yerde kayıtlı bulunan Fârsça Câmi‘u’t-tevârih yazmaları ve *Bibliothèque Nationale* de olan bir başka nüshası 1998 senesinde *Christie’s Kurumu* tarafından Katar’da satın alınan Mecmuatü’r-Reşîdiye de bulunmaktadır. Reşîdu’d-dîn’in eserlerine göre özenle istinsah edilen Kur’an-ı Kerim yazmalarının bir tanesi *İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesinde* EH 248 nolu yerde muhafaza edilmektedir. 1313 senesinde hazırlanan bir diğer *Mushaf National Library*’de bulunmaktadır. Günümüze dağınık bir halde ulaşan 1303-1303 yıllarında yazılmış olan Mushaf, Bağdâd mushafı olarak adlandırılmıştır. Reşîdu’d-dîn’in yönetiminde yazılan başka bir mushaf 1306-1311 seneleri arasında istinsah edilmiştir ve nerede olduğu hakkında bilgi verilmese de Sheila Blair makalesinin sonunda bu mushafın sayfalarından birini paylaşmış ve onun altında verdiği notta *Dublin’de The Trustees of the Chester Beatty Library*’de olduğu bilgisini vermiştir. Reşîdu’d-dîn’in eserleri bir sayfada ortalama yirmi satır olacak şekilde yazılırken Kur’an-ı Kerim sayfaları beş satırı geçmeyecek biçimde altın kullanılarak hazırlanmıştır¹⁴³.

¹⁴¹ Hillenbrand, **a.g.m.**, s. 30; Akbaş, **a.g.t.**, s. 18-19.

¹⁴² Zeki Velidi Togan, “Umumi Türk Tarihine Giriş”, **Edebiyat Fakültesi Basımevi**, İstanbul, 1970, s. 276; Özgüdenli, **a.g.ma.** s. 20.

¹⁴³ Akbaş, **a.g.t.**, s. 20-21.

İKİNCİ BÖLÜM

CÂMÎ'U'T-TEVÂRÎH

2.1. Câmî'û't-tevârîh

Dünya tarihinde yazdığı eserlerle müstesna bir yere sahip olan Reşîdü'd-dîn'in en önemli eseri olarak kabul edilen *Câmî'û't-tevârîh*, bugün bile ihtiva ettiği bilgiler açısından hâlâ eşsiz bir eser olma özelliğini devam ettirmektedir¹⁴⁴. *Câmî'û't-tevârîh* Türk ve Moğol tarihi hakkında İslâmî devirde, Fârs dilinde yazılan en önemli kaynaklardan birisidir. Bilhassa Türk tarihi bakımından oldukça önem taşıyan bu muhteşem eser, İlhanlı hükümdarı Gâzân Hân'ın veziri Reşîdü'd-dîn Fazlullâh el-Hemedânî'den Türk ve Moğolların Tarihini yazmasını istemesi üzerine kaleme alınmıştır. *Câmî'û't-tevârîh* müellifin yazdığı eserler arasında ilk sırada gelmekte ve iki ciltten oluşmaktadır¹⁴⁵.

Bu eser, İslâm tarihinden başka Moğol, Avrupa (Frenk), Çin ve Hind tarihlerini de kapsayan bir dünya tarihi konumundadır. Yapılan araştırmalar sonucunda o zamana kadar olmayan yeni bir anlayış ve sentezin ürünü olarak yazılmıştır¹⁴⁶.

Eserin birinci kısmında Türk ve Moğol boyların tarihinden bahsedilmiştir ki bu boyların geçmişi hakkında verdiği bilgiler Türkçe, Moğolca ve Çinceye ait olan eski kaynaklarda bulunmamaktadır¹⁴⁷. Bu yönü *Câmî'û't-tevârîh*'e özel bir önem verilmesini sağlamıştır.

Bu eserin esas bölümlerinin bazı kısımları Moğolca, bazıları Fârsça bazıları da sonradan kısmen Arapça'ya tercüme edilmiştir. Birinci cilt üç bölümdür ve 1306-1307 yılları arasında tamamlanmıştır. Reşîdü'd-dîn, *Câmî'û't-tevârîh*'in telifi hakkında çeşitli rivâyetler ileri sürülmüştür. Gâzân Hân eserin kaleme alınmasında büyük bir rol oynadığı gibi bizzât müellifin başvurduğu kişiler arasında yer almıştır. Bu durum *Câmî'û't-tevârîh*'e resmî tarih yorumu özelliği kazandırmıştır. Bu görüşlerden biri de Qatremer'e aittir. Ona göre bu eserin yazılış nedeni Moğolların zaman içinde İran

¹⁴⁴ Ateş, **a.g.e.**, s. 5; Şeşen, **a.g.e.**, s. 235.

¹⁴⁵ Şeşen, **a.g.e.** s. 235.

¹⁴⁶ Özkuzugüdenli, **a.g.t.**, s. XXVII; Şeşen, **a.g.e.**, s. 235.

¹⁴⁷ Kiyameddin Barlas "Cami'î'ü'l Al-Tavarih'in Önemi ve Müellifi Hakkında" **Türk Kültürü Dergisi**, S. 422, 1993, s. 354.

kültürüne karşı direnemeyecekleri ve kendi tarihlerini unutacaklarını anlayarak büyük bir tarih yazdırmalarıdır. Murtazavî, onu bir yere kadar haklı görmekte fakat bundan ziyade Gâzân'ın küçüklüğünden itibaren değişik milletlerin tarih ve destânlarına ve özellikle Moğol destânlarına karşı duyduğu ilgiye bağlamaktadır¹⁴⁸.

İlk bölümünü yazarken, İhânlıların hazinesinde bulunan belgeleri bu konularda bilgi sahibi olan bilginlerin anlattıklarıyla karşılaştırmış ve büyük bir titizlikle bu cildi meydana getirmiştir. Yazar, bu eseri meydana getirirken Hûlâgû Hân'ın İran'a gelmesi ve Bağdâd'ın alınması gibi mevzuları, Cüveynî'nin müellifi olduğu *Cihângüşa* ile *Fetihnâme* gibi eserlerden faydalanarak yazdığını belirtmektedir¹⁴⁹.

Eser tamamlanmadan, Gâzân Hân vefat etmiş (11 Şevvâl 703/17 Mayıs m.1304) onun vefatının ardından halefi olan Olcâyâtû Hân tahta geçmiştir. Reşîdu'd-dîn'in Fazlullâh, Olcâyâtû Hân'a bu eseri sunmuş fakat o, bunu kabul etmemiştir. Olcâyâtû eseri yine Gâzân Hân'a ithâf edilmesini, Târîh-i Mübârek Gâzânî isminin verilmesini ve kendi adına da başka bir genel tarih yazılmasını istemiştir. Eserin bu bölümü, Türk-Moğol Tarihi, dili ve kültürü hakkında bilgiler içerdiğinden değerini bir kat daha artırmış ve bu nedenle eserin neredeyse tamamı neşr edilmiştir¹⁵⁰.

Reşîdu'd-dîn ikinci cildi yazıp tamamladıktan sonra eserlere *Câmi'ü't-tevârih* (1310) adını vermiştir. İkinci cilt birinci cilt kadar mühim olmasa da ilk dünya tarihi olma özelliği taşır ve Orta Çağ İslâm Tarih yazıcılığında bir ilke imza atmıştır. Reşîdu'd-dîn'in eserini *Târîh-i Mübârek Gâzânî*, dünya tarihi, jenolojik bir bölüm ve coğrafya bölümü olarak dört ayrı kısımda tasnifler¹⁵¹. İkinci cildin ilk bölümünde yaratılıştan Hicret'in 700'üncü (m.1300) yılına kadar dünyada yaşanan olaylar anlatılmıştır. Bu kısımdan sonra o zamanki tarih geleneğinin dışında yeni bir usul çerçevesinde dört büyük Türk devletlerinin kuruluşundan ve faaliyetlerinden bahsetmiştir¹⁵². Bunlar; Gâzneliler, Selçuklular, Oğuzlar ve Hârezmşâhlardır. Reşîdu'd-dîn'in bu eseri ilk sistematik Türk tarihi olarak Türk tarihçiliğinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Eserin bu kısmı Türk Moğol tarihi, kültürü ve dili açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Türklerin milli destânı olarak bilinen ve kabul edilen Oğuz

¹⁴⁸ Özkuzugüdenli, **a.g.t.**, s. XXVII-XXVIII, dpt. 59; Şeşen, **a.g.e.**, s. 236.

¹⁴⁹ Kıyâmeddin Barlas, "Cami Al-Tavarih'in Önemi ve Müellifi Hakkında", **Türk Kültürü Dergisi**, S. XXXVI, 1998, s. 354; Şeşen, **a.g.e.**, s. 236.

¹⁵⁰ Ramazan Şeşen, "Câmi'ü't-tevârih", **DİA**, C. 7, 1993, TDVY, s. 132-134.

¹⁵¹ Jahn, **a.g.m.**, s. 232.

¹⁵² Zeki Velidi Togan, "Reşidüddin" **İ.A.**, C. 9, s. 710.

Kağan hikayesi, manzum ve mensur olarak bu eserde yazılmış ve bu şekilde Oğuznâmelerin ilk kaynağına *Câmi‘u’t-tevârih*’te yer vermesidir¹⁵³.

Eserin ikinci bölümünde içerik açısından o güne kadar süregelen tarihçilik geleneğinde yapılmayan büyük bir değişiklik görülmektedir. İslâm tarihinde daha evvel işlenmeyen konulara Reşîdu’d-dîn eserinde yer vermiştir. Eserin bu kısmında Çin, Avrupa, Yahudîler, Hindistan tarihleri yer almıştır. Böylece hem hanedanlar haricinde kalan kültürler tarihçinin konusu haline gelmiş hem de Müslüman tarihçiler içinde ilk kez bir tarihçi Kıssas-ı Enbîya dışında İslâm öncesi kültürlerden bilgiler aktarmıştır. Reşîdu’d-dîn’in bunu yapmakla İslâm tarihçilik geleneğinde büyük bir değişime imza atmıştır. Şüphesiz İlhanlı tarih yazımının oluşmasından evvel de Müslüman müverrihler, Hindistan ve Çin’i hakkında bilgiler aktarmıştır. Ama hiç bir Müslüman müverrih, bu ulusların kültürü ve tarihi ile hususi olarak ilgilenmemişlerdir. Bu anlamda Reşîdu’d-dîn’e kadar batı ve doğu kültürlerinde genel bir tarih anlayışı mevcut olunmamıştır. Umumi tarih yazıcılığı, Reşîdu’d-dîn ile başlamış yeni bir tarih anlayışıdır¹⁵⁴.

Reşîdu’d-dîn’in bulunduğu siyasi konum itibarıyla eserini oluşturması için ihtiyaç duyduğu kaynaklara ve bu konularda ona yardım edecek kişilere ulaşması zor olmamıştır. Eserinin birinci cildini oluşturan Moğol hazinesinde bulunan vakâyinâmedir¹⁵⁵. Reşîdu’d-dîn’in *Câmi‘u’t-tevârih*’in Çin tarihi ile ilgili kısımları yazarken Kubilay’ın elçisi Pulad’ın aktardığı bilgiler de önemli kaynakları arasındaydı. Faydalandığı diğer bir kaynak ise 1240 yılında Ögeday Kağan zamanında kaleme alınan Moğolların Gizli Tarihi adlı kitap olmuştur¹⁵⁶. Bu eserin Moğolca metni sadece Çin yazısı ile yazılmıştır. Böylece Çin Tarihinin hem doğru bilgiler içerdiği hem de temel önemli olayları ihtiva ettiği şüphesizdir.

Reşîdu’d-dîn’in Hindistan Tarihi, yeterince incelenmediğinden el-Bîrûnî’nin¹⁵⁷’nin Hindistan hakkında yazdığı meşhur eserinin bir kopyası olarak

¹⁵³ Togan, **a.g.m.**, s. 710; Şeşen, **a.g.e.**, s. 235.

¹⁵⁴ Şeşen, **a.g.e.**, s. 235; Ayrıca bkz. Kemal Ramazan Haykıran, “İlhanlılar devrinde İki Tarihçi Bir İddia”, **Tarih Okulu Dergisi**, S. XXVII, Eylül, 2016, s. 81.

¹⁵⁵ Barlas, **a.g.m.**, s. 354.

¹⁵⁶ Barlas, **a.g.m.**, s. 354.

¹⁵⁷ Bîrûnî, Astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler başta olmak üzere çeşitli alanlarda bilgiler veren, Türk-İslâm ve dünya tarihinin en ünlü ilim adamlarından biridir. Bîrûnî, 3 zilhicce 362 (4 eylül 973) de Hârezmin merkezi olan Kas’ta doğdu. Ceyhun nehri’nin aşağı bölgesinde bu şehir o zamanda Hârezm ismiyle anıldığı için Bîrûnî el-Hârezm nisbesiyle de bilinmektedir. Fakat kendinden

değerlendirilmiştir. Fakat Karl Jahn¹⁵⁸ bu eser için yaptığı araştırmalar sonucunda müellif'in bu eseri oluştururken farklı eserlerden faydalandığını tespit etmiştir. Reşîdu'd-

önce yaşayan ünlü matematikçi Hârezmî Muhammed b. Mûsâ ile karıştırılmaması için kaynaklarda Bîrûnî nispeti ile zikredilir. Ailesi, soyu ve milleti hakkında fazla bir malumat vermemiştir. Çocukluğundan itibaren araştırmacı bir ruha sahip olan Bîrûnî, çeşitli konuları öğrenmek için aşırı bir istek duymuştur. Bîrûnî gölgelerinde nimetlendiği dediği Afrigoğulları'ndan Hârezmşâhlar'ın himayesine ne zaman girdiği bilinmemektedir. Ancak kendisinin daha çocukken saraya ilaç getiren bir Türkmen'in başına gelenler şahid olduğuna dair ifadeleri küçük denilecek yaşta Hârezmşâhlar'ın himayesine girdiğinin bir kanıtıdır. Bu sülaleden tanınmış olan âlim ve matematikçi Ebû Nasr İbn Irak, onun ilim hayatına iyi bir başlangıç yapmasını sağlamıştır. Ona "üstadım" diye hitap etmiş ve Öklit geometrisi ile Batlamyus astronomisini okumuştur. Bîrûnî, İbn Irak haricinde Abdüssamed b. Abdüssemed el-Hakîm'den ders almış ve uzun süreli bir eğitim hayatı olmamış daha çok kendi kendini yetiştirmiştir. Hayatının büyük kısmını ilim öğrenmek ile geçiren ve eserler veren Bîrûnî, Hârezm devresinin bitip Gazne devresinin başlaması onun, sıkıntılı bir dönem geçirmesine sebep olmuştur. Daha önceki siyasî durumu sebebiyle bir müddet Nandana kalesinde göz hapsinde tutulmuş, bu günlerde bile ilmî çalışmalarından uzak kalmamış orada sağladığı aletler ile çeşitli astronomik gözlem ve hesaplamalar yapmıştır. Önceden Gazneli Mahmud ile çok yakınlık kurmasına rağmen kendisine yardımda bulunulduğu da bilinilmektedir. Daha sonra bu iki simânın yakınlaşmasında Hind tapınaklarından alınan değerli bir taşın rolü olmuştur. Gazne'de araştırma yapan bilginlere pek tahammülü yoktu ve onları sapıklık ve zındıklık ile suçlayan bir zihniyet mevcut idi. Bîrûnî ve Sultân Mahmud ile başta aralarında soğukluk yaşansa da çeşitli olaylar neticesinde daha sonra derin ve samimi münasebet oluşmuş ve Mahmud'u yazılarında Mahmud'un ondan hiçbirseyi esirgemediğini, Gazne'deki ilmî çevrenin Mahmud'a itibar gösterdiklerini, onun izzet otağı ve devletin dayanağı olduğunu, "doğunun başşehri olarak andığı Gazne'nin ikinci vatani olacağını kaydetmiştir. Bîrûnî Gazne'ye geldikten sonra ilk on yılını verimli geçirmiş astronomi, matematik ve fizikle ilgili çalışmalarını derinleştirmiştir. Hindistan'ı konu alan Tahkîku mâ li'l-Hind adlı eserini bu dönemde kaleme almıştır. Çeşitli vesileler ile Hindistan'a giden Bîrûnî, oraya ilk giden Müslüman alim değildi. Daha evvel kendisi gibi Sind ve Hindistan'a getirilen Hintli bilginler ile tanışmış ve onlardan Sanksiritçe öğrenmiştir. Bir çok eseri kaleme alan Bîrûnî'nin en meşhur eseri Tahkîku mâ li'l-Hind'dir. Gazne devrinin önemli eserlerine al-Kanûnû'l Mes'ûdî isimli eserini de ekleyip ilmi hayatının zirvesine ulaşmıştır. Sultan Mahmud ölünce yerine geçen Sultan Mes'ud'un danışmanlığını da yapmış ve Astronomi için çok önemli olan bu eserini ona ithaf etmiştir. Bîrûnî'nin astronomi, aritmetik, geometri, fizik, kimya, tıp, eczacılık, tarih, coğrafya, filoloji, etnoloji, botanik, minaroloji, dinler ve mezhepler tarihine kadar otuza yakın bilim dalında çalışmalar yapmış, buluşlar gerçekleştirmiştir. Hind kültür çevresindeki ilmi birikimini değerlendirirken öte yandan bir "el-milel ve'n-nihal çalışması yapmış tartışmacı bir üslûba başvurmadan ziyade sadece vakaları tesbite yetinmek istemiştir. Gerek dinî ve felsefeleri, Hristiyan mezhepleri, Maniheizm ve Hinduizm arasında mukayese yaparken aynı üslûbunu korumaya çalışmıştır. Farklı din ve kültürleri mukayeseli olarak incelemek için gerekli dilleri öğrenmiştir. Bîrûnî'nin yayımlanmış en önemli eserleri arasında; el-Âsârü'l-bâkiye'an'l-kurûnî'l-hâliye bu eserin başına yazmasının nedeninin, çeşitli toplumların kullandığı takvimlerle ilgili olarak bilgi almak istemesine dayandırır, Tahdîdû nihâyâtî'l-emâki li-tashîhi mesâfâtî'l-mesâkin adlı eseri jeodazi ilmi hakkında bilgiler vermiştir. Bu yazma nüsha Süleymâniye Kütüphânesi'ndedir ve 1930 yılında H. Ritter tarafından bulunduktan sonra Zeki Velidi Togan ilk defa bazı önemli bölümlerini yayımlamıştır. Tahkîku mâ li'l-Hind: 421/1030 senesinde tamamlanan eser, Hindoloji alanında yazılan ilk ciddi kitaptır. Bu eserde Hind din ve inaçlarını, Hindistan'da ilgili sosyal olguları, tabii bilimleri, Hind kültür ve medeniyetini konu edinmektedir. Günay Tümer, BİRÜNÎ, **DİA**, C. 6, 1992, TDVY, s. 206-207-211; Ayrıca bkz. Şeşen, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁵⁸ 1906'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Brunn şehrinde dünyaya geldi. Brunn Üniversitesi kimya bölümünü kazandı fakat sonra Prag'a gidip tarih, sanat tarihi, arkeoloji ve şarkiyata yöneldi. Adolf Grohmann ve Max Graünert'ten Sâmi dilleri ve edebiyatları ve Arapça, Jan Rypka ve Granürt'ten Fârsça ve Türkçe dersleri aldı. Slav dilleri ve ve edebiyatları ile ilgilendi. 1929 yılında Leipzig Üniversitesi'nin şarkiyat bölmüne girdi ve August Fischer, Heinrich Zimmern, Johannes Friedrich, Hans Stumme gibi ünlü ilim adamlarının talebesi oldu. 1931 senesinde Prag'a döndü ve doktora yaptı. 1933 senesinde Viyana'da Zeki Velidi Togan ile tanıştı ve onun etkisi altında Orta Asya tarihiyle, daha

dîn'in Cüzcanî'den alıntılar yaptığı bazı yerlerde de orada bulunan bilgileri olduğu gibi aktardığının ve kendisinin de bu bilgilere ilave yaptığını belirtmiştir. Bu ilavelerin kaynağı bilgin bir ravi olan Kalamaşar Bahşı'dır. Bu zat, Câmî'ü't-tevârîh'in, Hindistan ile ilgili bölümlerin önemli kaynağını oluşturmuştur. Hayat hikayesi tam olarak bilinmeyen bu kişinin Gâzân Hân'ın Müslüman olmasından sonra İran'da kalan Budist rahiplerden olduğu Budizmin merkezi olan Keşmir'den geldiği bilinmektedir¹⁵⁹.

Eserde Franklar başlığı adı altında sunulan Avrupa tarihi, özellikleri ve içerdiği bilgiler açısından ayrı bir yer tutmaktadır. Reşîdu'd-dîn, eserini yazmak için o dönemin avrupasının önemli metinlerini oluşturmaktadır. Dönemin önemli kaynağını bulmak için çaba sarfetmiştir. 13. Yy'nin ikinci yarısında Dominiken Martinus yani, Martin Von Troppau (ö. 1278) tarafından kaleme alınan *Dünya Tarihini* kullanmıştır. Fakat bu eser dönemin diğer tarihçileri olan Leo da Orvita ve Bernerdo Goidonus eserlerine göre Martin Von Troppau'un eseri daha zayıf kalmaktadır. Martin'in bu eseri, Orta Çağ dünyasında önemli bir yer tutmuştur. Eserin bu kadar meşhur olmasının sebebi halkın anlayacağı bir üslupta yazılması ve Orta Çağ'ın bütün efsanelerini ihtiva etmesidir. Bu sebeple Martin kroniği neredeyse bütün Avrupa dillerine tercüme edilmiş ve İslâm tarihçiliğine girmiştir. Reşîdu'd-dîn eserinin hiçbir yerinde, Von Troppau'nun kroniğini kullandığını belirtmemiştir. Onun bu eseri kaynak olarak kullandığını biz Reşîdu'd-dîn'in üzerine araştırmalar yapan Karl Jahn tespit öğrenmekteyiz¹⁶⁰.

Reşîdu'd-dîn'in dünya tarihinin dördüncüsü olan Kali Yuga'nın son kısımlarında eski Hindistan tarihi ve İran'ın yöneticileri ile Cengiz Hân'ın tarihi arasında bağlantı kurduğu bölümdür. Bu bölümü kaleme aldığı kısımda çarpıcı bir tasarım oluşturmuştur. Bu tasarımda kullandığı ortak figür onun Büyük İskender ile

---

çok da tarihçi ve devlet adamı olan Reşîdu'd-dîn Fazlullah-ı Hemedânî ile ilgilenmeye başladı. 1934 senesinde Türkiye'ye ilk seyahatini yaptı. 1935'te Prag Üniversitesi kütüphânesinde çalışmaya başladı. 1938'de doçentlik unvanını aldı. 2. Dünya savaşıdan sonra Utrecht Üniversitesi Türk ve Slav filolojisi öğretim üyeliğine tayin edildi. 1951'de Leiden Üniversitesinde Johannes Heindrik Kramers'in ölmesi üzerine boşalan Türkoloji ve İranistik öğretim üyeliği görevini de üstlendi. Bu görevlerine 1969 yılında emekli oluncaya kadar sürdürdü. Telif, tercüme, neşir ve makale gibi yazmış ve ardından çok fazla eser bırakmış olan Jahn bu eserlerini kendisinin kurduğu Central Asiatic Journal ve Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien ve Journal of Asian History olmak üzere çeşitli dergilerde yayımlanmıştır. Çalışmalarının büyük bir kısmı Reşîdu'd-dîn'in ve özellikle onun Câmî'ü't-tevârîh'i hakkında yapmıştır. Hilal Görgün, "JAHN Karl", *DİA*, C. 23, TDVY, s. 568-569.

¹⁵⁹ Jahn, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁶⁰ Jahn, *a.g.e.*, s. 234-235.

aynı kişilik olarak algıladığı 7. Yüzyılda yaşamış olan Keşmirli komutan Lalitadiya'dır¹⁶¹.

İslâm dünyasında, Avrupa tarihi ile ilgili olan bu eserin bir takım çağdaş olaylara yer vermesinin yanında eski Arap geleneklerinin de bulunduğu coğrafi-politik bir giriş ile başlamaktadır. Daha sonra eserin ana bölümünü oluşturan asıl Papalık ve İmparatorlar Tarihi gelmektedir. Reşîdu'd-dîn, Petrus'tan I. Albercht'e 1298-1303 kadar olan dönemi Martin'in kroniğinden özetlemiştir¹⁶². En önemli olayları vermesinin yanısıra, son derece sistematik şekilde düzenlenen dinî ve siyasî iktidarların yanısıra kronolojik cetvellerini vermiştir. Reşîdu'd-dîn, Martin'in çizdiği yoldan gidip çok sayıda efsaneyi azaltarak da olsa vermesi Reşîdu'd-dîn'in bu kaynağın kuru ve güvenilir olan papalar ve imparatorlar tarihi kısmını cazip bir hale getirir¹⁶³.

Câmi' u't-tevârih'ten birçok tarihçi kaynak olarak istifade etmiştir. Reşîdu'd-dîn *Câmi' u't-tevârih* adlı eseriyle İslâm dünyası dışındaki toplumlara ayrı bir uygarlığın nazarı ile bakmış ve onlara ayrı bir yer ayırmıştır.

Reşîdu'd-dîn'in, *Câmi' u't-tevârih*'i hükümdâra takdimi üzerine bunun için kendisine 50 tumanlık akçe verilerek ayrıca hükümet eyaletlerinin gelirlerinin her birinden ikişer gün bağışlanmıştır. Yine kalabalık bir nüfusa sahip araziden 20 tuman gelir verilerek o zamana kadar emsali görülmemiş bir âtiyede bulunmuştur¹⁶⁴. Bununla birlikte Reşîdu'd-dîn, doğuda hiçbir yazarın alamadığı bu önemli meblağın büyük bir bölümünü, yine eserin temize çekilmesi, ciltlenmesi ve istinsah edilmesi için sarf etmiştir.

Câmi' u't-tevârih 2. cildinde Selçuklular tarihinden bahseden kısımda büyük bir tarih cûz değilmiş gibi, tarihin önemini gösteren bir önsöz ile başlamaktadır. Burada konular anlatılırken ispat yoluyla anlatıma başvurmuştur. Buna göre Tanrı'nın seçtiği varlıklar, derece sırasıyla melekler, peygamberler ve hükümdârlardır. Bunlardan her birinin bir görevi vardır. Peygamberlerin görevi yaradan ile kulları arasında aracılık yapmak, doğru yolu göstermek, helal ile haramı birbirinden ayırmaktır. Hükümdârların vazifesi ise halkın çobanı olmak türlü felaket ve musibetlere karşı onları korumaktır. Ayrıca bu üç zümrede olması gereken farklı özellikler vardır. Peygamberlerin ki bilgi ve

¹⁶¹ Jahn, **a.g.e.**, s. 235.

¹⁶² Jahn, **a.g.e.**, s. 232-235.

¹⁶³ Jahn, **a.g.e.**, s. 232-235.

¹⁶⁴ Hulusi, **a.g.m.**, s. 264.

ibâdet, hükümdârların ki akıl ve siyaset olup onların içinde ilim sahibi olanlar bilgisiz olanlardan üstün bir seviyededirler ve bununla onlar peygamberler derecesine yaklaşmış olurlar. Sonuç olarak önsözde hükümdârlar sade bir muhakeme ile peygamberler derecesine yükseltilmiştir. Daha sonra hükümdârların hangi bilgilere sahip olmaları gerektiğini belirtir. Tanrı birliği şeriât hükümleri, dinin esasları ayrıca hükümdarın beğenilen davranışları ve geçmişte yaşayan hükümdârların hareketlerini anlatan tarih. Bunun nedeni özellikle biz tarih sayesinde bir hükümdâr diğer hükümdârların iyi bir şöhret almalarına ahirette dünyada aldıkları sevap ile Tanrı'nın mağrifetini kazanmalarına neden olan hareketlerin nedenleri seçilebilir. İslâm milletleri arasında sahabeden sonra Abbâsîler devleti ile buna çağdaş Tâhiriler, Saffârilere, Sâmâniler, Gâzneliler, Deylemliler, Selçuklular ve diğerleri gibi hükümdâr sülaleler vardır. Bu devletlerin yöneticileri içinde halkına karşı en fazla şevkat gösteren ve bu sebeple halkın saygısına lâyık olan en büyük hükümdârlar Selçuklu hükümdârlarıdır. Bunun nedenleri arasında dini kuvvetlendirerek İslâm'ın temellerini sağlamlaştırmak, cami, medrese, kervansaray köprüler yaptırmak, bilginler, kadı ve zahidler için sürekli gelir sağlayan vakıflar kurmak gibi onların yaptıklarını hiç kimsenin yapmamış olmasıdır. Ayrıca Selçuklu hükümdârları ülkenin dış düşmanları olan kâfirlere karşı yaptıkları cihadlar ülkede şerir insanları ile bid'ad çıkaranları ortadan kaldırmışlardır¹⁶⁵. Dolayısıyla devrin hükümdârlarının beğenilen hareket üslubuna uymaları din ve devletin sağlamlaşmasına sebep olacaktır. Bu sülaleye mensup hükümdârların devrinde meydana gelen garip olayların anlatıldığı, sonunda da her vezirin kumandan, hâcib ve nâiblerin isimlerinin verildiği ilave edilir. Yazar eserinde burada verdiği plânı aynı şekilde uygular. Bu önsözün ardından âgâz-i kitâb (kitabın başlangıcı) kısmında Selçuklular devletinin kurulması ile sonuçlanan Selçuklu hareketlerini anlatır. Daha sonra Tuğrul Bey ile başlayan ve son ' Irâk-ı Acem Selçuklu hükümdarı olan II. Tuğrul'a kadar, her hükümdârın devri için bir bölüm ayrılmıştır. Tuğrul Bey'den Sultan Sencer'e kadar olan kısımda, sırayla Horâsân Selçukluları anlatılmış, ' Irâk Selçuklularına ise bu hükümdârdan sonra yer verilmiştir. Farklı hükümdârlar anlatılırken daima şöyle bir uygulamaya gidilmiştir. Genel olarak devirlerinde meydana

¹⁶⁵ Ahmed Ateş, "Câmi' al-Tavârih", C.II., **TTK** , Ankara 1960, s. 5-6; Ayrıca bkz. Erkan Göksu-II. Hüseyin Güneş, "Cami' u't Tevârih, Reşîdu'd-dîn'in Fazlullâh "Selçuklu Devleti", **Selenge Yayınları**, İstanbul 2010, s. 47-49.

gelen önemli olaylar o hükümdârın dış görünüşü, doğum ve ölüm yılları, başta bulundukları yıllar ve sonda vezir ve hâciblerin isimleri - yalnız önsözde bahsedilen şekilde kumandan ve nâib isimleri yoktur¹⁶⁶.

Reşîdu'd-dîn'in eserinde Selçuklular kısmını yazarken faydalandığı kaynaklar hakkında bilgi vermemektedir. Câmi'u't-tevârih'in Selçuklular bölümünde, Nîşâbûrî'nin yazdığı *Selçuknâme* ve Râvendi'nin *Râhatü's-sudûr* ve *Âyetü's-sürûr* isimli eserler incelendiğinde aralarında çok fazla farklılıklar görülmemektedir. Adı geçen kaynaklar arasında Reşîdu'd-dîn'in mühim olduğunu düşündüğü konular hakkında daha ayrıntılı bilgi verdiği görülmektedir. Bu da bize bu kaynaklar dışında başka kaynaklardan da yararlanmış olabileceği göstermesi açısından önemlidir. Reşîdu'd-dîn, Ebû Tâhir'i Hâtûnî'nin yazdığı günümüze ulaşmayan eseri *Şikârnâme* adlı eserinde, Melikşâh'ın avlanmayı sevdiği bilgisini verdiği bölümünün dışında eserinin hiçbir yerinde atıfta bulunmamıştır. Nîşâbûrî ve Râvendi de eserlerini kaleme alırken, Ebû Tâhir'i Hâtûnî'nin *Şikârnâme* adlı eserinden faydalanmışlardır¹⁶⁷. Râvendi, Reşîdu'd-dîn'in eserinde Nîşâbûrî ve Râvendi'den farklı olarak Malazgirt Savaşı hakkında detaylı bilgiler vermesinin yanısıra Melikşâh'ın devrinde gerçekleşen olayların sonunda Sultân'ın oğullarının isimlerinin yer aldığı bir liste vermektedir. Ayrıca Nizâmülmülk ile alakalı bilgiler verdiği bir paragraf *Selçuknâme* de yer almamaktadır. Reşîdu'd-dîn eserinde, ' Irâk Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslan döneminde gerçekleşen olayların yarıda bırakan Nîşâbûrî'nin aksine, Reşîdu'd-dîn onun sonlandırdığı yerden iki sayfa ile bu bölümü tamamlamıştır. Küçük bir ayrıntı gibi görünse de bu bize Reşîdu'd-dîn'in *Selçuknâme* dışında farklı eserlerden de faydalandığını gösterdiğinden önem arzetmektedir¹⁶⁸.

Reşîdu'd-dîn'in, Câmi'u't-tevârih'in Selçuklular tarihine ait kısmında farklılıklar gösteren bölümlerini yazarken başka eserlerden yararlanıp yararlanmadığını anlamak için; Beyhaki'nin *Târih-i Beyhakî*, İbnü'ül-Esir'in *el-Kâmil fi't-târih*, Sıbt İbnü'l Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zâman fi târihi'l-âyan*, İbnü'l-Adîm'in *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, Beyzâvî'nin *Nizâmü't-tevârih*, İbnü'l-İbrî'nin *Âbûl-Farac Tarihi*, Bündâri'nin İmâdüddin Kâtip el-İsfahânî'nin *Nusratü'l fetre ve'usratü'l-fitra* isimli

¹⁶⁶ Ateş, a.g.e., s. 7.

¹⁶⁷ Ateş, a.g.e., s. 4; Akbaş, a.g.t., s. 33.

¹⁶⁸ Akbaş, a.g.t., s. 34.

eserinden ihtisar ettiği *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra*, Gerdîzî'nin yazdığı *Zeynü'l-ahbâr* isimli eserlere bakılabilir¹⁶⁹.

Reşîdu'd-dîn'in Nîşâbûrî ve Ravendi, Nizâmülmülk ve Melikşâh'ın hanımı Terken Hâtûn'un arasında yaşanan hadiselerle yer vermiş, ayrıca yine üç müellif, Melikşâh'ın Ceyhun nehrini geçtiği sırada Nizâmülmülk'ün gemicilerin ücretini Antakya'ya göndermesi ilgili notları diğer kaynaklardan yalnızca İbnü'l-Adîm ve Hüseyinî'nin de verdiği bilgiler arasındadır. *Câmi'u't-tevârih*'in bu bölümünün en özgün kısmı Malazgirt Savaşı'nın yer aldığı bölümdür. İbnü'l-Esîr ve Bündârî, Hüseyinî ve Reşîdu'd-dîn Sultan Alparslan'ın yanındaki askerlerinin az olması sebebiyle imparatora barış teklifinde bulunduğu ve imparatorun *barışı ancak Rey'de yaparım* yanıtını alan Alparslan'ın duyduğu kızgınlığı kaydetmişlerdir. Bu sebeple Reşîdu'd-dîn bundan açık bir şekilde belirtmemesine rağmen bahsedilen kaynakları görmüş olması ihtimali vardır¹⁷⁰. Fakat Reşîdu'd-dîn'in İbnü'l-Esîr, Sibt İbnü'l-Cezvî, Bündârî ve Hüseyinî'nin aktardığı bilgiler arasında bilgi ve anlatım açısından kayda değer bir benzerlik olduğu söylemek zordur. Bunun yanı sıra incelenen eserler arasında bir av sırasında Alparslan'ın Selçuklular'ın savaşa hazırlanan Bizans askerleri tarafından esir edildiğini Nizâmülmülk'ün bu durumunu herkesten gizlediğini, Bizans askerlerinin esir aldıkları kişilerin sıradan kişiler olduklarını düşünmelerini sağlaması ve sultânı kurtardıktan sonra Bizans elçilerinin hayret çerisinde kalmasını Reşîdu'd-dîn'in eserinde anlatmıştır. Ayrıca Danişmend Gazi'nin Sultân'ın bir tepeden çok sayıda Bizans askerlerini gördükten sonra karamsarlığı üzerine Sultân'dan müsaade isteyip bir konuşma yapması sadece Reşîdu'd-dîn tarafından kaydedilmiştir. Bahsi geçen eserlerin Malazgirt savaşı konusunda ortak olarak anlattıkları husus ise Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes'i yakalayan kölenin anlatıldığı bölümdür. Reşîdu'd-dîn, teftiş esnasında orduya küçük görülerek alınmayan kölenin, sultânın “belki imparator onun tarafından yakalanır” demesinden sonra askere geri alındığını kaydetmiştir. Nîşâbûrî, Beyzâvî, Râvendî bu kölenin Reşîdu'd-dîn'den farklı şekilde; kölenin, Sadüddeve tarafından

---

¹⁶⁹ Akbaş, a.g.t., s. 35.

“imparatorun belki onun tarafından yakalanacağını” söylemesi üzerine orduya geri alındığını kaydetmiştir¹⁷¹.

Selçukluların ilk devirlerinde, Gâzneliler ve Selçuklular ilişkiler ayrıntılı bir biçimde aktaran Beyhakî'nin Tarihi ve Gerdizî'nin *Zeynü'l-ahbâr*'ı ve Reşîdu'd-dîn'in eserinde bulunan Selçuklular bölümünün ilk kısımları arasında ufak benzerlikler görülmektedir. Reşîdu'd-dîn Tuğrul Bey dönemini bahsettiği kısımda Beyhakî'nin verdiği bilgilerle aynıdır fakat iki müellif bu olayı farklı şekilde değerlendirmiştir. Reşîdu'd-dîn, Emir-i Horasan'ın Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'e karşı yenilmesi üzerine “Türklerin Horâsân'a dağıldığını, yol kestiğini ve zulüm yaptığını ve Horâsân şehrini perişan ettiklerini” yazmaktadır. Beyhâki eserinde, Selçuklular'ın bulundukları yerlerde tahribatlar yaptıklarını ifade etmiştir. Beyhâki ve Reşîdu'd-dîn'in bu konudaki yorumları benzerlik göstermektedir. Nîşâbûrî ve Râvendî eserlerinde Selçuklu varlığına karşı onların hakkında bu şekilde bir yaklaşım görülmemektedir¹⁷².

Bu konuda araştırma yapan birçok araştırmacı Reşîdu'd-dîn'in *Câmi'u't-tevârih*'i yazarken *Selçuknâme* adındaki kaynaktan faydalandığını *Câmi'u't-tevârih* ve *Selçuknâme*'nin büyük kısmının benzerlik göstermesinin sebebinin bundan kaynaklandığını ifade etmektedir. *Câmi'u't-tevârih*'e eklenen son ‘ Irâk Selçuklu Sultânı Tuğrul b. İbrahim'in 1202 senesinde yazdığı zeylin *Selçuknâme*'nin Reşîdu'd-dîn dönemindeki nüshalarından birinin içerisinde olduğu düşünülmektedir. Ahmet Ateş, M. T. Hooutsma tarafından yayımlanan *Tarih-i Selçukiyan-ı Kirman*'ın yazarı Muhammed b. İbrahim'in *Câmi'u't-tevârih*'in içerisinde yer alan zeylin yazarı ile aynı kişi olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Ahmet Ateş, *Tarih-i Selçukiyan-ı Kirman*'ın içinde 16. Yüzyılı vurgulayan tarihin istinsah yapıldığında eklendiğini söylemektedir. Buna karşılık Affan Selçuk, zeyli yazan ile Hooutsma tarafından yayınlanan *Tarih-i Selçukiyan-ı Kirman*'ı yazan kişinin farklı kişiler olduğunu, nüshada kaydedilen tarihin müstensih tarafından eklenmediğini belirtmiştir. Kenneth Allin Luther ve Osman Gazi Özgüdenli *Câmi'u't-tevârih*'te bulunan 1202 tarihinde yazılan zeylin aynı zamanda

¹⁷¹ İbnü'l Adîm, “Biyografilerde Selçuklular Tarihi”, çevr. Ali Sevim, **TTK**, Ankara, s. 59; Akbaş, **a.g.t.**, s. 34; Ateş, **a.g.e.**, s. 14; İbnü'l-Adîm, **a.g.e.**, s. 56-57; Akbaş, **a.g.t.**, s. 36-37.

¹⁷² Akbaş, **a.g.t.**, s. 37-38.

Nişâbü'rî'nin yazdığı *Selçuknâme*'den yararlanan Reşîdu'd-dîn'in bu zeyli de doğrudan *Selçuknâme*'den aldığını söylemiştir¹⁷³.

İlhânlı- Moğol döneminde tarih yazıcılığı ve Câmî'ü't-tevârîh'in dil ve imlâ özellikleri: 13. ve 14. Yüzyıl Orta Asya ve İran tarihçiliği, önceki devirlerin üslûbunu yansıtmalarına rağmen, kendine has bir takım yenilikleri beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Arap edebî türünün etkisinin ortadan kalktığını bunun yerini Fârs ve Tacik mekteblerinin etkili olduğunu görmekteyiz. Az sayıda bulunan saray tarihçiliği ve hanedan odaklı tarih yazımı, zaman içinde yerini genel tarih yazıcılığına bıraktı. Bu tarzın geleneksel bir hal alması doğu tarihçiliğinde ilk kez dünya tarihi alanının oluşmasıyla sonuçlandı. Bu anlamda Reşîdu'd-dîn'in, yazdığı Câmî'ü't-tevârîh'i Dünya tarihinin en önemli telif denemesi oldu. Reşîdu'd-dîn ile başlayan Moğol Tarih Mektebi, Moğolların İslâm dinini kabul etmesi ile kendini ispatladı ve Benaketî ve Hamdulah Kazvinî ile destanî ve vakayinâme tarzına döndü. Reşîdu'd-dîn'den önce ise daha çok Munşî tarzındaki yazımı ile Cüveynî bu konuda ilk adımı attı. Atâ Melik Cüveynî tarafından kaleme alınan Târîh-i Cihângüşa, Moğol istilasından sonra yazılan ilk Moğol-İslâm tarihi durumundadır. Târîh-i Cihângüşa'yı, Reşîdu'd-dîn ve Vâssaf kaynak olarak yazdıkları eserlerinde kullanmışlardır. 1300 senesinden 14. Yy.'ın ilk dönemine kadar ' Irâk, İran, Türkistan ve Anadolu'da tarihçilik genel itibarıyla İlhanlılar ve Timurluların himayesinde sürmüştür. Fârs tarihçiliği, İlhanlı devrinde büyük başarılarla imza attı. Orta Çağ doğu tarihçiliğinin en güzide eserlerinden olan Câmî'ü't-tevârîh bu devrin başlarında yazılmıştır¹⁷⁴. Eserin tartışmasız olarak en büyük başarısı, İslâm tarihçiliğinde etkin olan dünya tarihi hususunda düşünceleri ortadan kaldırmasıdır.

Reşîdu'd-dîn'in eserinin edebî açıdan metinde dikkat çeken nokta sade bir dil ve seçili nesir ile yazılmış olmasıdır. Metin kendi içinde bir ritme sahiptir ve bu ritim şiirde kullanılan kafiyeye benzemektedir. Genel olarak her bölümün ilk paragrafı söz sanatları içermektedir. Eserin mukaddimesinde kullanılan dil sonderece akıcı ve sadedir. İcaz ve kısaltmalar mevcuttur. Genel olarak Târîh-i Cihângüşa'dan iktibas ettiği yerler daha ağır bir dille yazılmıştır. Bu zor kısımlar metinde çok fazla bulunmaz¹⁷⁵. Metinde kullandığı

¹⁷³ Osman Gazi Özgüdenli, "Zahîrüddîn Nîsâbü'rî", *DİA*, C. XLIV, s. 102; Akbaş, *a.g.t.*, s. 39-40.

¹⁷⁴ Ramazan Şeşen, "Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı", İstanbul, 1988, s. 165-166.

¹⁷⁵ Melikuşşuarâ Bahar, "Sebkşinâsî", *İntişarârât-i Amîr Kebîr*, 1349 hş., C. III., Tahrân s. 175.

sade dil insanda şu hissi uyandırmaktadır: Bu eser daha çok halka hitab etmektedir. Cihângüşa'ya nazaran daha az Arapça, Moğolca ve Türkçe kelime kullanılmıştır. Arapça ve Fârsça beyitlere yer vermiştir. Ayrıca eserde pek çok Türkçe-Moğolca ünvan ve ıstılahlarda kullanmıştır. Hükümdârlara dua ve övgüler düzmüştür. Bununla birlikte Câmi'ü't-tevârih'te bazı kronolojik hatalar bulunmaktadır. Hadiseler için verilen gün isimleri çoğunlukla hatalıdır, bazen kendi içerisinde bile çelişkiler arzeder. Fakat bu durum sadece Câmi'ü't-tevârih'e mahsus değildir. Orta Çağ'da yazılan tarih kaynaklarının çoğunda rastlanılan bir durumdur¹⁷⁶. Eserini zaman zaman edebî alıntılar ile süslemeye çalışmış, bunun içinde kimi zaman *Şâhnâme*'ye göndermeler yapmış ve bazı edebî destândan nakillere başvurmuştur. Bazen bu beyitlerin *Şâhnâme*'den alındığını belirtmiştir. Bazı beyitlerde ufak tefek değişiklikler yapılmıştır. Metinde geçen âyet ve hadisler Arapça ve Fârsça şiirler ihtiva etmektedir. Onu eserlerinde sade bir dil seçmesinin nedenlerinden biri, Moğol hükümdarlarının anlaşılması zor olan Fârsça veya Arapça ibarelerini anlamakta zorluk çekmeleridir. İkinci bir nedeni ise müellifin bu eserini halka sunmasıdır. Yani halkın diline yakın bir dil kullanmasıdır¹⁷⁷.

Târîh-i Cihângüşa, Cüveynî'nin Fârsça nesir olarak eski üslubun devamıdır. Moğollar, tarihi olayları yazıya dökmek konusunda fazla hassasiyet gösteriyorlardı. Bunun bir sonucu olarak Moğollar döneminde tarih yazıcılığı edebiyatın bir dalı olarak gerilemediği gibi ilerlememiştir. Bu dönemde çok sayıda tarih kitabı yazılmıştır¹⁷⁸. Reşîdu'd-dîn'in, yazdığı eserler İran'da nesre farklı bir üslub getirmiştir.

Câmi'ü't-tevârih'in Neşir ve Tercümeleri

Edward G. Browne'nın, 1908 yılında yayınladığı makalesinde belirttiği üzere Moğol Tarihini ihtiva eden birinci cildin ilgi çekmesi nedeniyle ilk *Câmi'ü't-tevârih* çevirileri bu bölüm ile başlamıştır. Buradan yola çıkarak ilk defa E. M. Quatremere, *Câmi'ü't-tevârih*'in ilk cildinin Cengiz Hân döneminin sonuna kadar olan Moğollarla ilgili birinci bölümünü Fransızca tercümesi ile birlikte *Histoire des Mongols de la Perse*

¹⁷⁶ Özkuzugüdenli, **a.g.t.**, s. XXIX.

¹⁷⁷ Ali Muhammedî, "Tahlil-i Nesri-i Câmi'ü't-tevârih'i Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Ez Nezer-i Şahîsha-i Sebki ve Edebî", **Âyene-i Mîrâs**, S. 51, Sonbahar-Kış, 1391 hş., s. 204.

¹⁷⁸ Bahar, "Sebkşinasi", C. II.I., s. 4.

ismiyle Paris'te 1836'da yayınlamıştır¹⁷⁹. Bu tercümeyi 1313 yılında Tahran'da Seyyid Celâleddin Tahrânî neşretmiştir.

Eserin girişi ile beraber Türk ve Moğol kabilelerini içeren bölümlerini Rus bilginlerden Ilya Nicolaevic Brezin Rusçaya tercüme edip 1858-1888 yılları arasında St. Petersburg'da yayımlanmıştır¹⁸⁰. Brezin ayrıca Cengiz Hân devrinin anlatıldığı bölümleri de tercüme ederek neşretmiştir¹⁸¹.

1911 yılında Londra'da G. J. E. Blochet, *Câmi 'u't-tevârîh*'in Ögeday ve Temür Kağan arasındaki dönemi ihtiva eden birinci cildin ikinci cüzünü dipnot ve açıklamalarla birlikte neşretmiştir. Blochet'in yayımladığı metin Tahrân'da (1313 hş.) tekrar basılmıştır¹⁸². Ana kaynaklara da inen Blochet ayrıca *Câmi 'u't-tevârîh* ve Moğol tarihi kaynaklarıyla ilgili *Introduction à l'Histoire des Mongols de Rachideddin* isimli eseri de kaleme almıştır¹⁸³.

Câmi 'u't-tevârîh'in Cengiz Hân dönemi sonrasına ait bazı bölümleri O. I Smirnova tarafından 1952'de Rusçaya¹⁸⁴, Hülâgû ve Geyhatu'ya kadar olan kısımlarını Muhammed Sâdık Neşet ve Fuad Abdülmûtî es-Seyyâd Arapçaya *Câmi 'u't-tevârîh: Târîhu'l-Moğol, el-İlhânîyyûn Târîhu Ebnâi Hûlagû min Abâkâ Hân Geyhâtu* adıyla tercüme etmiştir¹⁸⁵. Eserin Ögeday'dan Temür Kağan'a kadar olan bölümünü *The Successors of Chengis Khan* adıyla John Andrew Boyle tarafından İngilizceye çevrilmiştir¹⁸⁶. *Câmi 'u't-tevârîh*'in Moğollar'ı anlatan bölümün tamamının İngilizce çevirisini *Jami 'u't-Tawarikh Compendium of Chronicles: A History of the Mongols* ismiyle üç cilt halinde Wheeler Thackston yayınlamıştır¹⁸⁷.

Câmi 'u't-tevârîh'in altı nüshasını karşılaştırıp İlhanlı hükümdarı Hülâgû'dan Gâzân Hân'a kadar olan kısmını Fârsça orijinali ve Rusça çevirisi ile beraber

¹⁷⁹ İsmail Yiğit, "Quatremère, Etienne-Marc", *DİA*, C. XXXIV, TDVY, s. 369

¹⁸⁰ Şeşen, *a.g.m.*, s. 133.

¹⁸¹ Akbaş, *a.g.t.*, s. 29-30.

¹⁸² Şeşen, *a.g.m.*, s. 133.

¹⁸³ Mahmut H. Şakiroğlu, "Blochet", *DİA*, C. VI, TDVY, s. 246.

¹⁸⁴ Şeşen, *a.g.m.*, s. 133.

¹⁸⁵ Şeşen, *a.g.m.*, s. 133; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi 'u't-tevârîh: (Târîhu'l-Moğol, el-İlhânîyyûn Târîhu Ebnâi Hûlagû min Âbaka Hân Geyhâtu)*, trc. Muhammed Sadık Neşet ve Fuad Abdülmûtî es-Seyyâd, Kahire 1960.

¹⁸⁶ Akbaş, *a.g.t.*, s. 29.

¹⁸⁷ Rashiduddin Fazlullah, *Jami 'u't-Tawarikh Compendium of Chronicles: A History of the Mongols*, trc. Wheeler Thackston, Harvard University, Massachusetts, 1999.

Abdülkerim Alioğlu 1957 yılında Bakü’de neşretmiştir¹⁸⁸. Fakat bu neşirde İlhânlılar’a ait bölüm neşredilirken Süleymâniye Kütüphanesi’deki Arapça nüshâ¹⁸⁹ ve Topkapı Müzesi Kütüphanesi’ndeki nüshâ¹⁹⁰ dikkate alınmamıştır. Bu cildin tamamı Tahrân’da 1960 yılında yayımlanmıştır. *Câmi’u’t-tevârih*’in Moğollar tarihine ait olan bölümü 1934 yılında İsmaililer kısmını 1959 senesinde Behmen Kerîmî tarafından Tahrân’da yayımlanmıştır. Abdülkerim Alioğlu, L. A. Khetagurov ve A. A. Romaskevitz tarafından 1965 yılında *Câmi’u’t-tevârih*’in birinci cildinin ilk bölümlerini Moskova’da neşretmişlerdir. 1986-88 ve 1992-94 seneleri arasında Abâkâ Hân ile Geyhatu arasındaki dönemin bir bölümü A. P. Martinez tarafından İngilizce’ye tercüme edilmiştir. Bu eserin Çin tarihi ile ilgili bölümünü Wang Yidan Tahrân’da 2000 yılında neşretmiştir. Daha sonra sırasıyla 2005 ve 2006 yıllarında Abdülkerim Alioğlu, L. A. Khetagurov ve A. A. Romaskevitz birlikte eserin Hindistan, Franklar, Papalar ve Çin tarihini ihtiva eden kısımlarını neşretmişlerdir¹⁹¹.

Londra’da Karl Jahn tarafından 1940 yılında *Geschichte Gâzânî Hân’s aus dem Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Resîd al-Dîn Fadlallâh b. ‘Imâd al- Daula Abû’l-Hair* ismiyle neşredilmiştir¹⁹². Karl Jahn, eserin Abâkâ Hân, Ahmed Teküder, Argûn Hân ve Geyhatu ile ilgili bölümlerini 1941’de Viyana’da yayımlamış¹⁹³ daha sonra da Reşîd’-dîn Fazlullâh *Tâ’rih-i Mubârek-i Gâzânî des Rasid al-Din Fadllâh Abi’l-Hair Geschichte der Ilhâne Abâga bis Gaihâtû (1265-1295)* ismiyle Gravenhage’de neşretmiştir¹⁹⁴. “Birinci cildin metni ile tercümesini Rus İlimler Akademisi 1946-1960 yılları arasında dört cilt olarak yayımlamıştır¹⁹⁵. *Câmi’u’t-tevârih*’in Frank tarihi ile ilgili kısmını *Histoire universelle de Rasîd al-Dîn Fadl Allah Abul-Khair Histoire des Francs* adıyla Fransızca tercüme eden Karl Jahn, aynı bölümün Almanca tercümesini

¹⁸⁸ Ebu’l-Fazl b. Ebi’l-Hayr Reşîdüddin Fazlullah-i Hemedani, **Câmi’u’t-tevârih**, trc. Abdülkerim Alioğlu, Bakü, Ferhengistan-ı Ulum-ı Cumhuri, 1957.

¹⁸⁹ Süleymâniye Ktp, Ayasofya, nr. 3034.

¹⁹⁰ Topkapı Sarayı Ktp, Revan Köşkü, nr. 1518.

¹⁹¹ Akbaş, **a.g.t.**, s. 30.

¹⁹² Akbaş, **a.g.t.**, s. 30, Eserin tam adı: Reşîdü’-din Fazlullâh, **Târih-i Mubârek-i Gâzânî**, neşr. Karl Jahn, *Geschichte Gâzânî Hânsa us dem Târih-i Mubârek-i Gâzânî des Resîd al-Dîn Fadlallâh b. ‘Imâd al- Davla Abi’l-Hair*, London 1940.

¹⁹³ Şeşen, **a.g.m.**, s. 133.

¹⁹⁴ Özkuzugüdenli, **a.g.t.**, s. XI; Reşîdü’-dîn Fazlullâh, **Tâ’rih-i Mubârek-i Gâzânî des Rasid al-Din Fadllâh Abi’l-Hair Geschichte der Ilhâne Abâga bis Gaihâtû (1265-1295)**, neşr. Karl Jahn Gravenhage 1957.

¹⁹⁵ Şeşen, **a.g.m.**, s. 133.

Die Frankengeschichte des Rasîd ad-Dîn ismi ile yayınlamıştır¹⁹⁶. *Câmi‘u’t-tevârih*’in Hindistan tarihi hakkındaki kısım Karl Jahn tarafından *Rasîd al-Dîn’s History of India* adıyla İngilizceye çevrilmiştir (Lahey 1965)¹⁹⁷. Ayrıca *Die Indiengeschichte des Rasîd ad-Dîn* ismiyle Almancaya tercüme edilmiştir (Viyana 1980). Jahn, *Câmi‘u’t-tevârih*’de yer alan İsrailoğulları ile ilgili olan kısmını Almanca’ya *Die Geschichte der Kinder Israels des Rasîd ad-Dîn* adıyla çevirmiştir (Viyana 1973)¹⁹⁸. *Câmi‘u’t-tevârih*’in Oğuzlar ile ilgili kısmını yine *Die Geschichte der Oguzen des Rasîd ad-Dîn* adı altında açıklamalarıyla neşretmekle beraber Topkapı Sarayı nüshasındaki 25 minyatürü de kullanmıştır. Karl Jahn, Sinalog Herbert Franke ile beraber *Câmi‘u’t-tevârih*’in Çin tarihi ile ilgili bölümünü *Die Chinageschichte des Rasîd ad-Dîn* ismiyle çevirmiş ve bu tercümede Topkapı Sarayı nüshalarının ilgili bölümlerindeki minyatürleri de eklemiştir¹⁹⁹.

Muhammed Takî Dâniş Pejüh ve Muhammed Müderris-i Zencânî eserin Fâtûmîler, Nizârîler ve Râfîzîler ile ilgili bölümlerini 1960 senesinde Tahrân’da neşretmişlerdir²⁰⁰.

Selçuklular, Hârezmşâhlar, Salgurlular, Büveyhîler, Gazneliler, Franklar ve Papalar, Oğuzlar, İsmâilliler, Hindistan, İsrailoğulları ve Çin tarihlerinin yer aldığı bölümler Tahrân’da Muhammed Rûşen tarafından neşredilmiştir²⁰¹.

Câmi‘u’t-tevârih’te Hind tarihini anlatan bölümün İngilizce çevirisi *Bibliographical Index of the Historians of Muhammedan India* adlı eserin birinci cildinde özet olarak yer almaktadır²⁰².

Ayrıca Emir Huseyn Cihânbegî tarafından İsfahân’da 1336/1957 yılında yaptığı Reşîdu’l-dîn Fazlullâh, *Târih-i içtimâ‘î-yi dovreyi Mogûl, bahş-i sevvom ez-*

¹⁹⁶ Akbaş, **a.g.t.**, s. 30.

¹⁹⁷ Akbaş, **a.g.t.**, s. 30.

¹⁹⁸ Hilal Görgün, “JAHN, Karl”, **DİA**, C. XXIII, TDVY, s. 568-569.

¹⁹⁹ Akbaş, **a.g.t.**, s. 31.

²⁰⁰ Akbaş, **a.g.t.**, s. 31.

²⁰¹ Reşîdu’l-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi‘u’t-tevârih*, (Târih-i Oğuz 2005), (Târih-i Efrenc, Papan ve Kayzeran 2005), (Târih-i Hind ve Sind ve Keşmir 2005), (Târih-i Akvâm-ı Padişâhân-ı Hitay 2006), (Târih-i İsrail 2007), (Târih-i Sâmâniyân ve Büveyhiyân ve Gazneviyân 2007), (Târih-i Âl-i Selçuk 2007), (Târih-i İsmâiliyân 2008), (Târih-i Selâtin-i Hârezm 2010), (Târih-i Salguriyan-ı Fârs 2010), nşr. Muhammed Ruşen, Miras-ı Mektub, Tahrân.

²⁰² Akbaş, **a.g.t.**, s. 31.

târih-i Gâzân Hân ve mukaddime-yi Câmi‘u‘t-tevârîh-i ve zendgânî-yî Reşîdu‘d-dîn Fazlullâh adıyla neşredilmiştir²⁰³.”

Reşîdu‘d-dîn’in, *Câmi‘u‘t-tevârîh*’in adlı eseri günümüze değin farklı kişiler tarafından tercüme ve neşr edilmiştir. Bu eserin ikinci cildinin Gâzneliler ve Selçuklular tarihi bölümleri doğu dilleri uzmanı Prof. Dr. Ahmet Ateş tarafından 1917-1966 yıllarında yayına hazırlanarak Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir²⁰⁴. Bu eserlerin Gâzneliler ve Selçuklular’a ait kısımları Tahran’da Donyâ-yi Kitâb Yayınevi tarafından- ne yazık ki mukaddemesi çıkartılarak tek cilt içerisinde ofset olarak yayınlanmıştır²⁰⁵.

İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejani *Câmi‘u‘t-tevârîh*’in İlhanlılar bölümünü Türkçeye tercüme etmişlerdir²⁰⁶. Zeki Velidi Togan ise bu eserin Oğuz Destanı’na dair kısmını tercüme ve tahlilini yapmıştır²⁰⁷.

İlk nüshanın Londra’da British müzesinde mevcut olduğunu M. Rieu bize bildirmiştir. Bu nüshanın birinci cildindeki Besmeleyi, Bayson Gûr’un²⁰⁸ kendisi yazmıştır. Aynı kütüphânede 166888’inci numarada mukayyet olan diğer nüshalar ise Reşit Hânî denilen bir zat tarafından istinsah edilmiştir²⁰⁹.

Câmi‘u‘t-tevârîh ile ilgili ülkemizde hazırlanmış lisans ve yüksek lisans tezleri de mevcuttur. Bu tezler daha ziyade Prof. Dr. Ahmet Ateş’in yaptığı çalışma üzerinden hazırlanmış tezlerdir. Kısaca bu çalışmalardan da söz etmek yerinde olacaktır. 1982

²⁰³ A.y., s. XVI.

²⁰⁴ Reşîdu‘d-dîn’in, *Câmi‘u‘t-tevârîh*, II/4, Gâzneliler Tarihi, neşr. Ahmet Ateş, Ankara TTK, 1957; Reşîdu‘d-dîn’in, *Câmi‘u‘t-tevârîh* II/5, Selçuklular Tarihi, neşr. Ahmet Ateş, Ankara: TTK.,1960; [sonrasında Reşîdu‘d-dîn’in/Ateş] Ahmet Ateş’in *Câmi‘u‘t-tevârîh* neşri ile ilgili Muctebâ Minovi tarafından yazılan tenkid yazısı ve buna verilen yanıt için bkz. Muctebâ Minovi “*Câmi‘u‘t-tevârîh*”, *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât*, VII/4, Tahrân 1339/1960, s.1-51; Ahmet Ateş, “*Der-bâb-ı nekd-i Câmi‘u‘t-tevârîh*”, *Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât*, VIII/3, Tahrân 1340/1961, s. 58-93; Özgüdenli, **a.g.ma.**, s. 60-61.

²⁰⁵ Reşîdu‘d-dîn’in, *Câmi‘u‘t-tevârîh*, neşr Ahmet Ateş, Tahrân: Dinyâ-yı Kitâb (tarihsiz), iki cildi bir arada bulunmaktadır, s. 463; Özgüdenli, **a.g.ma.**, s. 61.

²⁰⁶ Reşîdu‘d-dîn Fazlullâh, *Câmi‘u‘t-tevârîh (İlhanlılar Kısım)*, trc. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, **TTK**, Ankara 2013.

²⁰⁷ Reşîdu‘d-dîn Fazlullâh, *Câmi‘u‘t-tevârîh (Oğuzların ve Türklerin Tarihi)*, trc. Zeki Velidi Togan, Ahmet Sait Matbâası, İstanbul 1972.

²⁰⁸ Timurlu devlet adamı, güzel sanatların hâmisî ve hattat olan Giyâseddîn Baysun Gûr, Şâhruh Mirza ve Gevherşâd Hâtûn’un oğlu, Timur’un torunudur (d. 1397/ö. 1434). Edebiyat ve güzel sanatlara olan ilgisi ile tanınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Alparslan, “Baysun Gûr Giyâseddîn”, **DiA**, C. V, 1992, TDVY s. 277.

²⁰⁹ Şeşen, **a. g. m.**, s. 133.

yılında Hanife Karol tarafından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fârs Filolojisi ve Pakistan Kültürü Anabilim Dalı'nda *Prof. Dr. Ahmet Ateş'in Yayınladığı Cami Altavarih Adlı Eserin II. Cild 4. Cüzünün sayfa 79-108'e kadar olan kısmının istinsahı, Türkçeye tercümesi ve bu kısımda geçen şahıs, yer vs. isimlerin indeksi* isimli mezuniyet tezi hazırlanmıştır²¹⁰. Bu alanda yapılmış bir diğer çalışma Saliha Özgüneş'in yine aynı anabilim dalında hazırlamış olduğu *Prof. Dr. Ahmet Ateş'in Yayınladığı Cami Altavarih Adlı Eserin II. Cild sayfa 1-34'e kadar olan kısmının istinsahı, Türkçeye tercümesi ve bu kısımda geçen şahıs, yer vs. isimlerin indeksi* isimli lisans tezidir²¹¹. Gülbün Etiler'in *Prof. Dr. Ahmet Ateş'in Yayınladığı Cami Altavarih Adlı Eserin II. Cild 4.cüz sayfa 108-143'e kadar olan kısmının istinsahı, Türkçeye tercümesi ve bu kısımda geçen şahıs, yer, kabile vs. isimlerin indeksi* adlı lisans tezi bu alanda yapılmış bir diğer çalışmadır²¹². Serap Bilemedik ise aynı eserin 142-190 sayfaları üzerinde lisans tezi hazırlamıştır²¹³. *Câmi'ü't-tevârih* ile ilgili yapılmış bilinen son çalışma Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın danışmanlığında Gamze Akbaş tarafından 2017 yılında hazırlanmış olan *Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin Câmi'ü't-Tevârih Adlı Eserinin Selçuklu Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* isimli yüksek lisans tezidir²¹⁴.

2.2. Câmi'ü't-tevârih Zeyli

Gâzân Hân döneminde Câmi'ü't-tevârih tamamlanmıştır. Olcâyât Harbende ve Ebû Sâid Bahadır Hân²¹⁵ devirlerinin İlhanlılar Tarihi'nin bütünlüğünü sağlamak için

²¹⁰ Hanife Karol, *Prof. Dr. Ahmet Ateş'in Yayınladığı Cami Altavarih Adlı Eserin II. Cild 4. Cüzünün sayfa 79-108'e kadar olan kısmının istinsahı, Türkçeye tercümesi ve bu kısımda geçen şahıs, yer vs. isimlerin indeksi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fârs Filolojisi ve Pakistan Kültürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Lisans tezi, İstanbul 1982.

²¹¹ Saliha Özgüneş, *Prof. Dr. Ahmet Ateş'in Yayınladığı Cami Altavarih Adlı Eserin II. Cild sayfa 1-34'e kadar olan kısmının istinsahı, Türkçeye tercümesi ve bu kısımda geçen şahıs, yer vs. isimlerin indeksi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fârs Filolojisi ve Pakistan Kültürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Lisans tezi, İstanbul 1982.

²¹² Gülbün Etiler, *Prof. Dr. Ahmet Ateş'in Yayınladığı Cami Altavarih Adlı Eserin II. Cild 4. cüz sayfa 108-143'e kadar olan kısmının istinsahı, Türkçeye tercümesi ve bu kısımda geçen şahıs, yer, kabile vs. isimlerin indeksi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fârs Filolojisi ve Pakistan Kültürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Lisans tezi, İstanbul 1982.

²¹³ Serap Bilemedik, *Prof. Dr. Ahmet Ateş'in Yayınladığı Cami Altavarih Adlı Eserin II. Cild 4.cüz sayfa 142-190'a kadar olan kısmının istinsahı, Türkçeye tercümesi ve bu kısımda geçen şahıs, yer, kabile vs. isimlerin indeksi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fârs Filolojisi ve Pakistan Kültürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Lisans tezi, İstanbul 1982.

²¹⁴ Akbaş, **a.g.t.**

²¹⁵ İlhanlıların 9. hükümdârı (d. 1305/ ö.1335) olup, 1327-1335 yılları arasında hüküm sürmüştür. W. Barthold, "Ebu Sâid Bahadır Ala Al-Din", **İ.A.**, C. 4, 1948, s. 44-46.

bu Sultânların saltanat dönemlerini de içermesi gerektiğinden Şâhruh döneminde Câmi ‘u’t-tevârih’e bir zeyl yazılmıştır. Bu zeylin yazarı meçhuldür. Eserin başında Şâhruh’un yazdığı belliyse de müellif kendi adından bahsetmemiştir. Fakat büyük olasılıkla Şâhruh’un müverrih ve nedimlerinden Hâfız Ebrû veya Şerafü’d-din Ali Yazdi’den birisi olduğu düşünülmektedir. Muhammed Harbende Olcâyât ile Ebû Saîd Bahadır devirlerinin tarihini ele alan Câmi‘u’t-tevârih’in zeylini Reşîdu’d-dîn’in üslubuyla yazılmıştır. Fakat Bu zeyl yazıldığında Ebu’l-Kasım Abdullah el-Kâşânî’nin, Târih-i padişâh-ı Sâid Olcâyât Sultân ve diğer eserlerinden faydalandığı anlaşılmaktadır”²¹⁶.

Bu zeylin bir nüshası Paris Milli Kütüphânesi’nde muhafaza edilmekte olup, Fârsça yazma kitaplar kataloğunun 209. numarasında kayıtlıdır (man. spupl. Persah 209, Fol. 443). Diğer bir nüshâsı İstanbul’da Süleymâniye Kütüphânesi’nde (Ayasofya bölümü) bulunmaktadır. Güzel bir hatla yazılan ve 3271. numarada kayıtlı olan bu eser, katalogda yanlış olarak Câmi‘u’t-tevârih’i Reşîdu’d-dîn adıyla yazılmıştır. Eserin incelenmesinden de anlaşılacağı gibi, bu küçük hacimli kitap Reşîdu’d-dîn’in kaleminden çıkmamıştır. Nüshanın giriş kısmında Reşîdu’d-dîn’in ve Câmi‘u’t-tevârih adlarının geçmesi katalogda bu yanlışın neden olmuştur. Câmi‘u’t-tevârih’in yazıldığı dönemden itibaren hakkettiği ilgiyi görmüş, o dönemden günümüze kadar geçen süre içinde yazılan kitaplarda esas kaynak olarak faydalanılmıştır. Şemsü’d-dîn Kâşânî, Câmi‘u’t-tevârih’in birinci cildini Şâhnâme şeklinde nazmetmiş ve on bin beyit kadar yazmıştır. Blochet, bastırdığı Câmi‘u’t-tevârih’in giriş bölümünde Şâhruh döneminde meçhul bir yazarın Câmi‘u’t-tevârih’i özetleyerek Muntehabü’t-tevârih adında bir eser yazdığından bahsetmiştir, Muntehabü’t-tevârih’in bir nüshasının Fransa Milli Kütüphânesi’nde ve 1651 numarada kayıt edilmiştir²¹⁷.

²¹⁶ Göksu-Güneş, a.g.e., s. 34-35.

²¹⁷ Göksu- Güneş, a.g.e., s. 35.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂREZM SULTÂNLARI'NIN TARİHİ

Hârezm Devleti'nin Başlangıcından Yıkılışına Kadar Olan Süreç

3.1. Hârezm Sultânları'nın Tarihi

Büyük cedleri Anûş Tegin Garçaî olan Hârezm Sultânları, Oğuz soyundan gelen Bigdili'nin evlatları idiler. Anûş Tegin, Selçuklu Sultânlarının hizmetlilerindendi. Selçuklu devletinde zekası ve bilgisi sayesinde tedricen ilerliyordu. Sâ mânî meliklerinin²¹⁸ son zamanında Sebük Tegin'in yükselmesi gibi o da Selçuklular devletinde yüksek bir makama ulaşarak *taşdâr* ünvanı aldı. Onu Hârezm'in şâhnesi olarak atadılar. Anûş Tegin'in oğulları vardı, büyük oğlu Kutbu'd-dîn Muhammed'i²¹⁹ yöneticilik ve emirlik adetlerini öğrenmesi için Merv'de bir okula gönderdi

O sırada Berkjaruk b. Melikşâh²²⁰, Hârezmşâhlığı Kutbu'd-dîn Muhammed'e verdi ve 491 (m.1097) senesinde onu Hârezmşâh olarak adlandırdı. Onun, Selçuklu Sultânlarının nezdinde makamı yüksekti. Otuz yıl boyunca rahatlık ve feyz içinde Hârezm'i yönetti. Sencer'in sarayına sırasıyla bir yıl kendisi gidiyor, bir yıl da oğlu Atsız'ı²²¹ gönderiyordu. 522 (m.1128), yılında ölünce Sultân Sencer, onun yerine Kutbu'd-dîn'in oğlu Atsız'ı Hârezmşâh olarak atadı. Fazileti ve bilgisiyle meşhûr olan Atsız çok sayıda Fârsça şiir ve rubâîler yazdı.

Atsız, Sultân Sencer'in²²² hizmetinde bir çok yer fethetti ve sayısız hizmetlerde bulundu. Bunlardan birisi şu idi; Sultân Sencer, Behrâm Şâh'ın isyanı sebebiyle,

²¹⁸ 819-1005 yılları arasında Mâveraünnehir ve Horâsân'da hüküm süren bir İslâm hanedanlığıdır. Ahmet Usta, "Sâ mânîler", **ĐİA**, C. XXXVI, İstanbul, TDVY, 2001, s. 64-68.

²¹⁹ Son Hârezmşâhlar sülalesinin kurucusudur (d. ?/ ö. 1128). 1098-1128 yılları arasında vâ ilik yapmıştır. İbrahim Kafesoğlu, "Kutbu'd-dîn Kutb Al-din Muhammed Hârezmşâh", **İA**, C. VI, İstanbul, 1977, s. 1048-1049, (ç.n).

²²⁰ Büyük Selçuklu Sultânı, (d.1055/ö.1092), 1072-1092 yılları arasında hüküm sürmüştür. İbrahim Kafesoğlu, "Melikşâh, Malikşâh", **İA**, C. VII, İstanbul, 1955, s. 665-673, (ç.n).

²²¹ Hârezmşâhlar Devleti hükümdârıdır (d/ ö. 1097-1156) 1128-1156. Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed", **ĐİA**, C. IV, İstanbul, TDVY, 1991, s. 91-92, (ç.n).

²²² Son büyük Selçuklu hükümdârı olup (d.1086/ ö.1157), 1198-1238 yılları arasında hüküm sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mehmed A. Köymen, "Sencer", **İA**, C. XX, İstanbul, 1964, s. 486-493, (ç.n).

Gazne'ye ve ertesi yıl da Belh'e²²³ çıktığı seferde bir yıl boyunca Atsız onunla birlikte idi. Bu seferde Atsız, Emirlerin düzenlediği tuzak ve hilelerden haberdar olmuştu. Sultân'dan korkan Atsız, dönüş için izin aldıktan sonra yola çıktı. Sultân, ileri gelenlere şöyle dedi: "Bir daha onun yüzünü görmeyeceğiz, ama onun bizim için yaptığı hizmetler çoktur."

Atsız Hârezm'e varınca isyan alametleri göstermeye başladı. Gün geçtikçe iki taraf arasındaki vahşet artıyordu. Bu durum öyle bir hale geldi ki 553 senesinin (m.1138) Muharrem ayında Sultân Sencer, onu ortadan kaldırmak niyetiyle Hârezm'e gitti. Hârezmşâh Atsız karşısında savaş nizamı aldı ve Atsız, savaşımadan hezimete uğradı. Atsız'ın oğlu Atlığ'ı yakalayıp Sultân'ın yanına getirdiler. Sultân hemen ikiye bölünmesini emretti ve Hârezm'in idaresini erkek kardeşinin oğlu Süleyman b. Muhammed'e verdikten sonra Horâsân'a geri döndü. Atsız Hârezm'e geldi. Sultân Süleyman'ı bozguna uğrattı. [O da] Sencer'in yanına gitti. Bu sırada Atsız'ın isyan hareketleri devam ediyordu. Sultân Sencer, 536 yılında (m.1141) Semerkant kapısında Karahıtaylılar'a yenilince Belh'e geldi. Bu sırada Atsız, fırsatını bulup Merv'e geldi ve insanları katledip orayı yağmalayarak Hârezm'e geri döndü. Bu olayın ardından Sultân'ın güçsüz durumu Atsız'ın kibrini arttırdı.

Sultân Sencer, Atsız'ın bu kötü hareketinden intikam almaya karar verdi. 538 (m. 1144) senesinde onu ortadan kaldırmak amacıyla Hârezm sınırına geldi. [Oraya varınca] mancınık kurulmasını ve savaş sancaklarının asılmasını emretti. Atsız korktu. Emirlerini kıymetli hediyelerle Sultân'nın huzuruna yolladı ve Sultân'dan özür diledi. Sultân barış yapmak niyetiyle geri döndü, Atsız âdeti olduğu üzere isyan çıkarmaya devam etti. Sultân 542 (m.1148) yılında tekrar Hârezm'e yöneldi. O sırada Moğolların²²⁴ saldırısı sebebiyle tahrip edilmiş olan Hezâresb kasabasını iki ay süren bir kuşatma sonunda aldı ve geri döndü. Bundan sonra görünüşte barış sağlandı.

²²³ Afganistan'ın kuzeyinde yer alan bu şehir, Amûderyâ'nın güneyindeki Dehâs ırmağı üzerinde ve Kûhibâbâ dağının eteğinde kurulmuştur. Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, C.V, İstanbul, TDVY, 1992, TDVY s. 410-411, (ç.n).

²²⁴ Orta Çağ dünya tarihinde önemli rol oynayan ve özellikle İslâm dünyasındaki tahribatıyla tanınan Moğolların VI. yy.'dan önceki tarihleri çok fazla bilinmemektedir. Devlet ve hanedan adı olarak kullanılması Cengiz Hân zamanında, millet adı olarak adını kullanılması ise çok sonra gerçekleşmiştir. Milattan önce II. bin yıldan itibaren Moğol menşeli boylar, Türk menşeli boylar ile Tula Nehri'nin her iki boyu arasında sınır oluşturmuştur. Büyük Hun Devleti yıkıldıktan sonra tarih sahnesine çıkan Moğollar ilk defa Asya'daki Moğol asıllı Juan Juan'lar adıyla ortaya çıkmıştır. VI. yy'ın ortalarından sonra önce Köktürk sonra Uygur hâkimiyeti altına giren Moğollar, Türk kültürü ve devlet geleneklerinin etkisi altında kalmışlardır. Moğolların dünya tarihine etki etmeleri XIII. yy başlarında

Atsız birkaç kez kâfire karşı savaşıp zafer kazandı. Oradaki sınırların çoğunu kurtardıktan sonra 547 (m. 1152) senesinin Muharrem ayında Seknak ile diğer şehirlere ve Cend²²⁵ vâlisi Kemâleddin Arslan Mahmûd'a karşı sefere çıktı. O, [Mahmud] korktu ve askerleriyle Rudbâr tarafına gitti. Atsız ona zarar vermeyeceğini vadetti. O da Atsız'ın yanına geldi. [Mahmûd oraya gelince] Atsız onu tutuklamalarını emretti o ölünceye kadar hapiste kaldı. Cend, düşmanlardan temizlendikten sonra bölgenin Ebû'l-feth İl Arslan'ın yönetimine bırakılmasını emretti.

Bu yılda Oğuz askerleri [haşem] istila yaptılar ve Sultân Sencer'i esir aldılar. Sultân'ı, zorla gündüzleri padişâhlık tahtına oturtuyor geceleri demirden bir kafesin içine koyuyorlardı. Atsız, saltanat hırsıyla Sencer'in hakkını gözetmek bahanesiyle bütün haşem ve askerlerini toplayarak Amû'ya²²⁶ yürüdü. Amû'ya vardığında bir takım hilelerle kaleyi almak istedi. Kale komutanı kendisine yapılan bu teklifi reddetti. Bunun üzerine (Atsız), Sultân Sencer'e elçi gönderdi. Ona bağlılığını bildirdi ve dostluk göstererek Amû Kalesi için ondan yardım istedi. Sultân, gönderdiği cevapta, yardımını

Timuçin'in kurduğu Moğol Devleti ile başlamıştır. Timuçin Moğol aşiretlerini tek çatı altında toplayarak bir devlet kurmuş 1206'da Cengiz Hân unvanını almış ve sınırlarını gün geçtikçe genişletmiştir. Cengiz Hân yaptığı idarî, içtimâî ve askerî düzenlemelerle Moğolları düzenli bir devlet yapısına kavuşturmuştur. Cengiz Hân ölene kadar bu devlet sınırlarını genişleterek Halefi Ögeday zamanında Çin'in önemli bir kısmı ile Kore'yi zaptedip batıya seferler düzenlenmiştir. İran ve Âzerbâycan'da Moğol hâkimiyeti zirveye ulaşmıştır. Cengiz Hân'ın öldükten sonra oğulları Moğol akımlarına devam etmiş, torunu Batu kumandasında bir ordu ciddi bir direnişle karşılaşmadan Doğu ve Orta Avrupa'yı istilâ etmiştir. Sınırlar çok genişlemiş devlet artık tek merkezden yönetilemez hale gelmiştir. Fakat bu yüzyılın sonlarında Cengiz Hân'ın torunları arasında iç savaşlar yaşanmış ve bu devlet zaman zaman toparlanmaya başladıysa da veliahtlar arasında taht kavgalarının devam etmesi sebebiyle XVI. yy.'da parçalanarak bir boy ve boylar federasyonu haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", **DİA**, C. XXX, İstanbul, TDVY, 2005, s. 225-229, (ç.n).

²²⁵ Bir zamanlar, Siriderya kıyısında yer alan ve bugün mevcut olmayan tarihi bir şehirdir. İslâm coğrafyacıları, bugün Kazakistan sınırları içinde yer alan Siriderya'nın aşağı mecrasında Oğuzların yaşadığı üç şehirden bahsetmiş ve bu şehirlerin Oğuz yabgusunun kışlık merkezî olan Yenikent (Şehrkent, el-Karyetü'l-hadis. Dih-i Nev) olduğu bilgisini vermişlerdir. Huvare ve Cend şehirleri olduklarını belirtmişlerdir. Cend, nehrin sağ kıyısında Hârezm'e on günlük mesafede ve bugünkü Kızılorda şehrinin yakınında kurulmuştur. Bu şehirlerin ne zaman ve kimin tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Abdülkerim Özaydın, "Cend", **DİA**, C. VII, İstanbul, 1993, TDVY, s. 359-360, (ç.n).

²²⁶ Günümüzde, Amûderyâ vadisinin büyük kısmı eski Sovyetler Birliği'nin Tacikistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri ile Karakalpak Muhtar bölgesinde bulunmaktadır. Türkistan'ın en büyük iki nehrinden biridir. Amûderyâ, Pamir ve Hindukuş dağlarının birleştiği yerde, 4950 metre yüksekliğindeki kaynağından Aksu (Penç Irmağı) adı altında doğup batıya doğru ilerler. Başlıca Pamir Vahan suyu, Kızılsu (Vahş/ Uranovodsk). Katimihan ve Surhan, güneyden de Kökçesu kollarını alarak Kunduz-Belh hizasında kuzeybatıya döner ve sonra kısmen çöller ile bozkırlar içinde, herhangi bir kol almadan kuzeybatı yönünde ilerleyerek, çeşitli kollara ayrılır ve Aral Gölü'ne dökülür. 2540 km. uzunluğundaki nehrin kıyılarında önemli yerleşim merkezleri bulunmaktadır. Milattan önce 1000 yıllarından itibaren Amûderyâ vadisine Hint-Arî ve Türk ırklarından gelen kavimlerin yerleştiği ve burada çeşitli medeniyet merkezleri kurdukları bilinmektedir. Emel Esin, "Amûderyâ", **DİA**, C. III, İstanbul, TDVY, 1991, s. 98-99, (ç.n).

esirgemeyeceğini ama önce İl Arslan'ı yardım etmesi için ordusuyla birlikte huzuruna göndermesini söyledi.

Bu direniş karşısında Atsız, Hârezm'e geri dönerek yeniden gazâyâ niyet etti. Bir süre sonra, ordunun desteklediği Sencer'in kızkardeşinin oğlu olan Rükneleddin Mahmûd b. Muhammed Buğra Hân'ı Sencer'in yerine tahta oturtular ve ona biad ettiler²²⁷. Rükneleddin Muhammed, Hârezmşâh Atsız ile olan dostluğuna binaen Horâsân'dan²²⁸ bir elçi gönderdi ve Oğuz taifesinin saldırısını yatıştırmak için ondan yardım istedi. Hârezmşâh [Atsız], Şehristân'a doğru yola çıktı. İl Arslan'ı kendi musahipliğine getirip, diğer oğlu Hıttay Hân'ı da Hârezm'de vekil olarak bıraktı.

Atsız, Şehristân'a vardığında o çevrenin emirleri, kaybettikleri topraklarını yeniden ele geçirmek için ondan yardım istediler. Aniden Emîr İmâdû'd-din Ahmed b. Ebî Bekr Kamac'ın, bin süvari ile Sultân Sencer'i av yerinde kaçırdığı ve Tirmiz'e²²⁹ götürdüğü haberi geldi. Saray teba'ası ve halk, müjdeyi alınca mutlu oldular²³⁰; Hârezmşâh, Nesâ'da Mahmûd Hân'ı ve diğer emirleri bekliyordu. Onlar pişman olmuşlardı. Azizeddin Tuğrâî'yi onun [Atsız'ın] huzuruna gönderdiler ve affedilmeyi isteyip onunla bir anlaşma yaptılar. [Bunun üzerine Hârezmşâh] oradan ayrılarak Hâbûşân'a geldi. Hakan Rükneleddin de Nîşâbur'dan²³¹ oraya vardı. Böylece üç ay

²²⁷ Metinde cümle bütünlüğü sağlamak için bütün cümleyi vermesi gerekirdi ama o, aynı şekilde yazmıştır. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s.12, str.14.

²²⁸ Horâsân, İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgeye verilen isimdir. Bu bölgenin toprakları günümüzde üçe ayrılmaktadır. Merv (Mari), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herât yöresi Afganistan, kalan kısımda İran sınırları içinde bulunmaktadır. En geniş bölüm İran'ın elindedir ve adı geçen iki devletle İran'ın diğer eyaletlerinden Mâzenderân, Simnân, Yezd, Kirmân, Belûcistan ve Sîstân ile çevrilidir. İdarî merkezî aynı zamanda dinî bir merkez olan Meşhed'tir. Eyalette (ustân) Meşhed, İsferâyin, Bucnurd, Bircend, Tayyibat, Tûrbeticâm, Tûrbetihâydarî, Darrigaz, Sebzevâr, Şirvan, Tabes, Firdevs, Kâbnât, Kûçan, Kâşmir, Gunâbâd, ve Nîşâbur vilâyetleri bağlıdır. Osman Çetin, "Horâsân", **DİA**, C. XVIII, İstanbul, TDVY, 1998, s. 234-242, (ç.n).

²²⁹ Özbekistan'da tarihi bir şehir olup, güneyinde Amûderyâ (Ceyhun) nehrinin sağ yakasında Afganistan sınırına çok yakın bir noktada bulunmaktadır. Milâttan önce birinci binyılın ikinci yarısında eski Greko-Baktria ülkesinin kuzey kısmında Amûderyâ nehri yakasında küçük bir kale olan Tirmiz'in Büyük İskender tarafından kurulduğu ileri sürülmektedir. Bu şehrin eski Baktria dilinde su kenarındaki kale, liman anlamında Taramastha olup zamanla Demetrias, Taramata/Tarameta, Tarmid/Tarmiçolarak adlandırıldığı bilinmektedir. Abdullah Muhammedov, "Tirmiz", **DİA**, C. XLI, Ankara, TDVY, 2012, s. 234-242, (ç.n).

²³⁰ Câmî'ü't-tevârîh metninde gramer konusu fazla bulunur ve öznesi aynı olan cümleleri tek fiile bağlamışlardır. Müjdeyi aldılar ve mutlu oldular. Metinde sayfa numaralarını aynı satırla getirdim: s. 7, str. 4 ve 5: İsteklerini tekrar ediyorlardı ve âdâbın şartlarını hazırlıyorlardı. s. 20, str. 4. Keskin kılıçları ve kınlarıyla geri döndüler ve kaçmayı seçtiler. s. 24, str. 16. O akılsıza, tekme atıp öldürülüp denize atılmasını istedi. Yine: str. 22, str. 6, str. 22; str 10; str. 28, str. 14 ve 15.

²³¹ İlk İslâm devrinde Ebrşehr (Eberşehr) ve İranşehr adlarıyla da anılan (Yâkût, V, 331) Nîşâbur (Nîşâpûr, Arapça Nisâbur, Neysâbur), Orta Çağ'da Horâsân bölgesindeki dört büyük şehrin en önemlisiydi (diğerleri Merv, Herât ve Belh). Binâlud dağının kuzeybatısında, denizden 1210 metre

boyunca birbirlerine yoldaş oldular ve dostluklarını ilerleterek kardeşlik içinde yol aldılar.

Bu sırada Hârezmşâh hastalandı. 551 (m. 1156) senesi Cemâzû'l-âhir ayının dokuzuncu gününün gecesinde öldü. Böylece gururu ve kibri toprağa gömüldü. Bu durum karşısında Reşîdüddin Vatvât²³² şunu dedi:

Nazım

Ey Şâh! Felek senin siyasetinden titrerdi

Ve yanında kulun gibi duruyor

Bir bilge ve söz sahibi nerede ki

Onca memleketin buna deyip değmediğini söylesin

İl Arslan ordusuyla birlikte Hârezm'e doğru hareket etti. Geçtiği yol üzerinde bütün emir ve askerler ona biât ettiler. İsyan edebileceği düşüncesiyle küçük kardeşi Süleyman Şâh'ı tevkif etti ve onun Atabeg'i olan Oğul Bey'i de öldürdü. Bu yılın Receb ayının üçünde Hârezm tahtına oturdu. Tahta geçtikten sonra muhaliflerini tutuklattı. Emir ve askerlere babasının döneminde verilen maaş ve ıktâdan daha fazlasının verilmesini emretti.

O sırada 552 (m. 1157) Rebî'û'l-evvel ayının sekizinde, Sultân Sencer'in ölüm haberi ulaştı²³³. Hârezm halkı üç gün yas tuttu. 553 senesinde (m.1158) Semerkand Hânı, Mâverâû'n-nehr'de²³⁴ ikamet eden Karlugların ileri gelenlerinden bir grup Laçın Bey ve Semerkant Hânı ile Bigu Hân'nın oğullarının önderliğinde Hârezm'e geldiler.

---

yükseklikte ve Tahrân'ı Meşhed'e bağlayan yol üzerinde yer alır. Şûrahûd ve Dizbâd gibi akarsuları besliyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Nîşâbü'r", **DİA**, C. XXXIII, İstanbul, TDVY, 2007, s. 149-151, (ç.n).

²³² 481-487 (1088-1094) yılları arasında Belh'de doğduğu tahmin edilmektedir. Tezkirelerde soyu Hz. Ömer'e kadar ulaşan şâirin, kısa boylu, cılız ve kel olduğu belirtilmektedir. Devletşâh ise keskin uslûbundan dolayı "Vatvat" yarasa, iri dağ kırlangıcı; ahmak lakâbıyla şöhret bulduğunu kaydetmiştir. Eğitimini tamamlayıp Hârezm'e giderek ünlü dilci Zemahşeri'nin derslerine katıldıktan kısa bir süre sonra Arap Fârs Dili ve Edebîyatı'nda şöhrete kavuştuğu bilinmektedir. İnşa konusundaki yeteneği sayesinde Hârizmşâh Sultânı Atsız b. Muhammed'in (1128-1156) sarayında Dîvân-ı İnşa başkanlığına kadar yükseldiği ve ömrünün sonuna kadar Sultânların hizmetinde bulunduğu belirtilmektedir (ö. 573/1177). Derya Örs, "Reşîdüddin", **DİA**, C. XLII, İstanbul, TDVY, 2012, s. 573-574, (ç.n).

²³³ Esas nüshâ: Yirmi sekizinci sene Rebîülevvelde....Cüveynî'nin yazdığı Cihângüşa adlı eserde bu olayı şöyle açıklamıştır: Çünkü Sultân Sencer 552 senesinin Rebîülevvel ayının yirmi altısı civarında hakkın rahmetine kavuştuğu haberi ulaştı. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 14, str. 12-14.

²³⁴ Türkistan'ın en büyük iki nehrinden biri olan Amûderyâ'nın kuzeyine Mâverâû'n-nehr demişlerdir. Bölgeye gelen ilk İslâm kuvvetlerinin kumandanı, Ashaptan Hakem b. Amr el-Gıfârî'nin (ö. 50/670) Amûderyâ'nın suyunu içip şükür namazı kıldığı rivâyet edilmiştir. Emevî ordularının Türkler'le bu

İl Arslan onların gönlünü hoş tuttu ve bu yılın Cemâzîu'l-âhir ayında Mâverâû'n-nehr'e yöneldi. Bunu duyan Semerkant Hân'ı, kaleye sığındı. Kara Göl ile Cend arasında yaşayan Oğuz Türkmen bedevîlerinin tümünü beraberinde Semerkant'a götürdü ve Karahıtaylılardan²³⁵ yardım istedi. O da, İleg Türkmen'i on bin süvariyle onun yardımına gönderdi. Hârezmşâh, Buhârâ'dan Semerkant'a yürüdü. Semerkant Hân'ın da askerleriyle Soğd Nehri'nin indi. İleg Türkmen, Hârezmşâh'a yalvarıp yakarınca savaş barışa döndü.

Hârezmşâh, Karluk Emirlerine saygı gösterdi ve ikrâmda bulundu, yerlerine gönderdi ve kendisi Hârezm'e geri döndü. Sultân Sencer'in vefatından sonra Mahmûd Hân tahta oturmuştu. Sultân Sencer'in, sarayının binicilikte ve süratte diğer kölelerinden daha üstün olan Oğuzlar'dan Müeyyed Ay Aba'nın²³⁶ Horâsân bölgesinde yaptığı istilâ sebebiyle orası karışıklık içindeydi. Müeyyed Ay Aba, Sultân Mahmûd'u 557 (m. 1162) senesinin Ramazân ayında Nîşâbur şehrinde yakalatıp gözüne mil

---

bölgedeki savaşları hicrî birinci yüzyılın sonunda başlamış, fakat gerçekte İslâmiyet Amûderyâ boyunca kendi kendine yayılmıştır. Hilâfet orduları Türkler'le anlaşarak 704 yılında Tirmiz karşılarındaki Amûderyâ adasını almışlar ve kısa sürede Amûderyâ boyunca eski Budist merkezlerini birer İslâm kültür merkezi haline getirmişlerdir. İslâmiyet'in halk arasında yayılmasında sûfilerin büyük tesiri olduğu, özellikle Tohâristan'da teşekkül eden ilk sûfî tarikatlarının mensupları bu hususta çok çaba sarfetmişlerdir. Emel Esin, "Amûderyâ", **DİA**, C. III, İstanbul, TDVY, 1991, s. 98-99, (ç.n).

²³⁵ Doğu ve Batı Türkistan'ın büyük bir kısmında bulunan Moğol devletidir. 1130-1211 yılları arasında hüküm sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylılar", **DİA**, C. XXIV, İstanbul, TDVY, 2001, s. 415-416, (ç.n).

²³⁶ Kazvîni bu isim hakkında şöyle bilgi vermiştir: Bütün tarih kitaplarında bu şahsın adı Ay abe "ای ابيه" yada Aybe "ایبه" şeklinde yazılmıştır, tarih kitaplarının ana kaynağı olan "Kâtib Madu'd-dîn'in Selçuklu Tarihi'i" adlı kitabın Paris'teki nüshâsında (...) söylenişi kısaltılarak yazılmıştır; M. Theodoros. Houtsma Bendari baskısı s. 284: "الا مير المؤيدای ای ابيه", El-emir'ul Muyid-i Ay Abe. Sonra Emir el-müeyyed Nîşâbûr'u ele geçirdi. Ravendî'nin, Râhat-Üs-Sudûr'un Paristeki eski baskısını (...) üçe ayırmıştır: Müeyyed Ay Aba, "مؤيد ای ابيه"; İbnu'l-Esir, Turnberg baskısı, C. XI, s. 118-271, Ay Aba'yı doğrular şekilde tekrar etmiştir. Onun yirmiyeye yakın adı ve lakâbı vardır ve onun adı "المؤيد ای به" olarak yazılmıştır. Sonuç olarak s. 121: Sultân Sencer'in Ay Aba, "ای ابيه" adında ve Muyid, "المؤيد" lakâplı bir kölesi varlığından bahsetmiştir. Muassır padişâh olup İbn-i Funduk Zeyd el-Beyhaki'nin kitabında onun adı Fârsça yazılmıştır, (...) ve onun değerli bir nüshâsı da Britanya müzesinde mevcuttur. Kitabın sonunda s. 166 a'da onu böyle tabîr etmiştir. "Allah devlet ve dinin destekleyicisi Hüsrev Horâsân'ı ebedi kılsın", Gazi Ahmed el-Gaffari müellifi olduğu Târîh-i Cihân adlı eserini istinsah ederken Ayne, "اینه" kelimesini yanlış yazdığından okunuşu garip olan bir isim vermişlerdir. Önce ona Sultân Sencer "Üstün" "ایبه" sıfatını vermiş ve o sıfatla ünlenmiştir; bu ismin doğru olmadığı çok açıktır. Bu nedenle bu kelimenin iptal edilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Ama Aybe "ایبه" kelimesinin Türkçe olduğunu belirtmiştir. İstinsah edilen nüshaların hepsinde Cemâleddin Aybe ile Aybe olarak geçer (C. I, s.116) ve birleşiktir. Ay yani Ay anlamında olduğunu belirtmiştir: Ay doğdı "ای دغدی" ve Aydoğdı "ایدغدی" (yani Ayın doğması) ve Ay Doğmış "ایدغمش" ve Aytoğmış (Ay toğmuştu) "ایتکین" (Ayın yüzü) Aytekin "ایتکین" (Aydimir) ve Aybers "ای برس" (Ayın yüzü) Aytekin "ایتکین" ve diğer şekilleri görülmüştür. Bendari'nin, Selçuklu Tarihi adlı eserinde içindekiler kısmında Houtsma baskısında ve tekrar Arslan Abe "ارسلان ابيه" ve (tekrar) Boz Aba "بوزابه" ve (tekrar) Bek Aba "بک ابيه" (İbnu'l-Esir, C. XI, s. 15-17 ve diğeri) ve Kec Aba "کچ ابيه" (tekrar C. XI, s. 22-23) ve diğerlerini gözlemlemiştir. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 15-16, dpt. 9.

çektirdikten sonra kaleye hapsedtirdi. Kısa bir süre sonra Sultân Mahmûd hapsedildiği kalede hayatını kaybetti.

552 (m. 1158) senesinde Hârezmşâh, donanımlı büyük bir orduyla Şadyâh'a yürüdü²³⁷. Bir süre orayı kuşatma altında tuttu. İki tarafın birbirlerine elçiler gönderip barış yapmalarının [ardından] Hârezm'e döndü. 567²³⁸ (m. 1172) senesinde [Hârezm'e karşı] Hıtay ve Mâverâû'n-nehr'den büyük bir ordu hazırlandı. Onların orayı almaya teşebbüs edecekleri haberini duyunca [Hârezmşâh], harbe hazırladı. Mâverâû'n-nehr Karluklularından olan Ay Beg'i, ordularıyla yapacakları askerî hareketinin başına geçmesi için Amû'ya gönderdi. O, Amû'ya varmadan önce her iki tarafın ordusu çatışmaya başladı. Ay Beg, hezimete uğradı.

İl Arslan hastalandı. Hârezm'e varınca bu yılın Receb ayının on dokuzuncu günü vefat etti. Onun iki oğlu vardı; büyük olanı Tekiş, diğeri de babasının veliahtı olan Sultân Şâh'tı²³⁹. Sultân Şâh, Hârezmşâh tahtına oturdu. Fakat yaşı küçük olduğundan memleketin idaresini annesi Terken Hâtûn yapıyordu ve Tekiş, Cend'i idare ediyordu. Onu ortadan kaldırmak için üzerine bir ordu gönderdiler. Tekiş, bundan haberdar olunca oradan kaçarak Karahıtay Hânlar Hânının kızının yanına gitti. Saltânat işlerine onun yerine kocası Fuma bakıyordu. Tekiş, Hârezm'i alıp ona verdikleri takdirde oranın bütün hazine ve mâllarını onlara vereceğini ve bundan başka her yıl belli bir miktar vergi ödemeyi vaadetti.

Fuma'nın komutasında büyük bir orduyu Tekiş'le beraber [Hârezm'e] gönderdi²⁴⁰. Bu haber Hârezm'e ulaşınca Sultân Şâh savaşmadan annesiyle birlikte oradan ayrılarak Melik Müeyyed'in yanına gittiler. Tekiş 568 (m.1172) yılı 20 Rebî'u'l-

²³⁷ Bizdeki bütün nüshalarda bu şekilde gelmiştir: 552 senesinde, Hârezmşâh...Bu konuda Âlim Kazvî'nin kayıtlarında Cüveynî'nin **Târîh-i Cihângüşa** adlı eserinin dipnotunda şöyle yazdığını belirtmiştir: Muhtemelen *d* nüshâsı doğru burada 557 yılı geçmiş ve bu olay 560 senesinde geçmiş ve zikredilen seneler arasında ne 552 ne de 562 senesi doğrudur gerçeğe en yakın olanı 558 senesidir. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 16, dpt. 5.

²³⁸ Bu bilgi Cüveynî'nin Cihângüşa adlı eserinin 8 nolu dipnotunda vardır. Cüveynî'nin C nüshasında verdiği bu bilgi, olayın kuvvetli ihtimâlle 565 senesinde olduğunu desteklemektedir. Devamında yazdığı görüşlerle bunu açıkça belirtmiştir. İbnü'l-Esîr ise bu olayı 567 senesinde olduğunu zikretmiştir. Bizim metnimizde bu olay aslına uygun olarak 567 yılı verilmiştir. **Târîh-i Cihângüşa**, C.II, s. 16, dpt. 8.

²³⁹ Tekiş Alâu'd-dîn Muhammed Hârezmşâh, Hârezmşâh İl Arslan'ın oğlu (d. ?/ö. 1200), 22 Rebî'u'l-âhîr 568, 1173/596/ 4 Temmuz 1200 yılları arasında hüküm sürmüştür. İbrahim Kafesoğlu, "Tekiş, Tekeş", **İA**, C. XII-I, İstanbul, 1979, s. 135-139, (ç.n).

²⁴⁰ Mutalle: "مطلع" yani ; müşrif, "مشرف" kelimesi bilen , gören anlamında kullanılmıştır. Başını kaldırdı, yani bir şeye baktı. Aynı şekilde dağın üzerinden baktı (Lisan). **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 17, dpt. 9.

âhir Pazartesi günü Hârezm tahtına oturdu. 80 yaşını geçmiş olan Reşîdu'dîn Vatvat tebrik maksadıyla bu rubâîyi okudu:

Senin dedelerinin zamanın yapraklarını zulümden yıkadı
Babanın sözü kırgınlıkları düzeltti
Ey saltanat hırkasını giymiş sen! neredesin
Ey Hân! Ne yapıyorsun ki devlet sırası sendedir

Tekiş adaletli davranmaya karar verdi. Fuma'ya ikrâmlarda bulunup geri gönderdi. Sultân Şâh, Melik Müeyyed'i kendisi ve annesi ile birlikte Hârezm'e gitmek için, renkli vaatlerde bulunup onları kandırdı. Tekiş, onlara baskın yaptı ve Melik Müeyyed'i esir aldı. 569 (m.1174) senesinin arefe günü sarayın önünde onun ikiye ayrılmasını emretti. Sultân Şâh ile annesi Dehistan'a doğru kaçtı. Tekiş de arkalarından Dehistan'a gitti ve Dehistan'ı zaptetti. Sultân Şâh'ın annesini öldürdü ve geri döndü. Sultân Şâh, Şadyâh'a Melik Müeyyed'in oğlu, Togân'ın yanına kaçtı.

O, Togân Şâh'tan yardım alamayınca oradan, Gûr Sultânlarının yanına gitti. Onlardan yardım talep ettiyse de karşılık alamadı. Tekiş Hârezm'de düzeni sağlayıp ülkenin işlerini adaletle yoluna koyunca, Hıtay'dan vergi almak için elçiler gelmeye başladı. Karahıtaylılar kurallara itaat etmiyor, gerekli saygıyı göstermiyorlardı. Bu sebeple Tekiş [vergi tahsiline gelen] Karahıtay'lı elçilerden birinin öldürülmesini emretti. Onunla, Karahıtay kavimleri arasında çekişmeler baş gösterdi. Sultân Şâh, bu duruma sevindi, orayı kendi idaresine alıp Hıtay'a yöneldi. Hârezm halkı ve ordularına karşı onlarla anlaştı.

[Hıtaylılar], Fuma Aga komutasında büyük bir orduyu Sultân Şâh'a yardım etmesi için Hârezm'e gönderdi. Sultân Tekiş, hareket etmelerini yavaşlatmak için bir birlik gönderip Ceyhûn Nehri'nin onların geçiş güzergahına akıtılmasını emretti. Fuma, şehrin kapısına gelince Sultân Şâh taraflarına dair bir emare göremedi, onlara yardım ettiğinden dolayı pişman oldu ve geri döndü. Sultân Şâh, Hârezm meselesinde üzüldü ama başka bir çıkış yolu olmadığından Fuma'nın askerlerinden yardım istedi. Aniden gidip Oğuz emirlerinden biri olan Melik Dinâr'ın elinde bulunan Serahs'a saldırdı. Onların çoğunu kılıçtan geçirdi. Melik Dinâr, kendini kale duvarından su hendeğine attı.

Kaledekiler onu saçından tutup sudan çıkardılar, Oğuzlardan geriye kalanlar ise kaleye sığındı.

Sultân Şâh Merv'e gitti. Bir süre orada kaldıktan sonra Hitay ordusunu geri gönderdi. Oğuzlar'ın büyük bir kısmını dağıtana kadar Serahs'a durmadan akın yaptılar. Melik Dinâr, kesenin dibinde kalmış kalp para gibi kalede aciz kalınca Togân Şâh'a bir elçi gönderdi ve Serahs'ı, Bistâm'la değiştirmeyi teklif etti. Bu isteği kabul edildi. Emir Ömer, Fîrûzkûh'u kaleyi ondan alması için Serahs'a gönderdi ve Dinar Bistâm'a gitti²⁴¹. Tekiş Hârezm'den ' Irâk'a doğru yola çıkıp Câcerm'e ulaştı. Melik Dinâr, Togân Şâh'ın yanına kaçtı. Togân Şâh da Nişâbur'dan on bin askerî donatarak savaş niyetiyle Serahs'a yürüdü. Sultân Şâh'ın ordusu o kadar kalabalıktı ki onların hücum seslerinin yankısı bile Togân Şâh'ın askerinin işini bitirdi²⁴². Sultân Şâh Serahs, Tûs ve sınırını istilâ etti. Yıldızı parladı. Togân Şâh'ın üzerine ard arda saldırıda bulundu. Neticede Togân Şâh'ın Emir ve büyüklerinin çoğu Sultân Şâh'a bağlandı.

Togân Şâh, Tekiş ile Oğuz Sultânı'na sığınıp onlardan askerî yardım istediye de faydası olmadı. Bu talihsizlikle 12 Muharrem 581 Pazartesi günü vefat etti. Tekiş Hârezm'den Horâsân'a geldi. Sultân Şâh bunu fırsat bildi ve Hârezm'e gitti. Tekiş de Merv'e vardı ve şehrin kapısında indi. Sultân Şâh'ın düşündüğü gibi olmadı, onun düşündüğünün aksine Hârezm'e yürümesine izin vermedi. Geri döndü, Tekiş'in ordusuna saldırdı ve Merv'e gitti. Tekiş yolunu değiştirdi ve Şadyâh'a yöneldi. İki ay boyunca Sencer ve Mengli Beg'in ordusunu kuşattıktan sonra barış yapıp geri döndü.

Sultân Şâh kardeşinin geri döneceğinin haberini alınca, Nişâbur'u almak için Şadyâh'a doğru yola çıktı. İşler yolunda gitmedi, şehir halkı galip geldi. Oradan

²⁴¹ Kazvîni bu cümleyi şöyle açıklamaktadır: Dinar Serahs Kalesi'ni Emir Ömer'e teslim etti. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 21, dpt.

²⁴² Kazvîni şöyle yazmıştır: Nüshalar: Sultân Şâh, kelimesi yazan metinler üzerinde kıyaslama yapılmış ve bu kelimenin kuşkusuz istinsah eden kişi tarafından yanlış yazıldığı tespit edilmiştir. Bu nüshalardaki bilgilere göre son iki kelimedeki Nişâbur'da ikamet eden Sultân Şâh değil Togân Şâh'tır. Yine İbnü'l Esir'in eserinde, Sultân Şâh'ın Serahs'ı muhasara ettiği ve sonrasında Togân Şâh ile savaşıp hezime uğrattığı bilgisinin yer aldığı kısımda bu açıkça görülmektedir. Sultân Şâh Serahs'a yöneldi kalelerini kuşattı ve Togân Şâh'ın yanına gitti. Ordularını toplayıp Serahs'a gitti. O, Sultân Şâh'la karşılaşınca Togân Şâh Nişâbur'a kaçtı. (C. XI, s. 248). Çünkü İbnü'l-Esir ve Cüveynî Hârezmşâh hadisesini bir diğerinin üzerinde düzeltme yaparak yazmıştır ve ikiside aynı kaynaktan yani Târîh-i Beyhâkî'den almışlardır. Olayların niteliği ve niceliği birbiriyle hemen hemen uyumludur. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 21, dpt. 5.

ayrıldıktan sonra Sebzevâr'ı²⁴³ kuşatıp mancınıklar kurdu. Sebzevâr halkı zor durumda kalınca zamanın dervişlerinden Şeyh Ahmed-i Bedili'den yardım istediler şefaati dilemesi için [Sultân Şâh'a] gönderdiler. O da onun ricasını kabul etti [halkın canını bağışladı]. Sultân Şâh, Sebzevâr'a gidip bir saat orada kaldıktan sonra Merv'e hareket etti. Sultân Tekiş, 14 Muharrem 583 (m.1187) Cuma günü tekrar Şadyâh'a inerek savaşıma başladı. Mengli Bey savaşta takatsiz düşünce, eman dilemeleri için imâmlar ve seyyitleri Tekiş'e gönderdi.

Sultân, şehre gitti. Mengli Bey'i yargılamak için bir hâkim tayin etti ve onu İmam Burhâneddin'in kisası gereği öldürttü. Böylece, Nişâbur Hârezmşâh devletine kaldı. Sultân Tekiş, ülkenin yönetimini büyük oğlu Nâsiru'd-dîn Melikşâh'ın eline bırakarak yukarıda zikredilen yılın Receb ayında Hârezm'e geri döndü. Sultân Şâh, meydana boş bulunca askerleriyle beraber onu [Melikşâh'ı] ortadan kaldırmak için Şadyâh'a hareket etti ve şehir surlarının çoğunu yıktı. Melik Şâh, babasına elçilerle mektuplar göndererek yardım isteyince Tekiş beklemeden ordusuyla oraya hareket etti. Sultân Şâh'ın bundan haberi olunca mancınıkları ateşledi ve oradan rüzgâr gibi kaçtı²⁴⁴.

Tekiş şehre varınca, harap edilen yerlerin onarılmasını emretti. Daha sonra kışı geçirmek için Mâzenderân'daki kışlığına hareket etti. Horâsân emirleri Tekiş'e bağlılıklarını bildirip ona katıldılar ve kendilerine gösterilen merhamet ve iyilikten mutlu oldular. Bahar gelince [Tekiş], Horâsân'a geri döndü ve Tûs'daki²⁴⁵ Râdkân çayırında konakladı. O sırada onunla, Sultân Şâh arasında elçiler gidip-geldi [bu görüşmeler sonucunda] barış yaptılar. Hârezmşâh, Câm, Bâherz, Zir-i Pil'i Sultân Şâh'a hediye etti. İki taraf birbiri hakkındaki kötü düşüncelerden vazgeçti. Böylece Horâsân düşmanlıklardan temizlendi.

²⁴³ Horâsân'da bir şehir olup Nişâbûr'un batısına 103 km. mesafede bulunmaktadır. T. W. Haig "Sebzevâr, Sebzevâr", **İA**, C. X, İstanbul, 1964, s. 299-300, (ç.n).

²⁴⁴ "Kazvînî *ber ab* "بر آب" kelimesini şöyle açıklamaktadır: Bu kelime "Süratli" manasında kullanılmıştır. Burada açıktır ki; hızla, aceleyle, seri bir şekilde anlamını vermektedir. Toprak hırsı onu o kadar yaktı ki nehri kullanarak Kirmân'a döndü" (varak. 79 a), **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 26, dpt.4.

²⁴⁵ İran'da tarihî bir şehir olup kuruluşu Büyük İskender dönemine kadar uzanır. Yunanca'da Susia olarak bilinmektedir. Tûs'un kuruluşunun Pişdâdîler hânedanından Cemşîd'e dayandırılması (Müstevfî, s. 183) şehrin Sâsânîler'den önce varlığını ortaya koymaktadır. Bugün şehrin harabeleri Horâsân eyaletinde Meşhed'in yaklaşık 25 km. kuzeybatısında yer almaktadır. İbn Hurdâzbih, Tûs'u Nişâbur-Serâhs yolu üzerinde gösterir. Ya'kûbî, Tûs şehrinde yaşayan halkın büyük çoğunluğunun İranlı olduğunu söylemektedir. İstahrî, şehrin Nişâbur'un kuzeydoğusunda bulunduğunu ve Tûs, Râdekân, Tâberân, Bezdgûr, Nûkân kasabalarından meydana geldiğini belirtmektedir. Rıza Kurtuluş, "Tûs", **DİA**, C. XLI, Ankara, 2012, s. 431-432, (ç.n).

Hârezmşâh 18 Cemâzîu'l-evvel 585 (m.1189) Salı günü Tûs'un Râdkân çayırında saltanat tahtına oturdu. Bu haber etrafta duyuldu ve ufuklara yayıldı. Bu yılın sonbaharında Hârezm'e geri döndü. Sultân Şâh, kardeşine emirler verip çok fazla istekte bulunuyordu. Onun, birkaç kere anlaşmaya aykırı davranması bu anlaşmaların bozulmasına sebep oldu. Sultan 586 (m.1190) yılında [Sultân Şâh'ı] onu ortadan kaldırmak için Hârezm'den yola çıktı. Sultân Şâh'ın çok sayıda adamlarının yiyecek, zahire ve savaş aleti ile dolu olan Serahs Kalesi'nin önüne geldi ve kaleyi zorla alıp harap etti. Daha sonra Râdkân'a geri dönerek yazı orada geçirdi.

Kardeşlerin arası tekrar düzeldi. Sultân Şâh, yine Serahs Kalesi'ni hazine ve zahirelerle mamûr etti. 588 (m. 1193) yılında İldegiz²⁴⁶ oğlu Atabey Muhammed oğlu Kutlug İnanç'ın gönderdiği elçiler, ' Irâk'tan Hârezmşâh'a giderek, Selçuklu Sultânı Tuğrul'un durumunu, onun kale hapsinden kurtulduğunu ve 'Irâk'ın onun elinden alındığı haberini ulaştırdı. Sultân Tuğrul'un yardım isteği üzerine Hârezmşâh yola çıktı. Kutlug İnanç ve annesi, Hârezmşâh'ın Cuveyn'e vardığı haberini alınca onu çağırdıklarına pişman olup kaleye sığınmak için yola çıktılar.

Hârezmşâh Rey'e varınca savaşçılar ve silahlarla dolu Taberek Kalesi'ni bir iki günde kurtardı. O yaz, Rey sınırında kalınmasını emretti. Havasının ve suyunun kirli olması sebebiyle askerlerinin çoğunu orada kaybetti. Sultân Tuğrul, Sultân ve Kutlug İnanç tarafından gelen tehlikeyi anlayınca, armağanlar gönderdi ve af diledi. Böylece dostluk çeşmesine karışan kötülükleri temizleyerek bu kaseyi onlara sundu. Türk emirlerin lideri olan Emir Tamgaç'ı birkaç askerle Rey'de²⁴⁷ bıraktı ve kendisi Hârezm'e geri döndü.

Yolda, casuslar Sultân Şâh'ın, Hârezm'i kuşatacağı haberini onlara getirdi. Tekiş yanındakilerle beraber hızla Hârezm'e geçti, Dehistan'a varınca müjdeciler Sultân Şâh'ın geri döndüğü müjdesini verdiler. Sultân, Hârezm'e vardı ve kışı orada geçirdi. Bahar mevsimi gelince kardeşine haddini bildirmek için Horâsân'a gitti. Ebîverd'e

²⁴⁶ Âzerbâycân Atabegi ve sonraları Pehlivanlar denilen İldenizliler sülalesinin kurucusudur. Sultân Arslan Şâh devrinde (1161-1174) büyük Atabeylik yapan devletin idaresini de elinde tutan kişi olarak bilinmektedir. Mirza Bala, "İlgediz-İldeniz", İA, C. V-II, İstanbul, 1964, s. 961-964, (ç.n).

²⁴⁷ Tahrân'ın 7-8 km. güney-güneydoğusunda Elburz dağlarının kuzeyindeki ovaya doğru uzanan küçük bir çıkıntı üzerinde kurulmuştur. Türkistan'ı Anadolu'ya bağlayan tarihi İpek yolu üstünde bulunması, ayrıca kuzeydeki Mâzenderân bölgesinden gelen birçok yolun burada birleştikten sonra ülkenin başka taraflarına yönelmesi şehrin önemini ortaya koymaktadır. Adı Avesta'da ve eski Pers kitâbelerinde Ragha-Raga şeklinde adlandırıldığı bilinmektedir. Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", DİA, C. XXXV, TDVY, İstanbul, TDVY, 2008, s. 40-41, (ç.n).

varınca aralarındaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak üzere elçiler karşılıklı olarak gidip geldiler ve barış görüşmelerine başladılar. İki taraf arasında ihtilâfa sebep olan meseleler çözüleliyordu. Sultân Şâh huysuz olduğundan sözleriyle karşısındakini kırıp üzüüyordu.

Bu sırada Serahs komutanı Bedreddîn Çakır, bazı sebepler yüzünden Sultân Şâh'tan korkmuştu. Sultân Tekiş'in süratle gelmesi için Ebîverd'e²⁴⁸ bir haberci yolladı. Sultân ilk olarak öncü süvarilerinden bir grubu gönderdi, kendisi de onların arkasından hareket etti. [Serahs'a varınca] Çağır, onu karşılamaya çıktı. Ona bağlılığını izhar etti ve hazinelerinin anahtarlarını vererek kaleyi kendisine teslim etti. Sultân Şâh, bu olaylar sebebiyle çok üzüldü. Gecesi gündüze karıştı bu haber ile karalara büründü. İki gün sonra yani 589 (m. 1195) senesi, Ramazân ayının son günü olan Çarşamba gecesi devletin ve hayatın güneşi battı.

Sultân Tekiş, ertesi gün bu haberi duyunca günü nevrûz bayramı gibi şenlendi. Sultân Şâh'ın mâlına mülküne el koydu. Onun tahtına, askerine ve hazinesine varisi olarak konan Sultân Tekiş, oğlu Melik Kutbu'd-dîn Muhammed'i huzuruna çağırması için bir haberciyi Hârezm'e gönderdi.

Onun büyük oğlu Nâsiru'd-dîn Melikşâh ise Nişâbur vâlisiydi. Merv'de bulunan av hayvanlarının fazla olması nedeniyle babasından görev yeri olan Nişâbur'un Merv'le değiştirilmesini istedi. Tekiş, bu isteğini kabul ederek Nişâbur'u, Melik Kutbu'd-dîn Muhammed'in emrine verdi. Bunun sonucunda ülke idaresinde iki kardeşi birbirine düşürdü. İki kardeş anlaşmazlık içindeyken Sultân Tuğrul'un anlaşmayı bozduğu ve Tamgaç'ın, Hârezm ordusuna saldırıp askerlerin elinden Taberek Kalesi'ni aldığı haberini Tekiş duyunca, Sultân Tuğrul'dan intikam almak ve orada devam eden karışıklıkları çözüme kavuşturmak için 590 (m. 1194) yılının başında, o şehire [Rey'e] hareket etti. Kutlug İnanç ' Irâk Emirleri ile birlikte, Hârezmşâh'ı Simnan'da karşılamaya geldiler. Ve bu kusurlarından geçerek oraya kadar gelip özür dilemek için ne kadar kararlı olduklarını gösterdiler²⁴⁹.

²⁴⁸ Ebiverd, Abivard veya Bavard; Horâsân Dağlarının kuzeyinde yer alan şehirdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. V. Minorsky, "Ebîverd", *İA*, C. IV, İstanbul, 1964, s. 5-6, (ç.n).

²⁴⁹ Kazvîni taksiri taksirat "تقاصير تقصيرات" kelimesini şöyle açıklamaktadır: Kolye anlamına gelir ve "Sihha" isimli sözlükte de aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu kolye boyunluğa benzer ve bu "Elesas" adlı sözlükte kolye takmak anlamına gelmektedir. (taci'ül ârus), (*Târîh-i Cihângüşa*), C. II, s. 31, dpt.1.

Sultân da onu [Kutlug Hân'ı] bağışladı ve öncü kuvvet olarak ‘ Irâk askerleriyle geri gönderdi. Sultân onların yaklaştığını haber alınca askerlerini savaş düzenine koydu. Tuğrul’un her zaman onunla övündüğü ağır bir gürzü vardı ve adeti olduğu üzere savaşlarda onu eline alır ordunun önünden giderek. Şâhnâme’den²⁵⁰ bu iki beyit okurdu²⁵¹:

Ben bir darbede öldüren gürzü elime aldım
Orduyu da arkada bıraktım
Coşkuyla gürledim atımın üzerinden
Öyle ki yeryüzü onlara düşmanların ayakları altında değirmen gibi dönüyodu

Kutlug İnanç, o haldeyken yanına yetişip habersizce onu öldürmek istedi. Tek darbeye kafasındaki bütün kibir ve cesaretini ebediyete gönderdi. Onu bir devenin üstüne yüklediler ve Sultân’ın yanına getirdiler. Sultân Tekiş, Tuğrul’un başını aralarında düşmanlık bulunan müminlerin emiri Nâsır-Lidînillâh’a gönderdi, vücudunu Rey pazarında dar ağacına astırdı. Bu olay 590 (m. 1194) senesinin Rebî’u’l-evvel ayının yirmi dokuzunda vuku buldu. Onun nedimi ve meddahı olan şâir Kemâleddin’i yakalayıp vezîr Nizâmümülk Me’sûd’un huzuruna getirdiler. Vezîr ona şöyle dedi: *“Kendiyle bu kadar övünen, gücü ve kuvvetiyle nam salan Tuğrul, İslâm padişâhının öncü birliklerinin bir hamlesine dahi dayanamadı”*.

Nedim şöyle cevap verdi:

“Human²⁵² Bijen’den²⁵³ daha güçlüydü Talih dönünce sanat değerini kaybeder”.

Sultân Tekiş, Rey’den Hemedân’a yürüdü ve ‘ Irâk kalelerinin bir çoğunu ele geçirdi. Halife Nâsır-Lidînillâh, ‘ Irâk-ı Acem Sultân’ının [Sultân Tekiş] fethettiği

²⁵⁰ Firdevsî’nin (ö.411/1020?) yazdığı ünlü manzum destân İran’ın millî destânı olup Fârs Edebîyatın’da eşsiz bir yere sahiptir. Bütün dünya klasikleri arasında yer almaktadır. Mehmet Kanar, “Şâhnâme”, **DİA**, C. XXXVIII, İstanbul, TDVY, 2007, s. 289-290, (ç.n).

²⁵¹ İlhanlı devri tarihçisi Cüveynî’ye göre, III. Tuğrul’un savaş meydanlarında her zaman övündüğü savaş gürzünü eline alarak ordunun önüne düşmekte ve Şâhnâme’den beyitler okumaktaydı. Osman Gazi Özgüdenli, **“Büyük Selçuklu Sultânlarına ait Fârsça Şiirler”** Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi”, C.1, S.2, 2014, s. 50.

²⁵² Firdevsî’nin yazdığı Şâhnâme adlı eserde yiğitliği ile bilinen kahraman olarak yer almıştır. Hekîm Abu’l-Kâsım-ı Firdevsî, **Şâhnâme-i Firdevsî**, Haz. Jules Mohl, Çev. Cihângîr-i efkârî, III C. 6. bs., Tahran, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, 1374 hş, s. 861-882, (ç.n).

²⁵³ Firdevsî’nin (ö.411-1020?) ünlü manzum destânı ve Fârs edebîyatının en büyük eserlerinden biri olan Şâhnâme’de, yer alan kahramandır. Yaptığı savaşları anlatılıp yiğitliği övülen Bijen, Rüstem’in torunudur. Gencay Zavotçu, **Dîvân Edebîyatı Kişiler ve Kişilikler Sözlüğü**, Ankara, Aydın Kitabevi, 2006, s. 67-68, (ç.n).

yerlerin bir kısmını Yüce Dîvân'a vermesini istedi. İki tarafın elçileri gelip gittiler. Sultân'ın onun bu isteğini redetmesi üzerine halife, vezîri Müeyyedüddin, b. el-kassab'ı hil'at ve hediyeleriyle beraber Sultân Tekiş'e gönderdi. Esâdabâd'a ulaşınca on bin kişiden fazla ' Irâk kürtü ve Arap askerlerinin orada toplanmış idi. Onun, tecrübesiz, akıl ve faziletten yoksun olması nedeniyle b. el-kassab'ın Sultân'a şu mesajı göndermesine sebep oldu. *"O makam sana halife tarafından ihsân edilmiş ve ülkenin işleri onun tarafından senin eline bırakılmıştır. Şimdi o nimetin hakkı olarak az bir askerle halifenin vezîri olan benim hizmetime girmen ve atımın önünde yürümen gerekiyor"* dedi.

Sultân bu mesajı alınca incindi ve onu karşılamaya bir ordu gönderdi. Bağdâd halkı akşam yemeği yemeden önce vezire lezzetli bir öğle yemeği sundu. Vezîr kaçtı ve hilâfet makamı rezil duruma düştü. Ordu onun arkasından Dinaver'e kadar gitti. Hilafet rezil rüsva oldu. Sultân muradına ermiş bir hâlde Hemedân'a ulaştı. Vergi toplamak için ' Irâk'a memurlarını gönderdi. ' Irâk topraklarının yönetimini emirleri ve memurları arasında paylaştırdı. İsfahân'ı Kutlug İnanc'a vererek ' Irâk'ta görevli emirleri de ona bağladı. Rey'in yönetimini oğlu Yûnus Hân'a bırakmaya karar verdi, Emir Miyacuk'u Atabeg olarak görevlendirdi. Diğer bölgelerin yönetim işlerini de bu şekilde düzenledi. Sonra muzaffer olarak Horâsân'a geri döndü. 591 (m. 1195) senesi kış mevsiminin sonunda Sultân Tekiş, Katır Buku Hân'a²⁵⁴ saldırmak için Suknak sınırlarına geldi. Ordusuna zarar gelecek düşüncesiyle Katır Buku Hân kaçtı ve Sultân hızlıca onun arkasından gitti. Aralarında bazısı Acem bazısı da Sultân'ın

²⁵⁴ Cüveynî Cihâgüşa adlı eserinde müsehhih kayıtlarında Katır Buhân "قادر بوهان" ismi hakkında şu bilgileri vermektedir: Nüshanın bu bölümünde tüm konularda bu ismin ilk kelimesi Kattır "قادر" K harfinin üstü iki noktalı olarak geçmekte olup diğer şekli Kadir "قادر" T "ت" yerine noktasız harf olan D "د" harfi ile yazılmıştır. Bundan sonraki sayfada 716-72 a-b neredeyse 6-7 defa bu şahsın ismi çoğu nüshada Kadirbuku, "قادر بوقو" noktasız harf olan D "د" harfi ile yer almaktadır. Bilindiği gibi Türkçede'ki "T" harfini Arapça'da üç çeşit "T" harfi karşılamaktadır "طا" "تا" ve Arap alfabesinde yer alan "د" 'dal' harfi daima birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Çünkü; Timurtaş, Temurtaş, Demirdaş ve Tokkuz ve Dokuz, dağ "داغ" "تاغ" tağ, "طاغ" diğerleri ve Kadir Buku buna kıyasen anlamı; çok güzel, güçlü ve sert demektir. Buku'nun çok güzel anlamına gelmektedir. Reşîdu'd-dîn, Kadir (قادر), Katır, (قادر) ismi için çok büyük ve yok edici anlamını vermektedir. Onların padişâhının (Tebkin kavmi ve Nayman boyundan) adı Kadir Buku Hân idi. Kadir yani, ulu ve yok edici anlamına gelmektedir. Moğollar bu ismi bilmedikleri için Kacarhan demişlerdir. Günümüzde Kacar adı verilen ve eskiden Kadir yani güçlü ilaç olarak adlandırılan bu ismin bazı Moğol ilaçlarına verildiği bilinmektedir. (Câmi'ut-Te-vârîh, Berzin baskısı, C. I, s. 144), **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 34, dpt. 2.

yakınında görevli Uran²⁵⁵ ordusunda ki askerler, Buku Hân'a, "*Savaşta kaçmamasını, Sultân ile savaşırsa, savaşta senin tarafına geçeceğiz*" diyerek haber gönderdiler.

Katır Buku Hân bu habere güvendi ve geri döndü. Bu senenin Cemâzîu'l-âhir ayının altısı Cuma günü savaş nizamı aldılar. Savaşta, Sultân'ın emrinde bulunan Uranlar, Sultân'ın ordusunun merkezine saldırdılar, teçhizatları yağmaladılar. Hezimete uğrayan İslâm ordusunun öncü birliklerinden bir bölüğü kılıçtan geçirdiler. Kalanların çoğu sıcak ve susuz çölde telef oldu. Sultân on sekiz gün sonra Hârezm'e ulaştı. Yûnus Hân, Bağdâd ordusunun ' Irâk'a doğru hareket ettiğini haber vermek için güvendiği kişileri kardeşi Melikşâh'la ' Irâk' a gönderdi. Melikşâh, [kardeşine yardım etmek için] ' Irâk'a gitti. Ama o oraya varmadan önce Yûnus Hân, Bağdâd askerini bozguna uğratmış ve çok fazla ganimet elde etmişti. Kardeşler Hemedân'da bir araya geldiler bir süre hayatlarından memnundular.

Melikşâh geri döndü. Horâsân'a varınca Arslan Şâh'ı Şadyâh'ta vekil olarak görevlendirdi ve babasının yanına gitmek için Hârezm'e yöneldi. O esnada ' Irâk emirlerin anlaşılamadığı haberi ulaştı. Oğlu Yûnus gözünden hastalanmıştı. Tedavisi zor bir hastalıktı. Yûnus, Rey'de Mayancuk'u vekil olarak bıraktı. Bağdâd'ta ' Irâk'ı almak için bir ordu gönderdi. Kutlug İnanç, Mayancuk'a yardım etmek için onların vezirinin komutasında Rey'e geldi. Mayancuk, aniden ona başkaldırdığını bahane edip Kutlug İnanç'ı öldürdü ve başını Hârezm'e gönderdi. Sultân bu çirkin zulümden ve yapılan haksızlıktan etkilendi. Onu isyan işareti saydı fakat 592²⁵⁶ (1195) yılında ' Irâk'a üçüncü defa sefere çıkana kadar bu durumu belli etmeyi doğru bulmadı.

²⁵⁵ Muhammed Kazvîni şöyle yazmaktadır: Câmî'u't-tevârîh'in Paris'teki nüshasında: (Suppl. Pers. 1365, f. 219 b) Avraniyan; "اورانيان" bu boyun adı ikinci kez "89 a" sayfasında geçer ve orada şöyle söylenmektedir: Muhammed b. Tekiş Hârezmşâh'ın ordusunun çoğu Türklerden oluşuyordu. Onun annesinin ordusuna Avraniyanlar denilmiştir. İstinsah edilen nüshada şu sonuca varılmaktadır: C. d: Avaraniyanlar; ج "اورانيان" (Altıncı harf noktasız); d: Avraniyan; b: Avratıyan; h: "ب" : اوراتييان "اويراتييان" (Târîh-i Cihângüşa, C. I, s. 35, dpt.1). Bütün nüshalarda kabil "قبيل" (onların tashihinde kabl şeklinde "قيل" yazılmaktadır. Tüm nüshalarda bu şekilde yer alır: Câmî'u't-tevârîh, zikredilen nüshalarda, 219 b: kabile "قبيله" burada daha uygundur ve en uygun olanı bütün nüshalarda kabile "قبيله" olarak yer almaktadır (Aynı şekilde, dpt. 2). Bizim nüshamızda kabile üç şekilde görülmektedir.

²⁵⁶ Kazvîni: İbnü'l-Esir şöyle belirtmiştir; 591 senesindeki bu olaya ek olarak (Turnberg baskısı C. XII, s.73) da vurgulanan bu yılın 592 senesi olduğudur. Bunu bu olayın öncesinde ve sonrasında olan hadiselerin tarihine bakarak 592 yılı olduğunu anlarız. Buna örnek verecek olursak, Cend Savaşından sonra Tekiş nasıl ' Irâk'a gelmiştir (s. 34). Vefatından önce Tekiş'in oğlu Nâsiru'd-din Melikşâh 593 senesinde oraya gelmiştir (s. 39). Târîh-i Cihângüşa, C. II, s. 38, dpt. 5.

Halifenin vezîri askerleri ile Hemedân'da idi²⁵⁷. Sultân da Mazdekan'a inince iki ordu birkaç kez karşıya geldiler, Bağdâd ordusu [Sultân'a] sığınmaktan başka çare görmedi. Sultân âdeti üzerine onların canlarını bağışladı ve geri döndüler. Vezir yolda ölmüştü. Adamın başını kesip, Hârezm'e gönderdiler. Sultan'ın galibiyet ve istilalarının sesi ' Irâk'ta duyuldu. Âzerbâyçân Atabeg'i Özbeg kendi kardeşinden, kaçarak Sultân'ın yanına geldi. Sultân da gereken ilgiyi gösterip Hemedân'ın yönetiminin ona bırakılmasını emretti. İsfahân'a geldi ve bir müddet orada kaldı. Kendi oğlu Togân Togdu'nun oğlu Erbüz Hân'a İsfahân'ın²⁵⁸ yönetimini verdi, kendisi da Hârezm'e yöneldi. Nasîru'd-dîn Melikşâh Hârezm'e gelince, Horâsân eyaletinin beratı ile havası sağlığına iyi gelmediğinden Merv'e gitmemesi için haber gönderdi.

Aşırı derecede doğan avlanma hırsı ona galip geldi ve Nâsiru'd-dîn Melikşâh tekrar Merv'e²⁵⁹ gitti orada hastalandı. Nîşâbur'a yöneldi. Hastalığı giderek artıyordu, bu illet ona galip geldi ve bu hastalık sebebiyle dar-ı fenadan dar-ı bekaya göç etti. Bu olay, 593 (1197) senesinin Rebî'u'l-âhir ayında Sultân'ın kulağına gelince ağlayıp sızlanması fayda etmedi. Sefere çıkmak için gücü kalmayan Sultân, Nizâmülmülk Mesud Herevî'yi çıkabilecek karışıklıları önlemek için Şadyâh'a gönderdi. Nizâmülmülk oraya varınca, Melikşâh'ın büyük oğlu Hindû Hân'ı Hârezm'e gönderdi. Daha sonra aldığı doğru tedbirlerle fitnelerin neden olduğu karışıklık alâmetlerini ortadan kaldırdı.

Diğer oğlu Kutbu'd-dîn Muhammed'i Horâsân'daki barış görüşmelerinin tedbirlerini almak için vezîr Nizâmülmülk'ün arkasından Horâsân'a gönderdi. O sırada, Katır Buku ile yeğeni Alp Derek arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Alp Derek Cend'e geldi ve Sultân'a elçi göndererek, ona yardım ederse Katır Buku'yu ortadan kaldırıp ülkesini Sultân'a teslim edeceğini bildirdi. Sultân, Melik Kutbu'd-dîn'i Şadyâh'tan geri çağırdı.

²⁵⁷ Batı İran'da bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalettir. Elvend Dağı'nın eteğinde Kuruçay, Abbasâbâd, Sûmine gibi ırmaklarla sulanan ve aynı adı taşıyan ovada yer almaktadır. Denizden yüksekliği 1800 metre olup üç yanı dağlarla çevrilidir. Tahsin Yazıcı, "Hemedân", **DİA**, C. XVII, İstanbul, TDVY, 1998, s. 183-185, (ç.n).

²⁵⁸ İran'ın dördüncü büyük şehri ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezidir. Adı Arapça kaynaklarda Sibâhân, İsbahân ve bazı eski Fârsça kaynaklarda Sippâhân şeklinde geçmekte ve genel anlamda kelimenin sözlük anlamı "atlı- askerler" olarak kabul edilmektedir. Sâsânî ordusu bir savaş çıktığında önündeki düzlükte toplandığı için bu adla anılmıştır. Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahân" **DİA**, C. XXII, İstanbul, TDVY, 2000, s. 497-502, (ç.n).

²⁵⁹ Türkmenistan'da tarihi bir şehir olup İran ile Hazar Denizi kıyılarını Türkistan'ın önemli şehirlerine bağlayan Murgab deltasının aşağı kısmında yer almaktadır. Osman Gazi Özgüdenli "Merv", **DİA**, C. XXIX, Ankara, TDVY, 2004, s. 221-223, (ç.n).

Hârezm'e ulaştınca 594 yılının (1198) Rebî'u'l-evvel ayında birlikte yola çıktılar. Katır Buku, Alp Derek'i ortadan kaldırmak maksadıyla Cend'e gitti.

Öncü birliklerin başında bulunan Melik Kutbu'd-dîn ile o aynı anda Cend'e vardı. İki taraf arasında yapılan savaşta ilâhi takdirin Sultân'ın yanında olması nedeniyle Sultân galip geldi. Katır Buku hezimete uğradı. Melik Kutbu'd-dîn, onun arkasından Emir ve büyüklerle birlikte yola çıktı. Katır Buku'yu zincire vurdu ve o hâlde Hârezm'e gönderdi. Sultân'ın arkasında yücelik makamına ulaştı. Katır Buku'nun kavminden kalanlar Alp Direk'e katıldı, kargaşaların ateşi alevlendi ve karışıklık baş gösterdi.

Sultân "Demir demirle dövülmez" hükmüne uyarak Katır Buku'yu esaretin zilletinden emâretin izzetine ulaştırdı. Daha sonra onu Alp Direk'in işini bitirmesi için büyük bir ordu ile gönderdi. Sultân Horâsân'a doğru yola çıkıp Şadyâh'a geldi. Üç ay orada kaldıktan sonra, Mayancuk'u ortadan kaldırmak için yola çıktı, ' Irâk'a yöneldi. O yılın kış mevsiminde Mâzenderân'da konakladı, bahar gelince yola çıktı. Mayancuk Sultân'ın ordusunun sesini, denizin dalgası misali işitince korktu. Sultân'ın az sayıda adamıyla olduğu yerde kalıp kazanmasının imkânı yoktu. Onu meydanın etrafında koşturdular.

Sonunda Fîrûzkûh kalesine sığındı. Sultân'ın askerleri onu yakaladılar ve oradan dışarı çıkardılar bir devenin üzerine bağladılar ve Sultân'ın yanına Kazvîn'e getirdiler. Sultân onu, kardeşi Akça'nın²⁶⁰ hatırı için bağışladı. Ele geçirdiği, Katır Buku'nun Er Direk'i yendiği müjdesinden başka, aynı anda ' Irâk, Horâsân ve Türkistan ülkelerinin idaresi altına alındığını bildiren menşûrlarıyla Daru'l-hilâfe'den elçiler, hediyelerle Sultân'ın yanına geldiler.

Sultân, geri döndü, Bâtınilerin bazı kalelerine saldırdı ve onlardan birini aldı, oğlu Tâcu'd-dîn Alî Şâh'ı ' Irâk'a ülkesine yerleştirdi. O, İsfahân'da kalmaya karar verdi. Daha sonra Hârezm'e doğru yola çıktı ve 596 (m. 1200) senesinde Cemâzîu'l-lâhir'in onuncu gününde oraya geldi. Fedâiler, vezîr Nizâmülmülk'ü bıçakladı, o da orada hemen can verdi.

²⁶⁰ Akça kelimesini de şöyle açıklamaktadır: Akça "الاقچه" beyaz renkli demektir. Yani beyaza çalan Karaçe ve Kukçe ve diğer renkler anlamında kullanılmıştır. (Hootsma, Türkçe ve Arapça tercümesi s. 31). **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 43, dpt.1.

Sultân Tekiş'in bu durumdan etkilendi. Nizâmülmülk'ün intikamını almak için hemen hazırlıklara başladı. Melik Kutbu'd-dîn'e önden gidip orduyu düzenlemesi için haber gönderdi. Ona önce Kûhistan'dan başlamasını emretti. [Melik Kutbu'd-dîn] fermâna uyarak ilk önce bir orduyla Turşiz'e gitti ve dört aylık kuşatma boyunca derin hendekler doldurttu. Hârezm'de, Sultân aynı amaçla bir ordu hazırladı. O esnada sonra yola çıkacağı sırada kanında bir musibet meydana geldi. Bir süre sonra difteriyeye yakalandı. Tecrübeli doktorların tedavisiyle iyileşmeye yüz tutmuştu. Her ne kadar doktorlar bu seferi yapmamasını tavsiye etseler de Sultân buna şiddetle karşı çıkarak Turşiz'e doğru yola çıktı ve Çah-ı Arab [Arap Kuyusu] menziline vardı. Ömrünün kovaşı fena kuyusunun dibine düşünce [vakti dolunca] hastalığı nüksetti. Dâr-ı fena'dan dar-ı bekaya göçtü. Bu olay, 596 (m. 1200) senesinde Ramazânın on dokuzuncu günü meydana geldi.

Devlet büyükleri hemen Melik Kutbu'd-dîn'e haberciler gönderdiler. Şaşırtıcı olan şey, haberciler onun yanına varmadan önce Kutbu'd-dîn'in bayrağının direği sebepsiz yere kırıldı ve başaşağı oldu. Bunun arkasından karganın ötüşü gibi²⁶¹ babasının ölüm haberini ona verdiler. Bu durum ordudan gizlendi. Hasta olduğunu ileri sürerek akan sel ve yağın yağmurlar gibi Şehristân'a vardı. Oradaki taziye merasimine katıldıktan sonra Hârezm'e gitmek için yola çıktı. Doğrusunu Allah bilir.

3. 2. Sultân Alâu'd-dîn²⁶² Muhammed b. Hârezmşâh'ın Tahta Oturması

O [Kutbu'd-dîn] devletinin başkentine gelince, emirler ve ileri gelenler onun yanında toplanıp 596 (m.1200) senesinde, 20 Şevvâl Perşembe günü Allah'ın inâyetiyle onu padişâhlık tahtına oturtular. Ülkenin solan dalları yeniden canlandı ve adalet dirildi. Gûr Sultânları Şehâbu'd-dîn ve Giyâsu'd-dîn'e babalarının haberi ulaşınca

²⁶¹ Âlim Kazvî'nin notlarında şöyle yazmaktadır: Bu onun vefat ettiği anlamında kullanıldığını belirtmiştir. *Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 20, str.17.

²⁶² Muhammed Kazvî'nin kayıtlarında şöyle yazmaktadır: Sultân Hârezmşâh Muhammed'in saltanatından önce lakâbının Kutbu'd-dîn olduğu tahta geçtikten sonra babası Tekiş'in lakâbı olan Alâu'd-dîn'ni adını almıştır. Hastalığı artınca oğlu Kutbu'd-dîn'e, babasının ağır hasta olduğunu söylediklerini, bunun üzerine onun oraya geldiği ve babası vefat edince onun yerine geçtiğini söylemektedir. Babasının lakâbı olan Alâu'd-dîn'i lakâbını aldığını onun lakâbının Kutbu'd-dîn olduğunu belirtmiştir. M (İbnü'l-Esir 596 yılında ki olayından) Bu sebeple tarih kitaplarında onun lakâbı hakkında ihtilâfa düşmüşlerdir ve bazı yerlerde de Alâu'd-dîn yazmışlardır. *Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 47, dpt.

akıllarına olmadık hayaller geldi. İlk önce Hârezm'i almak hevesiyle asker toplayıp oraya yönelttiler.

Onların komutanı Muhammed Hereng ve doksan fil önce Tûs'a vardılar. Orada çok fazla hırsızlık ve yağma yaptılar. 597 (m.1201) senesinin Recep ayında Şadyâh'a gittiler. Sultan Muhammed'in kardeşi Alî Şâh'da oradaydı. Hasımları adet olduğu üzere kale duvarının çevresini sardılar. Bir burcun karşısında durdular. Çok sayıda insan, askerleri görmek o burca geldi. Burc yıkıldı. Bu durumu hayra yordular. Aynı gün şehri aldılar ve yağma yapmaya başladılar. Bu durumda askerlerin elini yağmadan çekmesi için tellal çağırıp yağmaya son verdirdiler. Daha sonra Hârezm askerini, Tâcu'd-dîn Alî Şâh'ı ve Sultân'ın devletinin büyüklerini Şadyâh'tan dışarı çıkardılar. Çoğunu cezalandırıp işkence yaptılar ve onları Gûr'un başkentine gönderdiler. Şâhnelerini (askerlerini) Cürcân ve Bistâm'a yollayarak o bölgeri hâkimiyetleri altına alıp geri döndüler.

Melik Ziyâeddin'i bütün askerleri ile birlikte Nîşâbur'da yerleştirdiler. Giyâsu'd-dîn Herât'a yürüdü, Şehâbu'd-dîn ise mülhidlerin kalesini almak için Kûhistan tarafına gitti. Ancak bir iş yapamayınca oradan Herât'a yöneldi. Sultân Muhammed Horâsân'da çıkan karışıklıkları haber alınca güçlü bir orduyla kızgın bir aslan ve yıldırım gibi Hârezm'den yola çıktı. Aynı yıl, Zi'l-hicce ayının on yedisinde Şadyâh'a geldiler. Gûrlular korktular; eman dilemek için âlim ve şeyhlerden şefaât istediler. Sultân zillate düşenleri affetti. Şehrin bütün surlarını yıktı. Sultân oradan ayrılp daha önce Gûr Sultânlarının tarafına geçen kardeşinin oğlu Hindu Şâh'ın yönetimi altındaki Merv'e, sonra da Serahs'a yöneldi. Amcasının geldiği haberini alınca o da Gûr'a gitmek için yola çıktı.

Sultân Serahs'ı aldı ve Hârezm'e yönelip, Herât'ı almak için savaş hazırlıklarına başladı. Askerleri şehrin etrafına dizdiler. Kale komutanı İzzeddin Mergazî, Sultân'a yüklü miktarda vergi ödemeyi kabul ettiğini elçilerle bildirdi. Kefil olarak da oğlunu Sultân'a yollayınca Sultân'ın öfkesi dindi. Şehrin Sultân ve askerlerinden boş kaldığını fırsat bilerek ordularıyla tekrar oraya saldırdılar. Sultân bunu duyunca Merverud yolundan geri döndü. Sultân Şehâbu'd-dîn de Tâlekan'dan oraya vardı. Serahs şehrinde iki tarafın elçileri karşılıklı gidip geldiler. Gûrlular Sultân'a Horâsân vilâyetlerinden bir kaçını teslim etmesi için yalvardılar.

Sultân bunu kabul etmeyerek Serahs'tan Hârezm'e doğru yürüdü. Şehâbu'd-dîn ise askerî Tûs'a yönlendirdi. Tûs halkına işkence yaptı ve mallarına el koydu. Tûs'tan zorla vergi aldı. Meşhed'te²⁶³ bulunan zahireyi zorla aldirtmak için askerlerini Meşhed-i Tûs'a gönderdi. Bu sebepler yüzünden soylu ve asillerin gönülleri onların idaresinden nefret etti ve Hârezmşâh'a daha büyük istekle tâbii oldular. O sırada kardeşi Giyâsu'd-dîn'in ölüm haberi ulaştı. [Şehâbu'd-dîn] göç davullarını çaldırdı²⁶⁴. [Giyâsu'd-dîn] Merv'e varınca Rüstem²⁶⁵ kadar cesaretli Gûr beyleri ve yiğitlerin başı Muhammed Hereng'i²⁶⁶ orada bırakarak bazı vilâyetlere saldırdı ve oraları yağmaladı. Yaptığı bu istilâlar sebebiyle gururlanan [Giyâsu'd-dîn] Merv'e geldi.

Hârezm'den yola çıkan bir ordu çöl yolundan Merv'e ulaştı. İki ordu karşı karşıya geldi. Her ne kadar Hârezm askerleri Gûr ordusunun yarısı kadar değilse de Gûrlular'a saldırıp onları bozguna uğrattılar. Bu arada [kaleye kaçan] Muhammed

²⁶³ İran'da Horâsân eyaletinin merkezî olan şehir olup, Keşefrûd (Âb-ı meşhed) vadisinde deniz seviyesinden 970 m. yükseklikte kurulmuştur. İslâm öncesine ait 25 km. uzaklıktaki eski Tûs'un yerini almış ve kaynaklarda onunla karıştırılmıştır. Aslında Tûs aynı ismi taşıyan şehrin de içinde bulunduğu bölgenin adıdır. Bu durum, sonraki İslâm coğrafyacıları arasında Tûs bölgesinde "Tâberân" ve "Nûkân" adlı iki şehrin varlığı düşüncesinin yerleşmesine yol açmıştır. Komşu olduğu düşünülen bu yerler daha sonra Tûs'un iki mahallesi olarak değerlendirilmiş (Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvînî, s. 275), aynı şey Avrupalı müelliflerin eserlerinde de tekrarlanmıştır. Tâberân ve Nûkân'ı iki ayrı şehir gibi gösteren eski Arap coğrafyacılarına göre Tâberân Tûs'un yerinde bulunduğu şehirdir. Kendi içindeki Senâbâz (Senâbâd) köyü ile karıştırılan Nûkân ise Hârûnürreşîd ve İmâmîyye'nin sekizinci imâmı Ali er-Rizâ'nın türbelerinden yaklaşık 1,5-2 km. mesafede ve bugünkü Meşhed'in kuzeydoğusunda yer almaktaydı. Mustafa Öz, "Meşhed", **DİA**, C. XXXIX, Ankara, TDVY, 2004, s. 363-365, (ç.n).

²⁶⁴ Cami'ü't-tevârih'te ölüm olayı defalarca gelmiştir: Bu olay Sultân'ın kaderini değiştirdi (s. 21, str. 8-9). Babasının vefatından sonra Sultân Celâlu'd-dîn'in durumu, s. 35, başlık.

²⁶⁵ İran millî destânının en güçlü kahramanı olup Pehlevî edebiyatında Rostahm ve Rostethem şekillerinde adlandırılmıştır, "iri yapılı, güçlü" anlamını taşır; bazen da aynı mânadaki "Tehemten" lakâbıyla birlikte kullanılmıştır. Aslında Zaloğlu Rüstem'in Eşkânî ileri gelenlerinden bir kahraman olduğu ve millî destâna girmesiyle birlikte kendisine birtakım olağanüstü efsanevî özellikler verildiği söylenilmiştir. Nimet Yıldırım, "Rüstem-i Zâl", **DİA**, C. XXXV, İstanbul, TDVY, 2008, s. 294-295, (ç.n).

²⁶⁶ Kazvînî, Herenk "خرنك" kelimesi hakkında şunlara değinmiştir: Bu kelime incelenmiş fakat manası anlaşılmamıştır. Ama yakın ihtimalle Arap alfabesinde onuncu noktalı harf olan "خا" ha harfi ve noktasız Ra "راء" ve Nun "نون" harfleri ve diğerlerinin harekeli olduğu bilinir ve sondaki harf Kef "كاف" harfidir. he "ه" nüshâsıyla mutabık olup bu kitapta bu kelime üçüncü sayfadan sonra beş kez belirtilmiştir. En eski nüshâsı olan "A" nüshâsı en doğru olanıdır. Orada iki kere Herenk "خرنك" adı (üçüncü harf nokta getirilmeden) Herenk "خرنك" yazılmıştır. Bu konuda yapılan karşılaştırmalar sonucunda bu kelimenin yazışlarının uyumlu olmadıkları görülmüştür. "A" nüshasında bu kelime Herenk "خرنك" okunmuştur ve anılan bu kelime, Gûrlular tarafından türetilmiştir. Tabakât-ı-Nâsirî'nin el yazması nüshasında bu şahsın adı ve onun dışındakilerde görülmüştür. Herenk "خرنك" ve Herenk "خرنك" şekli istinsah edilen nüshalarda bolca görülmüştür. Kalkûta baskısında bütün yerlerde, bu kelime Herenk "خرنك" noktalı ha "خا" ile basılmıştır. Hepsi sayfa; 34, 35, 36, 75, 95, 329'da ve İbnü'l-Esir'in tarihinde bu olay; 594, 596, 598 senesinde (Turnberg baskısı, C. XII, s. 89, 104, 115, 118) yaklaşık on kere bu şahsın adı "Muhammed b. Cerbek" Arap alfabesinde bulunan "cim" "C" "جيم" harfiyle "b" "ب" harfi birlikte yazılmıştır. İstinsah edilen nüshâlarda, Hezenk "حزنك" Herenk, "خرنك" Cerenk, "جرنك" Hezbek, "خزبك" Herbek, "حربك" (noktasız olarak) verdik. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 48, dpt. 1.

Hereng'i yakaladı ve başına vurdukları bir darbeyle onu öldürdüler. Onun başını Hârezm'e gönderdiler. Onun bu haberini alan Sultân Giyâsu'd-dîn düşüncelere daldı. Çünkü Hereng, Gûr Sultânları'nın güçlü ve önemli savaşçısıydı. O kadar güçlü ve cesaretliydi ki, çoğu kez aslanlar ve fillerle savaşmaya gitmiş, her ikisine de galip gelmişti. Üç yaşındaki atın ayağını kırıyordu. Bu fetih Sultân'ın askerleri tarafından yapıldı. Sultân 600 (m.1204) yılının Cemâzîu'l-evvel ayında donanımlı bir orduyla Herât'a gitti. Herât eyaletinin vâlisi, Gûr emirlerinin lideri Alp Gazi'ye bağlıydı.

Sultân Herât'a varınca şehrin her tarafından oklar dolu misali yağdı. Herât halkı paniğe kapılarak yalvarıp yakarmaya başladı. Bunun üzerine Alp Gazi bir elçi ile mesaj gönderip barış istedi ve yüklü miktarda vergi ödemeyi kabul ederek bundan sonra Horâsân'a saldırı yapılmayacağına dair Gûryanlı'lara kefil oldu. Sultân da ihtilâfları ortadan kaldırıp Müslümanlar arasında sıcaklık oluşturmak için onlara yaklaştı. Alp Gazi Sultân'ın huzuruna geldi. Sultân Merv'e gitti. Onlara iltimas gösterdi bunun üzerine onlar sevindiler. İki taraf arasındaki barışın kefil olan Alp Gazi'ye üç gün sonra beklenen ecel geldi.

Sultân Şehâbu'd-dîn, Hârezm'den Herât savaşının intikamı almak için hazırlıklara başladı. Onun, bu niyetini öğrenen Sultân Muhammed de yola çıkarak devletin merkezine geldi. Hârezm halkı onun oraya girmesine engel olmak ve oradan defetmek için aralarında anlaştılar. Sultân, Nuzvar [Nûrâver] ırmağının kıyısında karargah kurdu. Şehâbu'd-dîn de işçi, asker ve fillerden oluşan yetmiş bin kişilik bir kuvvet toplayıp ırmağın doğu kıyısına karargâh kurdu. Ansızın, Karahıtay ordusunun komutanı Tarazlı Tayangu'nun, Semerkand Sultânlarının Sultânını da yanına alıp ateş gibi hızlı askerlerle yaklaştığı haberi ulaştığını öğrenen Fil halkı²⁶⁷ keskin kılıçları kınlarıyla savaşmaktan vazgeçip kaçmayı seçtiler ve geceleyin ateş yakıp kaçtılar.

Sultân sabah erkenden onların arkasından gitti. Hezârseb sınırında onlara ulaştı. Gûr ordusu geri dönüp savaş alanına yürüdü. Sultânların orduları Gûrluların sağ kanadına saldırdı. Gûrluların bayrağı başaşağı döndü ve devletleri yok oldu. Gûr emirlerinin ve ricâlinin çoğu zincire vuruldu ve esir edildi. Diğerleri ise *"Şeytanların tarafından ayartılıp çöl ortasında şaşkın bırakılan kimse gibi mi olalım?"*²⁶⁸ âyetindeki gibi boş ve viran ovalarda perişan oldular. Sultân Allah'ın lütuflarına nâil olmuş olarak

²⁶⁷ Kur'an-ı Kerim'de (Sûre/15) geçen benzetme yapılmaktadır (ç.n).

²⁶⁸ Kurân-ı Kerim: En'am Sûresi, (6/71).

mâllar, filler, develer ve atlarla Hârezm'e varınca çadırda bir eğlence tertip etti. Firdevs-î Semerkandî adında bir çalgıcı vardı. Ondan bu eğlence meclisini anlatan bir rubâî istedi. İrticalen şu rubâîyi okudu:

Ey Şâh! Senin elbiselerinden Gûrlular titrerdi
Kargadan kaçan küçük bir kuş gibi
Attından inip yüzünü gizledi
Filler sana şah'ı verdiler ve böylece mat oldu

Hıtay askerleri Andhud'da [Andhuy] Gûrlulara yetiştiler ve onların üzerine yürüyerek tek hamleyle düşmanlarını öldürdüler. Sultân Şehâbu'd-dîn yüz askeri ile Andhud Kalesine sığındı. Hıtay ordusu [arkalarından gelerek kale] duvarlarını delmeye başladılar. Semerkant Sultân'ı "*Fillerden, atlara, canlıdan, cansıza sahip olduğu her şeyi bağışlarsan aracı olur onları razı ederim*" dedi. Böylelikle Semerkant Sultânının şefâatiyle kurtuldu. Sultân Muhammed bu vahşetin önce onlar tarafından başlatıldığını hatırlatmak maksadıyla bir hâcibi Gûr Sultânı'na gönderdi ve şöyle söyledi: "*Artık anlaşma yolları açılıp çatışma yolları kapanacak*". Bu söz üzerine her iki Sultân arasında anlaşma yapıldı.

Ama her ne kadar ortalık sakinleşse de Gûr Sultân'ı, eski olaylardan dolayı dış biliyordu. 602 (1206) yılında haşem ve hademin durumunu düzeltmek için ilk olarak Hindistan seferine çıkmak istedi. Hindistan'a vardığında bir fetihle hazine ve ordunun durumunu düzeltti. Geri dönerek Habli²⁶⁹ (?) (Celum) geçitinden geçti. Ceyhûn Nehri'nin kenarına saltanat çadırını kurdu. Öyle ki çadırın yarısı suyun içindeydi.

²⁶⁹ Elimdeki üç tane istinsah edilen nüshada habli (noktasız harf) "حبلى" ; ile yazılmış olduğundan "ح" harfi "h" okunmuş ve asıl metinde ise: Bu kelimedeki harf çeşitli yerlerde noktasız şekilde değerlendirilmiştir. Kazvîni bu nüshaları değerlendirdikten sonra şunları yazmıştır: Büyük olasılıkla büyüklüğü ile bilinen bu nehir adı "جيلم" Ceylem olarak yazılmıştır. Pencab'tan Hind Nehrine dökülür ve bu şehrin adını almıştır. Bu nehir Lahor'un kuzeydoğusuna yirmi beş fersah yakınlarda kurulmuştur. Bu, ihtimalin doğru olmasını destekleyen şey ise Sultân Şehâbu'd-dîn'in Lahor ve Gazne arasında öldürülmesi hadisesini, İbnü'l Esir'in açıkça belirtilmesidir. Aynı şekilde Tabâkât-ı Nâsîri adlı eserde onun Gazne'den Hindistan'a dönerken katledildiğini bahsetmiştir. Bununla birlikte bu kelime "جيحون" Ceyhun'dur "جيلم" Ceylem olmuştur. Aslında bunun Ceyhun'u kastettiği bilinmektedir ve bu olay orada olmamıştır. Ceyhun büyük nehir manasında ucu açık bir şekilde kullanıldığından Fârsça yazılan kitaplarda böyle yazılmıştır. Sîstân şehri Zernç olarak zikredilmiş ve Beyhâki şehrinin yakınlarında bir şehir olup, onu zırh diye okurlar Hirmend, Ceyhun Nehri'ne dökülür. (**Cihannâme**, 556 (m.1161) senesinde yazılmıştır. Paris Nüshası-384 Ancient fonds Per. Varak. 185 a); "Hiçbir nehir denizden çıkmaz hatta bütün nehirler denize dökülür", on sekiz nehir, yani çayın büyüğünü nehir okumaktadırlar, (Tekrar, varak 181a), 18 nehir yani Ceyhun Nehri, (Hazar Denizi'ne) ona dökülür. (Tekrar varak 182a), "Çayın büyüğünü nehir olarak adlandırıyorlar ve halk arasında büyük nehir Ceyhun olarak okunur...ve dünyadaki bütün büyük nehirlerin toplamı Mısır'daki Nil'den büyük değildir, (Tekrar varak 189b), **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 58-59, dpt. 5.

Çadıra yaslanmıştı, âniden Sultân Şehâbu'd-dîn'in öğle uykusuna yattığı bir sırada Hintli bir yağmacı gün ortasında, ateş gibi sudan çıkıp çadırın içine atlayarak Sultân'a saldırdı. Bu olay Sultân'ın ikbâlinin yıldızını söndürdü ve sonunu getirdi. Nasıl olduğu sonra anlatılacaktır. Allah doğruyu en iyi bilendir.

3. 3. Gûr Sultânlarının Ülkesini Sultân Muhammed Hârezmşâh'ın Alması

Sultân Şehâbu'd-dîn dünyadan ahiret sarayına göç edince, ona bağlı olan bölgelerin valileri bağımsızlığını ilan edip, hâkimiyetini kurdu. Onlardan biri bir müddet Delhi ve Hindistan bölgesini yöneten²⁷⁰ ve Kutbu'd-dîn Aybeg'in, bir oğlu olmadığı için öldükten sonra yerine geçen İl Tutmuş²⁷¹ adlı bir köle idi. İl Tutmuş tahta oturunca Sultân Şemsu'd-dîn adını aldı. Onun, gaza ve fetihleri bir çok eserde geçmektedir. Kabaca, daha sonra Sultân Celâlu'd-dîn tarafından alınan, Uca, Multân, Lahor, Peşâver, Sind tarafındaki bölgeleri, istilâ etmişti. Tâcu'd-dîn Yuldûz Zâbulistan ve Gazne'yi, Giyâsu'd-dîn'in oğlu Emir Mahmûd Sultân, başşehir Herât'ı ve Firûzkûh'u istilâ etmişti. Herât vâlisi İzzeddîn Hüseyin Hermil, Herât milletini tasarrufuna almak için Gûrlular tarafından Sultân'a sürekli elçi ve mesaj gönderiyordu.

O sırada Sultân, Hitay Hân'ının Gûrluların topraklarına ondan önce el uzatacağı için muzdaripti. İlk olarak Horâsân askerinin Herât'a yürümesi için Şadyâh'a haberci gönderdi. İzzeddîn Hüseyin Hermil onları karşıladı ve şehri onlara teslim etti. Müjdecileri Sultân'ın huzuruna gönderdiler ve huzura kabul ricasında bulundular. Sultân, Belh sınırına varınca kale sahipleri, onlara bağlı olanlar kaleyi teslim etme

²⁷⁰ Câmî'ü't-tevârih'te "kalmak" fiili defalarca "ölmek" anlamında kullanılmaktadır bkz. Câmî'ü't-tevârih, Muhammed Rûşen ve Mustafî Musevi baskısı: Karahân'a kılıç çekti ve yaralayıp öldürdü. C. I, s. 21, Bağdâd veziri Cemâziu'l-âhir aynın ikisi Perşembe günü ölünce, Şerafeddin oğlunu onun yerine atadı. C. II, s. 1021.

²⁷¹ Kazvînî istinsah edilen nüshaları karşılaştırmış ve bunun sonucunda şuna ulaşmıştır: Şüphesiz İltutmuş "التمش" ismi iki t harfi ile yazılışı doğrudur, tek t ile yazılmaz. İltutmuş "التمش" ismi Cihângüşa ve Tabakât-ı Nâsirî'nin istinsah edilen bazı yerlerinde de görülmüştür. İltutmuş'un oğluna yazılan methiyede ve Behramşâh'a yazılan kaside de şöyle söylenmiştir: Şemsi hanedanlığının mirası Hind Sultânlığıysa Allah'a and olsun ki ikinci İltutmuş senin soyundandır.

Hatem gibi bağışlayıcı Rüstem gibi savaşıyan o padişâh

Din ve dünyanın yardımcısı Nasru'd-dîn b. İltutmuşdur.

Vezin uyumu nedeniyle bu iki beyitte İltutmuş "التمش" isminde t harfinin iki kere yazıldığı açıktır, tek t "تاء" ile yazılması yanlıştır. İbnü'l-Esir onu İlturmuş "الترمش" (İltudmuş? التدمش ط) diye adlandırıyor ve Tabakât-ı Nâsirî'nin eski nüshalarında ve diğer nüshalarda bu kelime İltutmuş "التمش" olarak iki t ile yazılmıştır. Burada da "A" nüshasında (ikinci ve üçüncü harf aynıdır). Bu nüshalarda yazılanlar tespitimizi doğrulamaktadır. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 61, dpt. 4.

konusunda mübaderede bulundular. Daha önce Sultân'a tabî olan Bâmiyân²⁷² emirlerinin lideri Belh vâlisi Îmâdu'd-dîn, Sultân'ın bayrakları ufukdan yükselince [Sultân şehre vardığında] Hinduvan hisarının sağlam duvarlarına geniş burçlarına güvenerek daha önce verdiği sözünden döndü.

Sultân bir günde orayı fethetti. Bâmiyân vâlisini yakalayıp Hârezm'e gönderdi ve Semerkant'ın padişâhına teslim etti, Belh bölgesinin yönetimini Bedreddîn Çağır'a bırakarak onu çok sayıda askerle güçlendirdi. Bu şekilde o bölgeyi karışıklıklardan temizledikten sonra Herât'a gitmek için yola çıktı. Oranın büyükleri onu karşılamak için acele ettiler. Şehri süslediler. Sultân Cemâzîu'l-evvel ayının ortasında şehre girdiğinde çevrede bulunan yöneticiler ona bağlılıklarının bildirdiler, Sîstân Melik'i huzuruna gelerek onun devletinin erkânı arasında yerini aldı. Kirmân vâlisi de Sultân'ın huzuruna geldi, sikke ve hutbeyi Sultân'ın lâkaplarıyla süsledi.

Sultân bu işleri yoluna koyduktan sonra geri dönmeye karar verdi. İzzeddin Hüseyin Hermil'i, o memleketin nâibi olarak bıraktı. Ona çok miktarda değerli hediyeler gönderdi. Sultân, aynı yılın Cemâzîu'l-âhir ayında yolunu Hârezm yönüne çevirdi. Hermil yeniden Gûr tarafına geçti. Düşmanları, "*Herât bir orman ise Hermil de o ormanın aslanıdır, Herât²⁷³ bir deniz ise o da ejderhadır*" diyerek Sultân'ın huzurunda onu itham ettiler. "*Eğer o başıboş bırakılırsa, insanların akıllarını ve kalplerini çelebilir*" diye Sultân'a haber gönderdiler. Sultân, Hermil'i ortadan kaldırmaları ve bundan sonra yapacağı kötülöklere son vermeleri için adamlarına haber gönderdi. Emirler onun başını hıleye aldılar, Hârezm'e gönderdiler. Onun canlı cansız neyi varsa el koydular. Vesselâm.

3. 4. Kirmân, Mâzenderân ve Mâverâu'n-nehr'in Fethi

Sultân Mâzenderân ülkesini aldı. Eski padişâhlardan ve büyük hükümdârlardan miras kalan Şâh Gazi'nin hazinelerini ele geçirdi. Asker ve teçhizatlarını ele geçirilmesi zor olan memleketi tasarrufu altına aldı. Bir yıl sonra 609 (m.1213) senesinde Kirmân

²⁷² Buranın adı Arap kaynaklarında çok defa Al-Bamiyan olarak geçer ve Hindukuş'ta bulunan bir şehirdir. Amûderyâ ve Amû havzaları arasında en önemli yollarından birinin geçtiği vadide ve deniz seviyesinden 2.545 metre yükseklikte yer almaktadır. W. Barthold, "Bamiyan", *İA*, C. II, İstanbul, 1979, s. 296-298, (ç.n).

²⁷³ Kuzeybatı Afganistan'ın kuzey ve güneyi arasında aynı isimdeki yerin merkezidir. Zeki Velidi Togân, "Herât", *İA*, C. V-I, İstanbul, 1987, s. 429-443, (ç.n).

ülkesindeki toprakların tamamını ele geçirdi. Mâverâû'n-nehr halkı -özelikle Buhârâlılar- Hıtaylı zâlimlerin zulmünden, eziyetinden ve onlara itaat etmekten bıktıkları için defalarca Sultân'ın huzuruna mektuplar gönderdiler. Sultân Karahıtay tahakkümünden ve elçilerin onu hafife almalarından sıkılmış, babası Tekiş'in vaad ettiği vergiyi almaya gelen Hıtaylı memurların küstahlıklarından bıkmıştı. Bu nedenle anlaşmayı bozmak için bahane arıyordu. Karahıtay elçilerinin öncüsü Tunşi 600 (6), (m.1204) yılının başında her zaman olduğu gibi vergi istemeye geldi²⁷⁴. Sultân'a gerekli hürmet ve saygıyı göstermiyor onun yanına tahtta oturuyordu.

Sultân bir gün, o akılsızın dövülüp nehre atılmasını buyurdu. O, bu hareketi ile [Hıtaylılara] meydan okumuş oldu (...senesinde) Hıtay'a yöneldi²⁷⁵.

Sultân geçitten geçip Buhârâ'ya vardı. Orada bulunan bölgeler onun insafının sesiyle mamûr oldu. Buhârâ'dan, Semerkant'a doğru hareket etti. Önce Semerkant'taki Sultânı Osman'nın yanına bir elçi gönderdi. Daha önce Gürhân'ın kızıyla evlenmek istemiş ancak ona kızını vermemiş ve aralarında bir husumet olmuştu. Sultân'nın heyetinin gelişini izzet ve ikram ile karşıladı. Ona itaat etmeyi kabul ederek onun adına hutbe okutup sikke bastırdı.

Sultânlar bir araya gelerek Hıtay Hân'ını ortadan kaldırmak için istişâre yaptılar. Ona karşı yapılacak savaşta güçbirliği yapmak için anlaştılar. Sultânlar tedbir için şehrin kapılarını sağlamlaştırdılar. Sultân'nın annesi tarafından akrabası olan Emir Tört Aba'yı [Tartıye'yi]²⁷⁶, saltanat nâibi olarak seçti ve Semerkant Sultânının yanında bıraktıktan sonra oradan görkemli bir orduyla derin deniz gibi yola koyuldu. Sultân'ın oraya geldiği haberi Gürhân'a ulaşınca devletin önemli şahsiyetlerinden biri olan

²⁷⁴ Kazvîni burada verilen tarihlerde ilk rakam hakkında kararsız kalmış ve şöyle yazmıştır: A ve B'de yazan nüshada h'de yazan; 600, d: 8 yalnız C, nüshasında d görünürde yanlış, kendisi 606'da Sultân'ın yanında Mâverâû'n-nehr'de Karahıtay Savaşı'ndaydı. 606 senesinde (geri döndü: s. 73, str.12 bakınız D), sonra bunun asıl sebebi husumeti olan Hıtaylı vezirin ölümü olmuştu. (**Cihângüşa**, C. II, s. 75, dpt., 5). Aynı şekilde öncü olan elçisi Tunşi (Onların metninde Bunşi) istinsah edilen nüshada böyle verilmiştir. Aynı şekilde a (?); b: buniş "بونش" (ilk ve üçüncü harf noktasız), c, h, tuniş "تونيش" d yoktur. (Aynı şekilde, dpt. 6).

²⁷⁵ Kazvîni bu tarih için şunu belirtmiştir: a, b, h metinlerinde yer alan bilgilere dayanarak 606 ya da 607 yılında oraya gidildiğine eminiz (s.73, str.12) şöyle ki; 606 senesi içinde Sultân Mâverâû'n-nehr'e yöneldi. Daha sonrasında ise (s.77, str.14-15) 607 yılında Rebî'u'l-evvel ayında Sultân ile Karahıtaylılar arasında savaş yapılmıştır. Sultân 606 yılında ya Mâverâû'n-nehr'e yönelmişti ya da aynı yıl olan 606 yılında ya da 607 senesinin öncesinde olduğu görüşü çoğunluktadır. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 75 ve 76, dpt. 9.

²⁷⁶ Kazvîni bu konuda şöyle yazmıştır: Bu konu hakkında istinsah edilen nüshalar karşılaştırılmış ve bu kelime "a" harfinin de okunduğu tespit edilmiştir. Sonuçta bu kelime Tartıye "ترتیه" olarak okunmuştur. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 76, dpt. 2.

Tayangu'ya²⁷⁷ ordunun başına geçmesi için hazırlanmasını emretti. Tayangu ordusu yılan ve karınca sürüleri gibi büyük bir ordu hazırladı. Sultân Fenaket'teki Ceyhûn [Benâket] ırmağını geçip köprüyü yıkmalarını emretti ve İlamış Sahrası'na ulaştı.

607 (m.1210) senesinde Rebî'u'l-evvel ayı Cuma günü iki ordu karşılaştı. Sultân şöyle dedi: “*Adım adım ilerleyin İslâm minberlerinde “Allah’ım Müslüman’ların ordu ve birliklerine yardım et, zafer ihsân eyle hutbesi okunur okunmaz bir anda iki taraftan saldırın”.* İki tarafın okları yaydan ve kılıçları kınından çıktı. Yoldan çıkıp ayrılanların çoğu kılıçların altında yok oldu. Tayangu savaş meydanında yaralanıp yere düştü. Bir cariyeye onun başında duruyordu. Sultân'ın askerlerinden biri onun başını koparmak üzereyken cariyeye: “*Bu Tayangu*” diye feryat etmesiyle asker hemen onu bağlayıp, Sultân'ın huzuruna getirdi. Onu Fetihnâmelerle Hârezm hazretlerine gönderdiler. Bu zaferle, ordu güçlendi, devlete daha da yakınlaştı.

Sultân'ın heybeti gönüllerde bir iken bin oldu. Sultan Muhammed'e “İkinci İskender” ünvannını verdiler. Sultân Muhammed; “Sultân Sencer'in saltanat süresi uzundu eğer bana uğurlu bir ünvan vermek istiyorsanız “Sultân Sencer” ünvanı verilsin” diye buyurdu. Bunun üzerine onu Sultân Sencer olarak da andılar. Müjdeciler Şadyâh'a ulaştığında orada yaradılanların hepsi birbirini tebrik ediyorlardı. Dostlarından birkaçı Seyyid Murtazâ'nın yanına gittiler. Onun evinin köşesinde üzgün ve suskun bir şekilde gördüler. Onun bu mutlu günde hüznü olmasının ve sebebini sordular. O da: “*Ey! Akıl ve fikir sahipleri bu Türk kavminden olan insanlar intikam almakta inatçıdır. Sayıları da Ye'cûc Me'cûc'ten daha fazladır Karahıtaylar iki kavim arasında gerçekte Zülkarneyn seddi²⁷⁸ gibi idi. Eğer bu set yıkılırsa, bu topraklarda huzur kalmayacak ve hiç kimse nimet bulamayacak. Bugün İslâm adına taziye kabul ediyorum*” dedi.

Genç birinin aynada gördüklerini

Yaşlı biri pişmemiş kerpiçte görür

²⁷⁷ Kazvînî: Tayangu, Taraz şehrinde yaşadığından ona Tayangu Taraz demişlerdir. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 55, dpt. 5.

²⁷⁸ İskender-i Zülkarneyn tarafından Ye'cûc ve Me'cûc fitnesine engel olmak için yaptırılan set olarak bilinmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Zülkarneyn'in iki dağ arasında yaşayan bir kavmin memleketine gittiği, onların kendisinden fesatçı Ye'cûc ve Me'cûc kavmiyle aralarına bir set yapmasını istediği, Zülkarneyn'in de demir kütleler yığdırıp bunları ateşe verdiği, demir erimeye başlayınca üzerine erimiş bakır döktürerek aşılması mümkün olmayan bir set yaptığı belirtilmiştir. (el-Kehf Zülkarneyn'in ilk adının İskender (İskender-i Zülkarneyn) olması dolayısıyla Sedd-i İskender diye anılan bu seddin yapılışı, Türk edebiyatında İskendernâme adını taşıyan eserlerde anlatılmıştır. Set hakkında tefsirler, tarih kaynakları ve bazı edebî eserlerde efsane ile karışık pek çok rivâyet mevcuttur. İskender Pala, “Sedd-i İskender”, **DİA**, C. XXXVI, İstanbul, TDVY, 2009, s. 276, (ç.n).

Sultân bu cihatta muvaffak olup dönünce Otrâr'ı kurtarmaya niyet etti. Oranın halkı bunu duyunca, şahin'in pençesine düşen çaylağın kurtulamayacağı gibi, Sultân'a karşı koymakla bir şey elde edemeyeceklerini biliyorlardı, bu duygular içinde hil'at ve kılıcıyla dışarı çıktı, yeri öpüp yaptığı suç ve günahlarından af diledi. Sultân onun yaptığı günahları af ve mağfiretle değiştirdi. Yönünü değiştirdi ve Semerkant'a doğru gitti. Sultân Osman saltanat ailesinin sedefinden bir inci, göğün yıldızlarından bir dolunayla nikahlanmak istedi. Tartiye'yi, Semerkant şâhneliğine atadı. Sultân, solundaki ve sağındaki bahtiyar elçilerle Hârezm'e gitti.

[Sultân] Hârezm'e gelince, Tayangu'nun öldürüp suya atılmasını buyurdu. Sultânın heybeti fetihlerinin görkemiyle gönüllerde bir iken bin oldu. Çevredeki hükümdârlar onun huzuruna ard arda elçiler ve hediyeler gönderdiler: Kutlu tuğrasına, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi ibaresi yazıldı. Vesselâm.

3. 5. Sultânın İkinci Kez Gürhân ile Savaşmak İçin Geri Dönmesi

Sultân Osman, vasıl olma tamamlanana kadar Hârezm'de bir süre konakladı. Aniden Hıtay ordusunun Semerkand kapısına geldiği ve orayı kuşattığı haberini aldılar. Sultân fitnecilerden²⁷⁹ bir topluluğu oradan atmak için Cend'teydi. Hemen Cend'ten yola çıktı ve ülkenin her tarafına elçiler gönderip asker ve haşer²⁸⁰ isteyerek Semerkant'a yöneldi. Hıtay ordusu Semerkant'ın yakınlarında uzun süreden beri nehrin kenarında bir ordugâh kurmuştu ve yetmiş kere savaşmış, ancak birinde galip gelmiş ve yenilen Semerkant halkını, şehre sürmüştü. İslâm orduları üstün gelmişti.

Elinde rüzgârın dışında bir şeyin kalmadığını gören Hıtay ordusu, kara toprağın üstüne oturacaklarını, Sultân'ın geri döndüğünü ve diğer taraftan Küçlüg Hân'ın istilâsının haberini alınca barış yapmak için geri döndüler. Sultân Semerkant'a varınca her taraftan çağırdığı askerler oraya geldi. [İgnak şehrine] gitmek üzere Semerkant'tan

²⁷⁹ Kazvîni bu kelime için: Fettan "فتان" kelimesini mübalağlı şekilde, yani fitneci, fesat ve şirret anlamına geldiğini belirtmektedir. **Târîh-i Cihân Güşa**, C. II, s. 32, str. 8.

²⁸⁰ Kazvîni bu konudaki açıklaması: Haşer "حشر" : kelimesinin anlamı düzenli ordu ya da vilâyetteki ordulardan farklı olarak sadece savaş için tanzim edilmiş ordu demektir. Savaş durumunda toplanırlar. Tarihçiler bu orduyu bu şekilde tanımlamaktadır: Moğol Devri'nde bir vilâyeti fethettikten sonra oranın yerli halkından olan askerleri toplayıp bir ordu oluşturlardı. Bu orduya da Haşer "حاشر" adını vermekteydiler. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 11. str. 1-3.

yola çıktılar. Her ne kadar İgnak²⁸¹ şehrinin vâlisi Müslüman olsa da fitne ve fesatçılara olan yakınlığı sebebiyle saldırgan bir kişiliğe sahipti. Sultân, [aklında saltanat düşüncesi olan ve ona boyun eğmeyen] İgnak vâlisini kaleden indirmeleri için süvari alayını gönderdi. Sultân'ın askerleri onu prangayla zincirlediler ve Sultân'ın huzuruna gönderdiler. Küçlüg Hân'ın onlar üzerindeki hâkimiyetinin haberini alınca Sultân'ın hırsı daha da arttı.

Küçlüg Hân'ın elçileri gizlice geldiler. Sultân ve Küçlüg aralarında Gürhân'ı ortadan kaldırmak anlaştılar. Bu anlaşmanın şartlarına göre eğer ilk muvaffakiyeti Sultân kazanırsa Hoten²⁸² ve Kâşgar'a kadar olan mıntika Sultân'ın olacak, eğer Küçlüg daha evvel muvaffak olursa Fenâket Nehri'ne kadar olan yerler onun olacaktı²⁸³. Aynı fikirde birleştiler. Sultân Semerkant'tan geçince Gürhân bunu duydu. Savaşmak istedi ve iki ordu birbirine yaklaştı. İsfahbud Kabud Came²⁸⁴ ordusu komutanı İsfahbud ile Semerkant Bâskâk'ı²⁸⁵ Tört Aba, Sultân'ın aleyhine birlik oldu. Gürhân'ın yanına gizlice elçilerini gönderip dediler ki: *“Biz savaş günü orduyla Sultân'dan ayrılacağız. Eğer başarılı olur galip gelirsek Hârezm Tört Aba'ya, Horâsân İsfahbud'a bağlanacaktır”*.

Gürhân onların bu teklifini kabul etti. İki ordu karşı karşıya geldiler. Arka arkaya darbeler ve hamleler yapıp döndüler, Hitay ordusunun sol kanadı Sultân'ın ordusunun sağ kanadına saldırdı. Tört Aba ve İsfahbud yaptıkları anlaşmaya uyarak geri döndüler. Sultân'ın ordusunun sol kanadı karşı tarafın sağ kanadına üstün geldi öyle ki yenilgiye yüz tuttular. Her iki tarafın merkez güçleri birbirine karıştı. Durum öyle bir hal aldı ki galip gelen ve mağlûp olan belli değildi. İki tarafta yağma yapıp kaçıyordu. Sultân her zaman olduğu gibi savaş meydanında düşmanın elbisesini giydi. Sultân'ın yakınları, orduların kargaşasından Hitay ordusunun arasına düştüler.

²⁸¹ Kazvîni: İgnak şehrine Yağnak'da denilmekteydi. Türkistan'da Benakut (Yakut) çalışmalarından. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 83, dpt.1.

²⁸² Doğu Türkistan'da Kaşgar ülkesinde bir şehir ve vahanın adı olarak geçmiştir. Bu vaha Tibet yaylasının kuzey sınırını oluşturan Altın-Tağ'ın eteğinde yer almıştır. Tarım Irmağı'nın sağ kolu Hoten-Derya'nın (uzunluğu 1040 km.) orta mecrasında bulunan bu şehir 1600 km. bir alanı kaplamıştır. W. Barthold “Hoten/Hotan”, **İA**, C. V, İstanbul, 1987, s. 565, (ç.n).

²⁸³ Doğu Türkistan'ın en önemli merkezlerinden biri olan bu şehir birbirinden 5 mil kadar uzaklıkta olan ve aralarında akan Kızılsu Nehri üzerindeki bir köprü ile bağlanmış bulunan iki kısımdan ibarettir. R. Rahmeti Arat, “Kâşgar”, **İA**, C. VI, İstanbul, 1977, s. 405-412, (ç.n).

²⁸⁴ Askerî vâli. (ç.n).

²⁸⁵ Kazvîni bu kelime için : Bâskâk "باسقاق" Türkçede anlamı, komutan ve vali demektir, (Aden sözlüğü). **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 83, dpt. 9.

Sultân iki-üç gün düşmanlarının arasında kaldı fakat onu tanımamışlardı. Aniden fırsatını buldu geri döndü, Fenâket Nehri'ne ulaştı. Ordu onun bu uğurlu adımıyla can buldu böylece çok mutlu oldular ve etrafa müjdeciler gönderdiler. Sultân Hârezm'e geri dönünce tekrar savaş hazırlıklarına başladı. Küçlûg Hân, Gürhân'ın zayıf düştüğünden haberdar olunca hemen üzerine saldırarak onu yakaladı ve ölene kadar bir yıl yanında esir tuttu. Anlaştıkları gibi Sultân, kararlaştırdıkları yerleri ele geçirdi, Küçlûg bütün Türkistan topraklarına hâkim oldu.

3. 6. Gazne ve Firuzkûh'un Kurtuluşu

Sultân Herât'ı ele geçirince, Firûzkûh'u Sultân Mahmûd'a verilmesini emretti. [Sultân Mahmûd'ta], onun adına sikke bastırıp hutbe okutmuştu. Tâcu'd-dîn Alî Şâh, kendi kardeşinin Sultân Muhammed'e kırgın olması sebebiyle Sultân Mahmûd'un yanına gitti. Bir süre orada kaldı. Öğlen vakti bir grup, sarayın su kanallarını kullanıp sarayın haremine girdiler ve Sultân Mahmûd'u tahtının üzerindeyken öldürdüler.

Onu, Sultân'ın tahtına göz diken Alî Şâh'ın öldürdüğü söylentisi herkesin ağzındaydı. Kısacası 609 (m.1213) yılında o ölünce, Gûr Sultân'ları evlatlarından memleket ve saltanatı için hazır olan başka kimse yoktu. [Bu nedenle] Fîruz-kûh'un ileri gelenleri Alî Şâh'ı tahtta oturtmak için anlaştılar ve onu saltanat tahtına oturtular. Saygı gereği bu durumu bildirmek için bir elçiyi Sultân'ın huzuruna gönderdi. Sultân da onun saltanatını kabul ettiğinin alemeti olarak Muhammed Beşir'i²⁸⁶ *hil'at* ve teşrifatla [ona] gönderdi ve bölgenin [Firuzkûh'un] Taceddin Alî Şâh'ın olduğunun menşurunu verdi.

Beşir oraya gidip tebrik merasimini yaptıktan sonra Alî Şâh *hil'atı* giymek için giysi dolabına (came-hâne'ye) gitti. Beşir de *hil'atlarla* came-hâne'ye girdi kılıcını çekti ve bir darbeyle başını kesti. Bu hareketle Beşir, Alî Şâh taraftarlarına Sultân'a itaat hususunda gözdağı verdi. Kutlama taziyeye dönüştü. Firuzkûh, Gûr ve civardaki bölgelerin Sultân'a kalması kesinleşti. Daha sonra 611 (m. 1215) senesinde Sultân

²⁸⁶ Kazvî'nî nahiv bilginlerinden birinin, Târih-i Cihângüşa 'da şöyle yazdığını belirtmiştir: Babasının ya da atalarının adını kendi adının yerine kullanmıştır, şöyle ki: Çünkü onun "Beşir" adı yerine Muhammed b. Beşir ve "Hermil" isminin yerine "Hüseyn b. Hermil" ve yine "Hereng" yerine "Muhammed b. Hereng" adlarını kullandığını söylemiştir. Bu sebeple bizde bunu karşılatırdığımızda, Mansur Hallac yerine Mansur b. Hallac adını kullandığını tespit ettik. **Târih-i Cihângüşa**, C. II, s. 6, str. 12-13.

Tâcu'd-dîn Yuldûz'un, Gazne'de ahirete intikal ettiği haberi ulaştı. Yuldûz'ın varisi olmadığından onun yerine tahtta kölelerinden biri oturdu.

Sultân, yönünü anlaşmalar sonucu hükümdârlarına bırakılmış olan o bölgeye çevirdi ve oranın topraklarını kendi ülkesine katmak için tüm gayretini harcadı. Sultân, Gazne'ye varıp hazineyi açtırınca orada Halife'nin, Sultân Şehâbu'd-dîn'e gönderdiği ve içerisinde Gûrluları, Sultân Hârezmşâh'a karşı saldırmaya teşvik eden kötuleyici sözler bulunan menşûrları gördü. Bu olanlar Sultân'ın Bağdâd yönetimine karşı nefreti arttırdı. Bunun üzerine Gûr Sultânlarının Hindistan tarafındaki topraklarını ülkesine katıp Semerkant'a döndü ve ülkenin yönetimine Sultân Celâlu'd-dîn Mengübirtî'yi²⁸⁷ tayin etti.

3.7. Kutlu Sultân Muhammed b. Hârezmşâh'ın Geri Kalan Hayatı ve İşlerinin Bozulması

Bir zamanlar, Kambur ve vicdansız felek alçak ve yalancı dünya Sultân Muhammed'in fermânında, onun istek ve arzularına göre hareket ediyordu. Bunlar için çok çaba sarfetmesine rağmen şansı ona yardım ediyor dualarıyla her şey istediği gibi geliyordu. Sultân Muhammed, bu dünyanın onun zaferlerini kabul etmesi gerektiği düşüncesindeydi. Devletin saâdeti ve başarısıyla biten hiçbir yeri, dünyada kendine uygun görmedi.

Halife Nâsır-Lîdinillâh ve Sultân arasında vahşet tozlarının yükselmesi olacak olayların habercisiydi. Sultân, onu [halifeyi] ortadan kaldırmak için Bağdâd'a gitti. Halife, Sultân'ın saltanatını ve topraklarını ele geçirmek için gizlice Cengiz Hân'a mesaj gönderdi. Cengiz Hân birkaç tüccarı kumaş ve zengin emtia ile birlikte İran topraklarına göndermişti. Otrâr vâlisi Kayırhân, onları öldürdü ve onların mâllarını Sultân'ın hazinesine yolladı. Bu haberle birlikte halîfenin isteği de Cengiz Hân'a ulaşınca İran'a gitmek için yolunu değiştirdi. Bir elçiyi Sultân'a gönderdi. Öfkeyle onu tehdit etti.

Sultân, onun dediklerine kulak asmayıp, elçiyi de öldürdü. Bu olanlar onun intikam almasına sebep oldu. Sultân'ın, Cengiz Hân'ın bu niyetinden haberi oldu.

---

²⁸⁷ Açık: Kazvîni bu konudaki açıklamaları son bölümde vermiştir.

Esadabad yolundan geri dönüp ‘ Irâk’a geldi. ‘ Irâk’tan Mâverâu’n-nehr’e gitmek için yola çıktı. Bir ay Nişâbûr’da kaldı. Bir süre eğlendi. Oradan kalkıp Buhârâ’ya yöneldi ve Semerkant’a geldi. Moğol ordusunun sesini sınırdan duydu, onları takip etmek için Semerkant’tan Buhârâ yoluyla Cend tarafına gitti. Bir taşla iki kuş vuracağını zannetti ve Moğolları takip etti..

Kaylı ve Kaymış adında iki nehrin arasındaki savaş meydanına geldiler. Sayısız ölü vardı. Attan düşenlerin arasında bir yaralı buldular Moğol ordularının galip geldiği anlaşılınca, Sultân tereddüt etmeden aynı gün onların arkasından yola çıktı. Sabah olunca onlara ulaşip savaşa başladı. Moğollar savaştan yorulmuşlardı. Her iki tarafın sağ ve sol kanadı saldırıya geçti ve birbirlerine girdiler. Moğol ordusu Sultân’ın tam durduğu yere yani ordunun merkezine hücum etti, neredeyse mağlûp olacaklardı.

Sultân Celâlu’d-dîn, sağ kanatta idi. Yardım gelince direndi. Akşama kadar savaştıktan sonra herkes kendi menziline döndü. Moğol askerlerinden her biri meşale yakıp yola koyuldu. Sabah olduğunda Sultân, onların yerinin boş olduğunu gördü. Hemen Semerkant’a geri döndü. Bu bela ipini kendi çektiğinin farkındaydı. Perişanlık ve sıkıntı onun her yerini sardı. Halinden ve sözlerinden pişman olduğu belliydi. Münneccimler de ikbâl yıldızının battığını, talihinin ters döndüğünü söylüyorlardı. Bu onun durumunun daha da kötüleşmesine sebep oldu. Askerlerinin çoğunu Mâverâu’n-nehr ile Türkistan şehirlerine bırakarak Belh’e geldi.

Bir süre önce İmâdü’l-mülk, oğlu Rüknu’d-dîn’i armağanlarla Sultân’ın yanına göndermiş Sultân onu iyi karşılamıştı. Sultân’ı, ‘ Irâk üzerine yürümek için kışkırttı. Sultân Celâlu’d-dîn, bunu inkar etmiyordu. İmâdülmülk’ün de teşvikiyle hızlıca ‘ Irâk tarafına doğru hareket etmeye karar verdi, bundan zevk ve heyecan duyarak Belh’ten yola koyuldu. Öncü askerlerin Buhârâ’nın elden gittiği, arkasından da Semerkant’ın alındığı haberini işitti. Ülkenin üzerine dört kere tekbir okudular ve padişâh karısına üç kere talâk okuyarak çadırın köşesine bağladı. Ümidini kaybetti bu durumda geri dönemeyeceği için yola koyuldu. Ordunun çoğu annesinin akrabaları olan Türklerden oluşuyordu. Bu boyun adı Uran’dı.

Bu karmaşa sırasında, Sultân’ı öldürmeye niyetlendiler. Sultân bundan haberdar oldu. Yatak odasının değiştirilmesini emretti. Geceyarısı Sultân’ın çadırına ok atmaya başladılar. Sabah olunca okların çadırı elek gibi deldiğini gördüler. Sultân’ın korkusu arttı. Tehlike büyüyünce Nîşâbur’a gitmek için acele etti. 617 (m.1220)

senesinin Safer ayının ikinci günü Nîşâbur'a geldi. Sevinç haberlerinin ardından hüznü haberler geldi. Pencab'tan²⁸⁸ gelen öncüler askerler Cebe Noyan ve Sübetay Bahadır'ın komutasındaki Moğol ordusunun dönüş haberini getirdi. Hüzün toprağı Sultân'ın başından aşağı döküldü, endişe ateşi göğüsünü yaktı.

Bu korku perişanlık içinde sessizce İsferyin yönüne doğru yola çıktı. Karven²⁸⁹ Kalesi'ne yöneldi. Yedi gün Sercehan²⁹⁰ Kalesi'nde kaldı. Oradan Gîlan'a gitti. Gîlan²⁹¹ Emirlerinden Saluk, Celâlu'd-dîn'i karşılamaya gitti, onu orada kalması için ikna etmeye çalıştı ancak Sultân yedi gün orada kaldıktan sonra Esbîdar'a²⁹² ulaştı. Beraberinde getirdiği hazine oradaydı. Oradan Amû'ya bağlı Dâbüyî nahiyesine gelerek emin bir yer bulmak için Mâzenderân Emirleriyle istişârede bulundu. Yapılan meşveret sonunda Hazar Denizi'ndeki Âbeskûn²⁹³ adalarından birine sığınmasını uygun

²⁸⁸ Kazvîni kayıtlarında şöyle yazmaktadır: Bu kitabın çeşitli yerlerinde bu ismin "Pencab" olarak geçtiği bilinmektedir. Ceyhûn'dan, Belh'e doğru Termid sınırında bulunan köyün adı bu kitapta defalarca "Tezayif" olarak geçmiştir, ekler 1, s. 113, C. II, s. 111 ve 93. varakta İbnü'l Esir bunu şöyle anlatmıştır (C. XII, s. 241): Kâfirler Semerkant'ı ele geçirince Cengiz Hân yirmi bin atlı göndererek, ne olursa olsun Hârezm'i alın dedi. Cengiz Hân onlara harekât emrini verince (Ceyhûn'dan) "Fenc ab" isimli bir yere geldiler, buraya ulaştıklarında hiç bir gemi bulamadılar. Hicri 665 (m.1268) senesinde yazar Cihannâme adlı kitabında yazılmış olan adın doğru olmadığını söylemiştir (Paris nüshâsı, *Ancien Fond pers.* 348, f. 191): Hârezm... Ceyhûn'un kaynağı şehir ve hanlardan, n: ve can), "ن: و جان" olur. Tabet Dağı'ndan ve Bedehşan sınırından geçmekte olup Hotan ve Vahş sınırındaki diğer büyük nehirler onunla birleşir ve o köye Pencab derler, Kabadan yönünden o nehirler birleşerek Belh sınırına varırlar. Termit'e geldikten sonra Kalefin'den Amû'ya sonrasında da Hârezm'e gelir ve oradan da Cend Denizi ile Hârezm'e dökülür. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 108, dpt. 4.

²⁸⁹ Kazvîni bu konuda şunu yazmıştır: Muhtemelen Karun Kalesi ismini Karun Dağından almıştır. Karun dağı büyük bir dağdır, Taberistan ve Rey'in arasında yer alır, Bestam ve Damğan'daki bu dağın adı Revenc Dağı "رونج" (n: **revenc** tamamı noktalı) olarak geçmiştir. Kısacası bu dağın adının ne olduğu belli değildir. Adı Denbaved olmuştur", (Cihannâme, Paris nüshâsı varak. 197 a), **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 113, dpt.1.

²⁹⁰ Kazvîni Sercehan "سرجهان" kalesinin ismini şöyle izah etmiştir: Sercehan "سرجهان" ya da "Sarcehan" "سرجهان", Kale'si sağlam bir kale ve Tarmin'in karşısında bir dağın üzerinde yer almaktadır. Doğusunda Kazvîn, Zencen ve Abhar ovaları ona bağlı olan yaklaşık on tane köy bulunan bu yere Moğollar oraya "köylerin anası" Sayın Kalesi demişlerdir. (Yakut ve Nushetu'l-Kulub), **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 115.

²⁹¹ Arapça kaynaklarda Cîl veya Cîlân, Türkçe'de Geylân, Avesta'da Vârenâ şeklinde geçen Gîlân, Antikçağ'da Gil adı verilen İranlı bir boyun oturduğu yer olarak bilinmektedir. Orta Çağ'da Gîlân'ın sınırları güneydoğuda Çâlûs'a, doğuda Çâbüker'e ve kuzeydoğuda bazen Gîlân'ın bir parçası sayılan Tâliş'e kadar uzanmaktaydı. Sefîdrûd Nehri bölgeyi Biyepes (nehir ötesi) ve Biyepiş (nehir berisi) olarak ikiye ayırır. Bugün büyük bir kısmı İran'ın idarî bir bölgesi (ustân) olan Gîlân'ın doğusunda Mâzenderân, batısında Doğu Âzerbâycân eyaletleri, kuzeyinde Hazar Denizi ve Âzerbâycân Cumhuriyeti, güneyinde Zencan eyaleti yer almaktadır. TahsinYazıcı,"Gîlan", **DİA**, C. XIV, İstanbul, TDVY, 1996, s. 68-69, (ç.n).

²⁹² Kazvîni, Espidar "اسپیدار" ismini açıklayan kayıtlarında şöyle yazmıştır: Esfizar "أسفیدار" Deylem Nehri kıyısında bulunan bir vilâyettir. Geniş köy ve kasabalara sahiptir. (Yakut) Mâzenderân bölgesindeki en bereketli yerlendendir. (Nesevî, s. 46) orada bu kelimenin yerine Astandad kelimesi kullanılmıştır. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s.115, dpt. 5, Taneri, a.g.m., s. 228-231.

²⁹³ Hazar Denizindeki güney-doğu sahillerine yakın adaların adıdır. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 281, (ç.n).

gördüler. Bu adalardan birine giderek bir müddet orada kaldı. Onun orada kaldığı haberi duyulunca, önlem almak için diğer adalara gidip yer değiştirdi.

Onun [Sultân Celâlu'd-dîn'in] bu hareketinden Moğolların haberdar oldu. Sultân'ın haremi ve hazinelerinin bulunduğu kalelerin muhasarası için orada durdular. Bir kaç gün muhasara ettikten sonra kaleleri ele geçirip Sultân'ın oğluyla karısını esir aldılar. Sultân'ın haremine saygısızlık ettikleri, haşemine kötü davrandıkları, küçük oğlanlara kılıcsız saldırdıkları, kadınların yabancı kâfirlerin pençesinde zelil düşüp esir edildikleri ve o civarda bulunan adamlarının boyunlarını takdir çemberinden çıkardıklarını öğrendi ve Sultân bu huzursuzluk ve belalar yüzünden ızdırap içinde bir gün bir gece kıvrandı. Bu olay ve musibetler sebebiyle canını hakka teslim edene kadar inledi. Dünyanın gamından ve dönen feleğin hokkabazlığından kurtuldu. Onu o adada defnettiler.

Ondan sonra Sultân Celâlu'd-dîn'in çürümüş kemiklerini Ardahan Kalesi²⁹⁴, ne getirmelerini emretti.

Bilginlerden biri bu durumu şöyle anlattı:

Ey padişâh! kötü nazardan bu duruma düştün
Gittin ve dinde bir çok aksaklıklar yaşandı
Ey! Dünya saltanatının külahında miğfer
Mülkünün düzeni bozuldu

Sultân Muhammed Hârezmşâh tarihi bitti.

3. 8. Babasının Vefatından Sonra Sultân Celâlu'd-dîn'in Durumu

Şeytan'ın, vesvesesi babasının içine o kadar korku salmıştı ki kendini Moğol askerlerinden kurtarmak için, gizlenecek yer arıyordu. Sultân Muhammed'in en büyüğü ve oğullarının en cesûr Celâlu'd-dîn' idi, o babasının güneşi, yol arkadaşıydı. Diğer

²⁹⁴ Kazvîni bu kale hakkında şu bilgileri vermektedir: Ardahan Kalesi Demâvend bölgesinde bulunan Rey şehrinde yapılan sağlam bir kaledir. Demâvend ve Mâzenderân arasındadır ve Rey'den üç günlük mesafe uzaklığındadır (Yakut). Sultân Celâlu'd-dîn'in kendi yazdığı fermânında, Hârezmşâh büyüklerini naklettiği bölümde Mâzenderân'ın hükümdârlarına gönderdiğini söyledi (s.192,193). Sultân Celâlu'd-dîn öldükten sonra Moğol büyüklerinden, Rıfat Muhammed Hârezmşâh'ı Ardahan Kalesi'ne getirdi, Hakan (Oktay Kaan) gönderdiler ve onları yaktı.

oğulları da dünya hayatının ziyneti idi. Bu zor olay hakkında babasına şöyle dedi; “*Eğer Sultân, düşmana karşı direnmek, onunla savaşmak ve kendini tehlikeye atmakta tereddüt ediyorsa, kaçmakta ısrar ediyorsa fırsatı kaçırmadan, ayaklarımızı kaydırmadan cesûr askerlerimizin idaresini bana bıraksın. Yoksa halkın diline düşer ve pişmanlığın girdabında boğuluruz.*”

İktidarı kaybeden ve talihi ters dönen babası oğlunun akıllıca sözlerine kulak asmiyordu. Bu şekilde birkaç kere konuştular ancak faydasızdı. Sultân Muhammed fânî dünyadan bâkî âleme göç ettiğinde Sultân Celâlu’d-dîn, küçük kardeşleri ve birkaç kişi ile birlikte Âbeskûn nehrine geldiler. O, babası gibi halkın diline düşüp onların serzenişlerine maruz kalmak istemedi. Sultân Celâlu’d-dîn Moğol ordusunun ‘ Irâk’a geldiğini duyunca Mengişlak’a²⁹⁵ gelerek bölgedeki atları binek olarak topladı ve müjdecileri Hârezm’e gönderdi.

Onun [Celâlu’d-dîn’in] kardeşleri, babasının veliahtı olan Sultân Uzlak²⁹⁶ ile birlikte idiler. Büyük emirlerden olan Nuh Pehlivan, Uzlak Şâh’ın dayısı Kusaytegin²⁹⁷, Oğul Hacıp Timur Melik ve doksan bin Kanklı askerî Hârezm’deydiler. Sultân Muhammed, Hârezm saltanatını Terken Hâtûn’un yetiştirmiş olduğu henüz küçük yaşta ve tecrübesiz olan Uzlak Şâh’ı tahta aday göstermişti. Kimin Sultân olacağı hususunda fikir ve istekler farklı idi ve herkes adaylardan birine eğilim gösteriyordu. Güç ve ihtişam sahibi olmasına rağmen aptallık merkebine binmiş olan bazı emirler, Sultân’dan korkuyorlardı. Haşemin (devlet ricâlinin) çoğu Sultân Celâlu’d-dîn’den yanaydı. Her ne kadar kardeşler arasında sağlam ve bağlayıcı antlaşmalar yapılmış olsa da kötü düşünceli emirler ânîden Sultân Celâlu’d-dîn’i ortadan kaldırmak için hazırlık yaptılar. Emirlerden biri Sultân Celâlu’d-dîn’i haberdar etti. Sultân fırsatı ganimet bilip

²⁹⁵ Kazvîni şöyle yazmıştır: Mengişlak şehri Hârezm sınırlarının uçlarında, Hazar Denizi’nin yakınındadır (Yakut), **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 130, dpt.

²⁹⁶ Kazvîni bu bilgiyi şöyle aktarmıştır: Celâlu’d-dîn’in biyografisinde Paris’teki tek asıl nüshada (s. 77 ve 79) iki kere “Azlağ” "زلاغ" olarak ve metnin hemen her yerinde “ Azlağ” "زلاغ" ve Câmî’u’t-tevârih’teki nüshâda çoğunlukla Uzlak, "وزلاق" olarak geçmiştir (**Cihângüşa**, s. 130, dpt. 5). Merhum âlim Cüveynî’nin Cihângüşa’da adlı eserinde ve İsmail Reccal’ın fihristinde “Arzlak” olarak kaydedilmiştir.

²⁹⁷ Kazvîni bu konu hakkında şunları yazmıştır: Târîh-i Güzide’de (Berven basım s. 498; Genten Basım s. 402), Kusaytegin ve oğlu Hacıp (Melik Oğul ismini) her ikisinin de Muhammed Hârezmşâh’ın oğulları olduklarını iddia etmiştir. Fakat bunun yanlış olduğu açıktır ve muhtemelen menşei eksik verilmiştir. Târîh-i Güzide ve Cihângüşa’da bu bilgilere yer verilmiştir. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 131, dpt. 6. Bizim metnimizde “Kusaytegin” ha (ح), nüshasında “Kuhaytegin” olarak geçmiştir.

kolları sıvadı. Hârezm'den ayrılıp Nesâ üzerinden Şadyâh'a hareket etti. Astuva'ya²⁹⁸ ulaşınca Şayakan tepesinde Tatar ordusuyla karşılaştı. Yanında bulunan az sayıda askerle uzun süre onların karşısında direndi ve sonunda ellerinden kurtuldu.

Sultân Hârezm'den ayrıldığında kardeşleri ve emirler rahat durmadılar. Onun kaçtığını öğrenince peşinden giderek onu aradılar. Ertesi gün yola çıktıklarında Sultân Celâlu'd-dîn'i Moğollarla savaşırken gördükleri zaman ordunun başında bulunan Uzlak Sultân ve diğer komutanlar güneş ışıklarından kaçan bir yıldız gibi kaçmaya başladılar ve savaşmaktan vazgeçtiler. Zamanın Sultânları, Tatar şeytanlarının eline düşmüştü. Devlet ricâlinin ileri gelenleri büyük kılıçların avı ve kurtların yemi oldu.

Sultân Celâlu'd-dîn, Şadyâh'a varınca hazırlıklarını tamamlayıp üç gün orada konakladı ve tevekkül edip atına binerek Zühal yıldızı gibi 617 (m. 1221) senesinde Zi'l-hicce ayının onbirinci günü babasının kendisine verdiği Gazne'ye yöneldi. Onun ayrılmasından bir saat sonra Moğol ordusu oraya ulaştı. Sultân Gazne'ye vardı. Sultân Gazne'ye varınca elli bin kişilik savaşçı askerle Emin Melik onu karşıladı. Halk ve ordunun tamamı onun gelişine sevinerek birbirlerini müjdelediler, onun gelişi onlara güven verdi. Sultân, Emin Melik'in²⁹⁹ kızını nikahına aldı. O kışı Gazne'nin Meydan-ı Sebz mahallesinde geçirdi.

Sultân'ın oraya geldiği haberi etrafta duyulunca Seyfu'd-dîn Irâk, kırk bin cesûr adamı ile Sultân'ın hizmetine girdi. Gûr Emirleri de yanına gelip ona bağlılıklarını bildirdiler.

²⁹⁸ Kazvîni, istinsah edilen nüshalarda bulunan Astu "استو" kelimesi hakkında şunları yazmıştır: Yâkût el-Hamavî, Mucemü'l-Büldân'da bu kelimeyi Ustuva olarak kaydetmiştir ve o vilâyetin adı Habûşan'dır (Kuçan) Horâsân'daki şehrin merkezîdir. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 132, dpt. 4.

²⁹⁹ Kazvîni, Cihângüşa'nın giriş bölümünde yazılanları şöyle yorumlar: "Melik" kelimesine yakın anlamlı olarak "Hâkim" kelimesini verebiliriz. Daha doğru bir ifade ile bağımsız bir padişahın hakimiyeti altında olan ve onlardan vergi alan bir vilâyetin hükümdârıdır ve saltanat babadan oğula (veraset) geçer. Meselâ Mısır'ın hükümdârı ve Buhârâ'nın emiri ve Tunus Beyliği'nin bizim zamanımızdaki karşılığı Sultân olarak isimlendirir. Çoğunlukla Sultân bağımsızdır: Melik Sa'du'dîn Aran ve Âzerbâyecân'ın tamamına hâkimdi, hükümdârlık sabittir (s. 255, str. 11-12); Herât ve (Sîstân ve) Belh... Melik Şemsu'd-dîn Muhammed'e verildi (s. 255) str. 12 ve 13); İsfahbud, Kabudcame sınırından Temişe ve Astarhabad'ın dışına kadar vergi karşılığı kendine bağlı olarak onların yönetimine verdi ve Horâsân ile İsfäreyn Krallığı'nı Melik Bahâeddin'e verdi, (s. 223, str. 2-4)" (Kazvîni dipnotunda şunu ilâve etmiştir). Nesevî Celâlu'd-dîn Mengüberti'nin hayatını anlatan kitabında şöyle der: Melik unvanı Hârezmşâh Devleti'nin en üst derecesiydi. Emir ve bir alt kademesi Hân idi: Bazı kişilerden bir şey talep ettiklerinde isteklerini kabul ettirmek için onların unvanlarını yükseltirlerdi. Meselâ bir kişinin unvanı *Emir* ise *Hân* unvanını verirlerdi.. (Havadis baskı, s. 100). **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 108, dpt. 1.

Dört bir yandan askerler gelip onun etrafında toplandılar

Çünkü hem mücevher gibiydi hem savaşçıydı

Onun [Sultân'ın] işleri yoluna girdi, devlet ricâli ve haşem sayısı giderek arttı. İlkbaharın ilk günlerinde Gazne'de çiçekler açtığı³⁰⁰ zaman oradan ayrılıp Pervan'a³⁰¹ geldi. Oraya inince Tekeçük³⁰² ve Molgar'ın, Velian kalesini kuşattığı ve neredeyse kalenin düşeceği haberi geldi. Sultân, eşyalarını Pervan'da bırakıp ordusuyla gelip Tekeçük ve Molgar'ın³⁰³ üzerine yürüdü. Moğol öncülerinden bin adamı öldürdü. Moğol ordusu suyun karşı tarafına geçip köprüyü yıktılar. Nehrin diğer tarafına indiler, böylece nehir iki ordu arasında sınır olarak kaldı. İki taraf birbirini ok yağmuruna tuttu. Moğol ordusu akşam olunca bulundukları yeri terk ettiler.

Sultân ele geçirdiği çok miktarda zahire ve hazinelerin orduya dağıtılmasını emretti ve Pervan'a geldi. Bu haber Cengiz Hân ulaştığında Talekan sınırında idi. Şiki Kutugu'yu³⁰⁴ 30 bin askerle beraber Sultân'ı püskürtmeye gönderdi. Sultân, Pervan'a vardıktan bir hafta sonra, Moğol ordusu kuşluk vakti şehrin kapısına geldi. Sultân ata bindi ve bir fersah yol aldı. Saflar oluşturdular. Sağ kanadı Emin Melik'e, sol kanadı Seyfu'd-dîn Melik İğrak'a emanet etti ve kendisi de merkezde yerini aldı. Bütün askerlerine kılıçlarını çekip ölüme gitmelerini emretti.

Emin Melik'in komutasındaki sağ kanatta askerlerin sayısı Moğol askerlerinden daha fazlaydı. Savaşçı on bin süvari sağ kanada saldırdı ve onları yerinden oynatıp merkeze sürdüler. Zor geçen savaşta iki taraf da çok fazla kayıp verdi. Akşam olduğunda herkes kendi menziline çekildi. Sabah olunca tekrar iki taraf

³⁰⁰ Kazvîni kayıtlarında şöyle yazmıştır: "Açıtklarında" kelimesi anlam olarak dişleri kasteder, manası ise gülücük, tebessüm etmek ve gülmek demektir. (Cansen sözlüğü) ve Gomariden "گماریدن" kelimesindeki ibareden ve buradaki anlamından açıkça anlaşılıyor "hemen hemen aynı" anlamında kullanılmıştır. *Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 29, dpt. 4.

³⁰¹ Kazvîni yazmıştır: ... Pervan...Bâmyan'ın sınırındı ve bir çok yol oraya gider, (s. 109 a). Burası, Gazne'ye yakın bir beldedir. (Yâkût), *Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 136, dpt. 1.

³⁰² Kazvîni burada şu yorumu yapmıştır: Geri dönmek, b : C. I, s. 105-106; A burada: Belhak (ilk harfi noktasız; ve 30a varak da (C. I, s. 105, A nüshası okumalarında yanlışlıkla bırakmışlardır): Tekhuk; "تكحوك" varak 110'da, iki kere: Tekacek"تكاجك" (ilk harf noktasız) sonrasında, A nüshasında bu kelimenin ilk harfi olan ikil ta'nın "ت" si malûmdur ve üçüncü harf olan "جيم" Cim harfi ve sondaki Kef "كف" harfi okunmuştur. *Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 136, dpt. 3.

³⁰³ Kazvîni : Câmi'u't-tevârih, Berzin baskısı, C. III, s.119, 121: Molgar, *Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 136, dpt. 4.

³⁰⁴ Kazvîni'nin bu isim hakkındaki görüşleri şunlardır: Câmi'u't-Tevârih'de, Berzin basımı, C. III, s. 119-125, bu şâhsın ismi 12 ya da 13 kere zikredilmiştir. İsim genellikle "Şiki Kutuku" bazı yerlerde "Şiki Kutuku Noyan" (Arap alfabesinde iki çeşit k harfi vardır) "شیکى قوتوقو نويان" ya da yalnızca "Kutuku" "قوتوقو" olarak geçer. *Târîh-i Cihângüşa*, C.II, s. 137, dpt.

savaşmaya başladı. Daha önce kararlaştırıldığı gibi bugün de Sultân, piyade ordusuyla gelip saldırıya geçti. Moğollar sırtlarını dönüp kaçtılar. Sultân'ın emriyle kös çaldılar ve daha sonra askerlerin tümü atlarına binerek Moğolların peşine düştüler.

Moğollar bozguna uğrayarak geri döndüler. Sultân, ormanların aslanı ve dalgalı denizlerin timsahları gibiydi. Oraya varınca çok sayıda Moğol'u öldürdü. Her iki Noyan³⁰⁵, yanındaki birkaç askerle Cengiz Hân'ın huzuruna vardığında Sultân'a bağlı birlikler birbirinden ayrıldılar. Bunun üzerine Sultân Celâlu'd-dîn'i ortadan kaldırmak için şimşeğin kıvılcımı ve selin akıntısı gibi onun üzerine yürüdü.

Emin Melik ile Seyfu'd-dîn İğrak arasında ganimetlerin paylaşılması esnasında bir at yüzünden tartışma çıktı. Emin, İğrak'ın başına kırbaça vurdu. Sultân onu cezalandırmadı ve Kanklı birlikleri de İğrak'a itimat etmediğinden bir şey demedi. Akşam olunca Melik ve Seyfu'd-dîn yola çıktı. Kirmân³⁰⁶ ve Seykuran³⁰⁷ dağlarına kaçtı. İğrak'ın bu hatası yüzünden Sultân'ın gücü kırıldı ve ona barışla huzur yolu kapandı. Sind Nehri'ni geçmek için Gazne'ye yönelip askerlerine gemileri hazırlamalarını buyurdu.

Cengiz Hân, onun karşı kıyıya geçme niyetinden haberdar olunca acele edip onun bulunduğu yere geldi. Sabah sütü ufukların memesinden dökülmeye başlayıp güneş ışıkları dünyayı aydınlattığında, Sultân su ve ateş arasında kaldı. Bir tarafta Sind nehri diğer tarafta ateş gibi bir ordu... Sultân, savaş meydanına inince kaplanla savaşan kızgın bir aslana döndü. Yedi ülkenin muzaffer ordusu Sultân'ın, Emin Melik'in kumanda ettiği kanada saldırıp onları yendikten sonra kalabalık bir grubu öldürdü.

³⁰⁵ Câmî'ü't-Tevârih'teki notlar şöyledir: Fârsçada bu şekilde kaydedilmiştir: Noyan "نويان" "نوين" "نوين"; Moğol dilinde Hâkim, padişâh, Tanrı (Allah'u teala değil), şehzâde, başkan, reis, asilzade, seçkin, üstad anlamındadır. Câmî'ü't-tevârih'te çoğunlukla Emir ve komutan anlamında kullanılmıştır. Noyan kelimesini Fârsça'da ilk defa Cüveynî kullanmıştır. (Cüveynî: Cihângüşa, C. I, s. 92), (Di-528, Poppe: Hp'ags-Pa'less), (Câmî'ü't-tevârih, düzeltme, Muhammed Rûşen-Mustafi Musevi dipnot s. 2415). Kazvîni bu konuda şöyle yazmıştır: Sözde kastedilen her iki Noyan'da "تكجك" ve "ملغور" adındaki kişilerdir ve Şiki Kutuku bu ordunun komutanıdır, alt kısımda bu şekilde yazmıştır, (bkz. **Câmî'ü't-Tevârih**, Berzin baskısı, C. III, s.119-125). **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 138, dpt. 5.

³⁰⁶ İran'ın merkezinde bulunan bu şehrin ortasındaki çölün, güneydoğusunda (Daşt-ı Lut ya da Orta Çağ'da Mafazat Hurason kain olan eyalet, doğuda bozkırlar ve Makran'da onu ayıran dağlarla sınırlanmıştır; kuzeybatısında Yazd ve doğuda Fârs tarafında ise çöller ve ekilmemiş topraklar ile çevrilidir. J. H Kramers, "Kirmân", **İA**, C. VI, İstanbul, 1977, s. 815-820, (ç.n).

³⁰⁷ Kazvîni, "سیقران" ismi hakkında şunları yazmıştır: Onların metninde, "سیقران" geçmiştir: Kıyaslamak için bkz. C. I, s. 108 a, orada "سیقران"(orada sondaki harfler noktasız olarak verilmiştir), varak 31a'da "سیقران" (birinci ve ikinci harf noktasız); C ve Câmî'ü't-Tevârih, Berzin baskısı, C. III, s. 123; b: "سقران" "سیقران"; h, z: "سنقران"; olarak yer alır. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 139, dpt. 4.

Emin Melik, bozguna uğradı ve Peşaver tarafına gitti. Moğol ordusu yolları tutmuşlardı. Onların arasında ölenler oldu. Onun sol kanadı da dağıttılar. Sultân ordusunun merkezinde yedi yüz adamıyla beraber sabahtan öğlene kadar mücadele edip direndi. Sol ve sağ kanattan çok kere merkez güçlerine hamleler yaptı. Her hamlede birkaç kişiyi yere seriyordu. Cengiz Hân'ın ordusu öne geçti, mevzileri Sultân'ın üstüne tazyik ediyordu ki Sultân'ın kısıtıldığını gören dayısının oğlu Acaş Melik, onun atının dizginini yakalalayarak meydandan dışarı çıkardı.

Sultân, yaşlı gözler ve üzüntü dolu yüreğiyle çocukları ve ailesi ile vedalaştı. İyi cins bir binek atı getirmelerini emretti. Atının üzerine bindi ve bir kez daha timsah gibi savaş meydanına girerek düşmanı oradan sürdü. Düşman ordusunu dağıtınca dizginini çevirdi. Zırhını ve kalkanını fırlatıp atını kırbaçladı. Atını nehre sürüp 10 yez (1 km.) kadar su içinde karşı kıyıya doğru ilerledi. Kükremiş aslan gibi Ceyhun'u geçerek karşı kıyıya vardı ve kurtuldu³⁰⁸. Cengiz Hân onun geçtiğini gördü onun peşinden nehrin kenarına koşan askerlerine engel oldu. Onlar şaşırıp kaldı ve şöyle dediler:

Dünya böyle bir adam görmedi
Önceki kahramanlar arasından da böyle birini duymadı

Cengiz Hân ve Moğol Noyanlarının tümü, Sultân'ın sudan geçip kılıcını kınından çıkarıp temizlediğini görünce şaşkınlıktan ağızlarını elleriyle kapattılar. Cengiz Hân çocuklarına döndü ve onlara *“Bir babaya böyle bir evlat gerek; o, su ve ateş gibi iki beladan kurtulup sahile ulaştı. O, büyük işler ve fîtnelerin üstesinden gelebilir. Akıllı adamın işi nasıl görmezlikten gelinir?”* dedi.

Dünyada hiç bir benzeri yok
Yiğitliği göklere sığmayan

Zâl'ın meşhûr oğlu Rüstem'den başka
Adı kendini küçük göremeyen

³⁰⁸ Kazvînî: Aslında burada bahsedilen nehir, Hind Nehri'dir. Bunu doğrulayan ise Ceyhun isminin, büyük nehir anlamında bir cins adı olarak kullanılmasıdır. **Cihângüşa**, C. II, s.142, dpt. 2. de 95: Buna yakın olanı aynı şekilde: s. 20'de, str. 8-16; s. 59, 5 nolu dipnotun devamında, s. 58, s. 164, dpt.'ta mevcuttur. Bir de Câmi'ü't-tevârih'de str. 51'de, str. 14 ve 15'te: “Şehre girdiklerinde orayı adamlarla dolu buldular, (Ceyhun'a) yöneldiler” diye geçmektedir.

3. 9. Sultân Celâlu'd-dîn Hindistan'daki Durumu

Sultân, suda boğulmaktan ve ateşte yanmaktan kurtulduktan sonra onunla birlikte olup nehirden geçemeyen ona yakın kişi onun yanına geldiler³⁰⁹. Sultân Celâlu'd-dîn onlarla birlikte ormanda gizlenmişti. Bunların dışında elli kişi daha ona katıldı. Bu arada onların bulundukları yerden iki fersah uzaklıkta Hintli süvari ve yayalardan bir grubun olduğu haberini aldı. Zarar verip, günah işlemekle meşgûldüler. Sultân askerlerinin her birine kendilerine bir sopa alıp, gece olunca aniden onların başına gidip baskın yapmalarını emretti. Öyle ki onlardan çoğunu öldürüp, hayvanları ve silahlarını ganimet olarak aldılar. Bazısı sığırların diğerleri de at üzerine binmiş olanlar da [Sultân'a] katıldılar.

Sultân'a, Hind askerlerinden iki-üç bin başı bozuğun yakınlarda olduğu haberini getirdiler. Bunun üzerine Sultân yüz yirmi adamla onlara saldırdı. Onlardan bir grubu Hind kılıcından geçirdi. Adamlarının ve askerlerinin ihtiyaçlarını onlardan aldığı ganimetlerle. Sultân'ın güçlenip kuvvetlendiği duyulunca beş-altı bin kişiye yakın hindli süvari, Bilale ve Rekale Dağında toplanarak Sultân'ın üzerine yürüdü. Sultân da beş yüz kişilik bir süvari birliği ile üzerlerine saldırdı ve çoğunu yok edip dağıttı. Şuzas tarafından yaklaşık üç-dört bin kişilik bir grup askere yardım etmek için Sultân'a katıldılar.

Onun halkının, Sultân Celâlu'd-dîn'e katıldığı haberi Cihân padişâhı Cengiz Hân'a, Gazne sınırında ulaştı. Cengiz Hân hemen bir ordu seçip onun üzerine gönderdi. Sultân'ın, onların karşısında direnecek gücü kalmamıştı, Delhi'ye yöneldi. Moğollar, Sultân'ın kaçtığını duyunca geri dönüp Melikfur'u sınırını yağmâladılar. Sultân, Delhi sınırına varınca bir elçiyi geldiği haberini vermesi için Sultân Şemsu'd-dîn'e gönderdi. Ondan, kendine birkaç gün konaklıyabilmesi için bir yer belirlemesini istedi. O, elçiyi güzel bir şekilde ağırladı. Şemseddin, bu sınırlardaki toprakların iklimi ve doğasının Sultân'a uygun olmadığını bahane ederek Sultân'ın isteğini geri çevirdi.

Sultân bu mesajı alınca geri dönerek Bilale ve Hilala'ya geldi. Oradan kaçmayı başaranlar, Sultân'a katıldılar. Böylelikle askerlerinin sayısı on bine ulaştı. Oradan, Tâcu'd-dîn Melik Hâlac komutasındaki bir orduyu Cûdî Dağında bulunan Raca Kokar Sankin'e gönderip kızını istedi. Bu talebi kabul eden Raca Kokar, oğlunu askerleriyle

³⁰⁹ Cengiz Hân'ın gazabı ve Sind Irmağının girdabı kastedilmektedir, (ç.n).

birlikte Sultân'ın hizmetine girmesi için gönderdi. Buna karşılık Sultân, onun oğluna Kutlug Hân ünvanını verdi. İndus vilâyetinin hâkimi olan Kabaca, Gûr padişâhlarının kölelerinden biriydi ve Sind vilâyetinin yönetiyordu. Sultanların soyundan gelmiyordu. Onun ile Kokar Sankin arasında düşmanlık vardı.

Sultân bir orduyu Kabaca'yı öldürmek için üzerine gönderdi. Sultân'ın gönderdiği orduyu Özbeg Tay³¹⁰ kumanda ediyordu. Kabaca Sind Nehri'nin bir fersah yakınında bulunan Uça'nın karargahında yirmi bin kişilik bir orduyla beraberdi. Özbeg Tay, aniden yedi bin adamı ile ona gece baskını yaptı. Kabaca'nın ordusu bozguna uğrayıp dağıldılar. Kabaca gemiyle nehre gidip sandalla Akar ve Bahar kalelerine (Adadaki iki kale) vardı. Özbeg Tay onun karargâhına indi ve orada kimi bulduysa esir aldı ve bu haberi Sultân'a müjdecilerle gönderdi. Sultân yola çıktı ve Kabaca'nın otağına gelip baskın yaptı. [Kabaca] Akar ve Bahar yenildi Multân'a gitti.

Sultân, ona bir elçi göndererek İndus savaşından kaçan ve orada esir edilen Emirhân'ın, oğlunu ve kızını³¹¹ ayrıca bir miktar haraç göndermesini istedi. Kabaca Sultân'ın emrine itaat ederek, Emirhân'ı oğlunu, kızını yüklü miktarda mâl ile birlikte Sultân'ın huzuruna gönderdi ve kendi vilâyetlerine saldırmaması için ricada bulundu. Sultân hava ısınınca Uça'dan kalkıp Cudi, Balala ve Nikala'ya dağlarındaki yaylaya yöneldi. Yolda üzerinde bulunan Besram [Parasravar] Kalesi'ni kuşattı. Savaş sırasında bir ok Sultân'ın eline geldi ve yaralandı.

Sözün kısası, kaleyi aldılar ve oradaki halkın tamamını öldürdüler. Orada iken Moğol askerlerinin onu ele geçirmek için bulunduğu yere yöneldikleri ona ulaştı. Sultân geri döndü. O görünüşte Multân'a yöneldi. Bir elçiyi Kabaca'ya gönderdi gidişi hakkında bilgi vererek ondan nal vergisi istedi³¹². Kabaca bu istediğini redederek bu

³¹⁰ Kazvîni şöyle yazmıştır: Nesevî, s. 90-91, 217-218, büyük Sultân Celâlu'd-dîn'in askerlerindendi ve Hindistan'daki gâzâlarda adını duyurmuştu. "از یک باین" adında belirtilen bu şahıs kuşkusuz bahsedilen yere gönderilen kişiyle aynı kişidir. **Târîh-i Cihângüşâ**, C. II, s.146, dpt. 4.

³¹¹ Kazvîni: Emirhân'ı ismini istinsah edenin, hata yaptığından şüphe yoktur. (s. 87-88'de, Melik Emin tekrarlanmış). Doğru olan Nesevî'nin açıkladığı gibidir, zikredilen Emin Meliktir, bunlar 95 b, 96 a-b, 97 a, 108 b-109 b sayfalarında yer almıştır. Ona orada Melik Eminateddîn ve Melik Emin ve bazen Yemin Melik olarak zikredilmiş ve İbnü'l Esir onu Melikhân olarak belirtmiştir, Nesevî, Emin Melik ve Reşîdu'd-dîn'de onu Melikhân olarak zikretmişlerdir. Bu isimlerin hepsinin aynı kişiye ait olduğundan sözedilmiştir. Sultân Celâlu'd-dîn, Emin Melik'in elindeydi ve Sultân Celâlu'd-dîn Hind Nehri'nden geçince onu Berşevâr'da hezimete uğratmış olduğu geçmektedir. Moğollar onu orada öldürdü (Varak 97a). Bu metinde sözü edilen kişi Emin Melik'in kızıdır şöyleki; Emin Melik'in kızı Celâlu'd-dîn'den hamile kalmıştı. (s. 95b). **Târîh-i Cihângüşâ**, C. II, s. 147, dpt.1.

³¹² Kazvîni, Cihângüşâ adlı eserde bunun anlamını bu şekilde verildiğini yazmıştır: Padişâh bir yerden geçerken o bineğinin bakımı için aldığı paradır (nal vergisi). **Târîh-i Cihângüşâ**, C.II, s. 35, str. 6-7.

isteğini açığa vurdu, üzerine yürüdü başarılı olamadı. Sultân bir saat savaştıktan sonra Uça'ya, geldi, Oranın halkının [ona karşı] isyan çıkarması üzerine şehri ateşe verdi ve Sadusan tarafına gitti. Kabaca'dan önce Sadusan'ın yöneticisi Fahreddin Salari, huzuruna kabul etti ve onun ordusunun başında da Laçin Hitayi bulunuyordu.

Orhan, Sultân'ın öncü birliklerinin komutanıydı. Laçin Hitayi savaşta öldürmüştü. Orhan Sadusan şehrini kuşattı. Sultân oraya vardığında Fahrettin Salari, kılıcı ve bir bezle çıkıp Sultân'ın huzuruna gelerek ona itaatini bildirdi. Sultân, şehre gelip bir ay orada kaldı. Fahreddin Salari'yi huzuruna kabul etti ve onu Sadusan valisi olarak atadıktan sonra Deval ve Damrila tarafına yöneldi. Oranın yöneticisi Heniser, Sultân'ın geldiğini duyunca kaçıp, bir gemiyle denize açıldı. Sultân, Deval ve Damrila sınırına gelince, orada konakladı. Has Hân'ı bir orduyla Nahrvala tarafına gönderdi. Has Hân, Nahrvala'dan ganimetler ve çok sayıda deve getirdi.

Sultân, Deval³¹³ ve Damrila sınırında indi, Deval'da puthânenin karşısına bir mescid yaptırılmasını emretti. Bu sırada Sultân Giyâsu'd-dîn, 'Irâk'a yerleştiği haberi ulaştı. Şehirde bulunanların çoğunun Celâlu'd-dîn'i istedikleri ve onun huzuruna çıkmaya hazırlandıkları ve ayrıca Sultân, Berrak Hâcib'in Kirmân'da olduğu ve Berdesîr'i³¹⁴ [Cuvaşir] kuşattığı haberini aldı. Sultân, oradan kalkıp Mekran'a doğru yola çıktı. Sultân'ın kafilesinin geldiği haberi Berrak Hâcib'e ulaşınca, o da Sultân'a çok fazla hediye gönderip sevindiğini bildirdi ve kızıyla evlenmesi için ricada bulundu. Sultân bu teklifi kabul etti ve nikâh akdini yaptı³¹⁵.

Kale komutanları da kaleden çıkıp, anahtarlarını Sultân'a verdi. Sultân yukarı çıktı ve zifaf işini yaptı. Bir süre sonra Sultân, avlanmak ve otlakları³¹⁶ incelemek için atına bindi. Berrak Hâcib, ayakları ağrıdığından geri kaldı. Yolda Sultân'a, Berrak Hâcib'in hastalığından dolayı geri kalıp Sultân'a refakat edemediği bildirildi. Sultan onun geride kalmasının fitne ve fesadı doğuracağını biliyordu. Berrak Hâcib'in, kendisine karşı bir plan yaptığını anladı ve onu denemek için yakın adamlarından birini ona gönderdi. Bu haber, fitne fesadı doğurdu. [Sultân şöyle] buyurdu: "' *Irâk'a gidişiniz*

³¹³ Âlimin kayıtlarında şöyle yazıyor: Câmî'u't-tevârih'in istinsah edilen metninde genellikle Câmî'u't-tevârih'de yazıldığı gibi "ديول" ve bazen de "ديول"; "ديول". **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 148, dpt. 6.

³¹⁴ Kazvîni: Cevaşir "جواشیر" (Kevaşir) کواشیر ve Berdesîr "بردشیر" (Berdesîr) بردسير "her iki isim tek şehire aittir (Yakut'da Ber" بردسير "). **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 149, dpt. 3.

³¹⁵ Kazvîni; Berrak Hâcib, Sultân'dan kızını istedi. Bu bilgiyi dipnotların kenarlarına yazarak aktarmıştır. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 149, dpt. 6.

³¹⁶ Kazvîni: Ot yiyen "چراگاه" kelimesinin, Otlak veya mera anlamına geldiğini belirtirmiştir. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 30, str. 15.

yakında kesinleşecek ve bu iş diğerlerine göre öncelikli olacak. Bu sebeple konu hakkında istişâre için sizi av yerine bekliyorum” diyerek haber yolladı. O, özellikle ‘Irâk konusunda tecrübeliydi. “Böylelikle onun da uygun gördüğü şekilde bu önemli işe adım atalım” diye ekledi.

Berrak, Sultân’a verdiği cevapta; “Ayaklarının ağrması nedeniyle Sultân’ın yanına gelemediğini, bir an önce ‘Irâk’a, sefere çıkmalarını çünkü ülkenin başkent’i olan Berdesîr’i (Cuvaşir) Sultân’a uygun görmediğini ama adamlarını ve askerlerinin orada bırakmasını” söyledi. Sultân’a oraya kendisine yakın olanlardan bir nâib ve bir kutvel tayin etmesinin zarûri olduğunu, bu iş için kendisinden daha uygun kimse olmadığını, çünkü saçları ağırana kadar Sultân’a hizmet eden en eski kulu olduğunu, geçmiş hizmetlerine yenilerini eklediğini, bu mülkü keskin kılıcıyla kurtardığını ve cesaretiyle ele geçirdiğini bildirdi.

Elçiyi geri çevirip Sultân’ın şehirde kalan askerlerini dışarı çıkararak kale kapılarını kapamalarını emretti. İntikam almak için yeterince askeri olmadığından Fârs’a doğru yola çıktı. Gelişini bildirmek için bir elçiyi Atabeg Sâid’e gönderdi. Atabeg Sâid, oğlu Salgur Hân’ı, beş yüz süvari ile Sultân’ı karşılamaya gönderip “Kimseyi karşılamaya gitmeyeceğine dair kefareti ağır bir yemin ettiğini yeminini bozmamak için oğlunu ona gönderdiğini” söyleyerek mazeretini Sultân’a bildirdi. O da onun mazeretini kabul etti. Salgur Hân’a ilgi göstererek, ona “karındaş hân” lakâbını verdi.

Şirâz sınırından Fesâ (Pasa) vilâyetine varınca [Atabeg Sâid], bu özel misafire lâıyk olan, hazineden özel kıyafetler ve rengârenk kumaşlar, para keseleri, çok sayıda rahvan at, katır ve develer, maharetli Türk ve Habeşistanlı köleleri gönderdi³¹⁷. Onunla akrabalık bağı kurma arzusunu dile getirdi. Kerim hânedanının sedefinde takva ile, küçük yaşlardan itibaren akıl ve vakar dadısının sütüyle yetiştirilen o inciye, Sultân’ın nikah listesine kaydedildi.

Bu nikâh bağıyla iki tarafın birbirine destek olacakları kesinleşti ve taraflar arasındaki bağları kuvvetlendi. Birkaç gün orada kaldıktan sonra İsfahân’a doğru yola çıktı. Oraya vardığında kardeşi Giyâsu’d-dîn’in (has) önde gelen haşem ve birkaç seçkin süvari ile Rey’de olduklarının haberini aldı. Sultân, bunu öğrenince bir süvari

³¹⁷Kazvînî bu konuda şöyle yazmıştır: Gider: Yaygın ve alışılmış ve genel karşılığında “özel”...ve bu şekilde şimdi de kullanılmıştır. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 15, str. 5 ve 6.

birliğini hazırlatıp Tatar askerlerinin giydikleri gibi beyaz kumaştan elbiseleri giydirip güvercinin başına konan bir kartal gibi onların başına kondu. Giyâsu'd-dîn ile ordunun ileri gelenlerinden birkaç kişi korkudan ayrılıp gizlendiler. Sultân, şefkât ve merhamet duygusuyla paniğe kapılan kardeşi, annesi ve yakınlarına, kendilerinin hiç düşünmeden rahatlıkla yerlerine geçebileceklerine dair bir haber gönderdi.

Büyük liderler ve ordunun ileri gelenleri Sultân'ın yanına gelerek Sultân tarafından kabul edilme şerefine nail oldular. Giyâsu'd-dîn, birkaç sadık adamıyla beraber kalbi kırık bir şekilde kardeşinin huzuruna geldi. Sultân gelenlerden her birine misal ve menşur verip görevlerinin başına gönderdi. Onun sayesinde o bölge ve vilâyetlerde yeniden barış ve huzura kavuşacaklarından ümitliydi.

3. 10. Sultân Celâlu'd-dîn'in Bağdâd'a Gitmesi

Sultân, 621 (m.1224) senesinin başlarında Hûzistan³¹⁸ tarafına doğru hareket etti. Elçi Pehlivan'ı iki bin kişilik öncü bir birlikle gönderdikten sonra kendisi de arkalarından yola çıktı. Süleyman Şâh, yolda onu karşılayıp huzuruna geldi ve kız kardeşini Sultân'a verdi. Sultân, şimdilerde sadece adı kalan Şabur'a (Hast) gelince orada bir ay kaldı. Lur emirleri ona hizmet etmek için yarıştılar. [Sultân] bineklerini dinlendirip güçlendirdikten sonra Bağdâd'a doğru yola çıktılar. Sultân, Halîfe Nâsır-Lîdnîllah'ın yardım isteğini kabul edeceğini ümit ediyordu.

Geldiğini haber vermek ve kendi düşüncelerini bildirmek için ona bir elçiyi gönderdi. Halîfe onun sözlerini dikkate almadı. Babasıyla atalarına yapılanları yüreğinden atamıyordu. Yiğit erkekler ve cesûr liderlerden seçtiği yirmi bin kişilik orduyu, kölesi Kuş Temür'la birlikte Celâlu'd-dîn'i onun memleketindeki topraklardan uzaklaştırmak için gönderdi. Ayrıca Erbil'e posta kuşlarıyla haber göndererek, Muzafferu'd-dîn'i Sultân'ı uzaklaştırmak için on bin adamla göndermesini istedi. Kuş Temür kibrinden Erbil ordusunun gelmesi için belirlenen günden önce gurur yapmaktan vazgeçti.

³¹⁸ İran'ın güneybatında bulunan bu eyalet, çöl görünümlü bedevî Arap kabilelerinden dolayı İranlılar'ın 1925'e kadar "Arabistan dedikleri Hûzistan'ın batısında ' Irâk, güneyinde Basra körfezi, kuzeyinde Zagros sıradağları bulunmaktadır. İlâm, Lûristan, Çehârmahal, Bahtiyârî, Îsfâhan ve Fârs bölgeleriyle çevrilidir. Receb Uslu, "Hûzistan" **DİA**, C. XVIII, TDVY, 1998, s. 436, (ç.n).

Sultân yaklaştı. Oraya gelmek için acele etme sebeplerinin, yardım almak olduğunu anlatması için birini Kuş Temür'a gönderdi. Yardım isteyip Halife'nin gölgesinde sığınma talep etti. Zira güçlü düşmanlar başkaldırıp toprakları ve halkı istilâ etmişler, hiçbir asker onlara ayak dirememişti. *"Eğer Halifeden bir yardım görürsem ve ondan onay alırsam benim işim sadece güçlü düşmanlara karşı savaşmak olacaktır"* dedi. Kuş Temür bu söylenenlere kulaklarını kapattı ve asker sâf tuttu.

Sultân mecburen savaş düzeni aldı. Çünkü onun adamları düşmanın onda bir kadardı. Bir alayı pusuda bekledi. Kendisi beş yüz kişilik bir süvari ile ordunun merkezinde durdu. Düşman ordusunun merkezine ve daha sonra kanatlarına iki üç defa saldırda bulunup savaş meydanından çekildi. Kuş Temür'un askerleri Sultân'ın yenilerek kaçtığını sandı ve arkalarından gittiler. Pusuda bekleyenler ortaya çıkıp Sultân'ın takip eden ordunun peşine düştüler. Sultân da geri dönüp onları Bağdâd yakınlarına kadar takip etti. Sultân oradan geri döndü ve Dakuk tarafına saldırdı ve orayı yağmalayıp talan etti.. *"Tekrit'te³¹⁹ sönmeyen ateş³²⁰"*.

Sultân, oradan geçince casuslar Muzafferu'd-dîn'in Erbil ordusuyla geleceğini öncü kuvvetlerinin yüklerini önden gönderdiğini ve orduyu hazırlayıp onları aniden tuzağa düşüreceklerini haberini getirdiler. Sultân, onun ordusunun geçtiğini öğrenince bir grup cesûr süvaririyle birlikte dağ tarafına gitti ve onun yakınlarına saldırdı. Ansızın Sultân, Muzafferu'd-dîn'in yanına vardı. Onlardan üstün olduğunu görünce onun kusurlarını bağışladı ve onu affetti.

Muzafferu'd-dîn yaptıklarından pişman oldu ve tövbe etti, ona: *"Bugüne kadar sizin ne kadar iyi kalpli, sabırlı ve mert biri olduğunuzu bilmiyordum"* dedi ve onu affetmesini istedi üzüntülerini bildirdi. Sultân'ın ona iyi davranmasının nedeni, Muzafferu'd-dîn'in, döneminde hacıların kanını helal gören, ziyarete giden çok fazla seyyid ve şeyhi öldüren ve gömen Kürt ve Lur halkının tehlikesine karşı, yolları güvenli tutup karışıklıkları kontrol altına almasıydı. Muzafferu'd-dîn'i övdü. Muzafferu'd-dîn, Sultân'dan izin alarak, Erbil'e gitti ve onun hizmetinde girdi.

³¹⁹ Kazvîn'i dipnotta bunu bu şekilde açıklamıştır: Sedra "صدره" (Bağdâd) ve Hıyta hakkında konuşulan bu beyitte Ebu'l Ata el-Ma'arrî'nin **Saktu Zend** isimli kasidesinde geçen bir matlaıdır. Tekra "تَكَرَّا" kelimesi Kere'den "كَرَى" gelmektedir. Uyku anlamında kullanılır bazı nüshalarda yekra "يَكَرَى" şeklinde geçmektedir. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 155, dpt. 5.

³²⁰ Ebu'l- Ata el-Ma'arrî'nin bir kasidesinin matlaıdır. Bkz: Öztürk, **a.g.e.**, s. 351, (ç.n).

Sultân oradan Arrân ve Âzerbâyçân'a doğru yürüdü. O sırada Atabeg Özbek oranın hâkimiydi. Onun Sultân'a karşı koyacak gücü olmadığından Sultân Tuğrul'un kızı olan eşi Melike'yi Tebrîz'de bırakıp Elnecca Kalesi'ne kaçtı. Sultân Tebrîz kalesini kuşatmakla meşguldu. Melike [Atabeg'in karısı] Sultân'ı yenmenin mümkün olmadığı ve eşine kalbi kırık olduğu için Sultân'a gizlice bir adam gönderip kocasıyla bağlarının koptuğunu ve boşandığını gösteren Şâm ve Bağdâd imâmlarından aldığı fetvâyı bildiren bir mektup gönderip, Sultân ile sulh yapacaklarını vaat etti³²¹.

Melike kararını, Kadı İzzelü'd-dîn Kazvîni'yi ve bir kaç saray görevlisiyle birlikte Sultânın huzuruna gönderdi ve Atabeg'in topraklarına saldırmamasını istedi. Sultân 622 (m.1225) yılında muzaffer şehire geldi ve oranın halkı onu tebrik etti. Sultân Melike'ye sahip olmuştu. Atabeg Özbek, Sultân'ın geldiğini ve Melike'nin yaptıklarını duyunca gam ve üzüntüden aynı gün can verdi.

3. 11. Gürcistan'ın Fethi ve Gürcistan Halkının Yok Edilmesi

Felek adeti olduğu üzere dönerken Atabeg'in devletini de yıktı ve onu Sultân Celâlu'd-dîn'e intikal etti. [Atabeg'in] askerleri ve haşemleri dört bir yandan gelip ona [Sultân'a] bağlandılar. Tamahkar ve kâfir Gürcüler, Sultân'ı sürüp, Tebrîz'i ele geçirmek için arzularını artırdılar. Sultân bu haberi alınca tereddüt etmeden yanındaki bir grup askerle Gürcülerin üzerine yürüdü. Sabahın ışıkları gecenin karanlığını kovunca Kerbi vadisindeki Gürcülerin bulunduğu yere ulaştı. Gürcüler şarabın sarhoşluğuyla uyuyorlardı. [Sultân'ın] ordusu onlara sağ ve sol koldan saldırdı.

Gürcüler, Garni vadisinin dar bir boğazında bilgelerin düşünceleri kadar derin bir mağaraya kendilerini attılar. Fitnecilerin ve kötülerin başı olan Şalva ve İvan'ı Gürcülerle birlikte yakalayıp zincire vuruldular ve Sultân'ın huzuruna getirdiler. Sultân ona: “*Nerede senin yiğitliğin? Sen ki, “Zülfikar'ın sahibi kılıcımın darbesini tadsın da*

³²¹ Kazvîni kayıtlarında şöyle yazmıştır: Yani boşanmanın aslına bağlı olarak yapılması emredilmişti ve öyle oldu. İbnü'l Esir'in de belirttiği gibi bu hadise altı yüz yirmi iki (m. 1224) senesinde olmuştur (Turnberg baskısı, C.12, s.284). Onun nikâhlanması gerekiyordu çünkü Özbek isimli bir köleyi öldürmeyeceğine, dâir yemin etmişti. Onunla boşandığı için onu öldürdü. Bu yemini ettiği için boşanma gerçekleşince Celâlu'd-dîn onunla nikâh kıydı. Böylece bir nevi boşanma akdini yerine getirmiş oldu. Ayrıntı için bkz. Muhammed b. Ahmed Nesevî, “Sîretü's Sultân Celâlu'd-dîn Mengüberti”, s. 118, Târîh-i Cihângüşa, C. II, s.156. dpt.1.

gününü görsün diyen birisin” dedi³²². Şalva ona : “*Bu işi Sultân’ın devleti yaptı*” cevabını verdi. Ona İslâmiyet’i anlattılar o da Müslüman oldu.

Sultân, muzaffer ve mutlu bir şekilde başkent Tebrîz’e geldi. İvan’ın, Gürcistan topraklarının fethi için kendisine yardım edeceğini düşünerek izzet ve ikramda bulundu. Merend, Selmas, Urmiye ve Uşni şehirlerini Fârs ordusundan birçok asker ve ricâlî onun emrine verdi. Sultân’ın hoşuna giden sözler söyleyen, ona yakınlık gösteren, onu yalan sözlerle kandıran, çürük iple onu kör kuyuya atmak isteyen, tilki kurnazlığıyla o kaplan gibi aslanı salmış tilki kurnazlığıyla yok etmek arzusundaki Şalva ve İvan’ı orduyla birlikte gönderdi.

Cesur Sultân Hoy’a hareket etti ve oradan Gürcistan’a yöneldi. Gürcistan sınırında Duvîn’de³²³ buluştular daha önce gönderdiği ordusuyla birleştiler. Sultân, Melik-i Taşdâr’ı, Gürcistan’ı yöneten ve bir kadın olan Kız Melik’e elçi olarak yolladı. Bir gün elçi, Kür Nehri’nin kenarında oturuyordu. Şalva’nın yanına sarhoş bir keşiş gelip, şöyle dediğini anlattı: “*Bir ordu hazırlayıp, Sultân’a Merkab Deresi’nde tuzak kuralım ve onun cezasını verelim*”. Ancak Melik-i Taşdâr bu söz üzerine papazı öldürüp bir kuş gibi kanatlanıp Sultân’ın yanına vardı ve bu durumu ona anlattı.

Sultân, bu söylenenlerin doğruluğunu anlamak için Şalva ve İvan’ı birkaç kişiyle birlikte huzuruna çağırarak onlara: “*Kars yolundan mı yoksa Merkab vadisinden gidersek Gürcistan’a daha çabuk varırız?*” diye sordu. Şalva ve emirler öne çıkarak: Yolların ortasında bulunması ve Tiflis’e daha yakın olması sebebiyle Merkab yolunun daha uygun olacağını söylediler. Sultân, o münafıkların asıl niyetlerini anladı ve kılıcıyla Şalva’yı ikiye ayırdı. Onların hepsinin öldürülmesini emretti. Hemen on bin cesur adamıyla [Şalva ve İvan’ın durumundan habersiz Merkab Vadisinde pusuda bekleyen] Gürcüleri ortadan kaldırmak için yola çıktı ve kartalların bile geçtiklerinde uçmaktan aciz kaldığı tepeye vardı, atından indi ve ordu onun [Sultân’ın] peşinden gitti.

Sabah olunca o âsîlere ulaştı. İki taraf ok ve kılıçlarını çekip savaşa başladılar. Sonunda hak batıla galip geldi şîrk ehli yok edildi. Aynı gün, akşam olunca orada konakladılar ve oradan Luri Çölü’ne geldiler. Havadaki yoğun toz nedeniyle kimse

³²² Resûl-i Ekrem’in Hz. Ali’ye verdiği meşhûr kılıç. Mustafa Öz, “Zülfikar”, **DİA**, C. XLIV, TDVY, İstanbul, 2013, s. 553-554, (ç.n).

³²³ Kazvînî derun "درون" kelimesini, ortası (onların metninde dun "دون") anlamında kullanıldığını yazmıştır: Aynı şekilde bu kelime A"ا", B"ب", D"د", Z"ز"; C'de: Derun درون ; İbnü'l Esir, C. XI, s. 283, ve Yakut: Devin; Nesevî, s. 112-114: Zun "زون" olarak zikredilmiştir. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 160, dpt. 8.

kimseyi tanıyamadı, toz bulutu dağılınca Gürcülerin çoğunu tuzağa düşmüş av misali teker teker öldürdüler. Luri halkı eman diledi oradan Aliâbad Kalesi'ne gitti, fakat onlara bir zararı dokunmadı. Muharrem ve Safer aylarında ordusuyla orada konakladı ve Rebî'u'l-evvelin başında da oradaydılar.

Sultân ava çıkmak istedi. Birkaç süvari ile ava gitti. Gürcüler bunu haber aldı. Beş yüz süvariyle Sultân'ı öldürmek için oraya gittiler. Sultân onları görünce savaşa başladı. Ordudan bir bölük Sultân'a yardıma geldi. O reziller an ve an artıyordu, sayıları yaklaşık on iki bin kişiyi buldu. O sırada Orhan, Tiflis tarafında tutundu. Devlet erkânı ve ordunun üzerinde hâkimiyet sağlandı. Sonunda Sultân'ın seçkin adamlarından bir grup tekbir okuyarak o rezillerin üzerine yürüdü.

Sultân'ın gürzünün keskinliğini gören Gürcü halkı kaçmaya başladı. Şehre girdiklerinde önünde Sultân'ın askerlerini gören Gürcüler dizginlerini Ceyhûn tarafına çevirdiler. Korkudan kendilerini suya attılar. Kaledeki halk bu durumu görünce savaşmak için harekete geçti. [Sultân'ın] ordusu oraya gelip yıldızları delen ve ciğerleri yakan oklarla onları [Kale halkını] aciz duruma düşürdüler ve Sultân'dan eman dilediler o da onları bağışladı.

Daha sonra o kavim, Abhaz'ın sınırına vardı. Tiflis etrafındaki her köy ve kalenin şeytanın birlikleriyle dolu olduğunu görünce onların hepsini kökünden kazıdı. Eski günlerden beri nefis zahirelerin bulunduğu, büyük masraflar sarfedilerek imar edilmiş ve viran halde olan Tiflis kiliselerini yıktı ve oraya İslâm mâbedleri kurdu. Aniden haberciler Berrak'ın, barış halkasını boynundan çıkardığını ve ' Irâk'ı kurtarmak için Kirmân'dan yola çıktığının haberini getirdiler³²⁴. Sultân, Berrak ile savaşmak için bir orduyla o meydanın topraklarından rüzgâr gibi on yedi gün içinde Tiflis'ten Kirmân sınırına geldi. Ordu oraya gelince yanında üç yüzden fazla asker kalmamıştı. Berrak Hâcib, Sultân'ın geldiğinin sesini duyunca bir çok adamını onun hizmetine gönderip özür diledi. Sultân, dinlenmek için İsfahân'a gitti. Kemâl İsmail'in³²⁵ kasîdesinden şu alıntılar bulunmaktadır:

³²⁴ Âlimin kayıtlarında Cihângüşa adlı eserde yer alan dipnotlarındaki bilgileri şu şekilde aktarmıştır: "Saldırdı" kelimesi "birine kastetmek" olup; bu kitapta "ona saldırmak" anlamında yaygın olarak kullanılmıştır. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 122, dpt. 1.

³²⁵ İsfahân'da kâdılık yapan İranlı şâirdir. Siyasî kuvveti elinde tutan Sa'idi (Al-i Hucandi) ailesini öven şâirlerden olup "Hallâk almâ'ni" (manalar yaratıcısı) lakâbı ile anılmıştır. Şiirlerinin çoğunu kâdı Ruknâl-Dîn Sâid b. Mas'ûd'a ' Irâk'ta hüküm süren Hârezmşâh (Alâû'd-dîn Tekiş oğlu Muhammed ve torunları Celâlu'd-dîn ile Giyâsu'd-dîn) ile Şirâz'da hüküm süren Fârs atabeylerine (Sa'd b. Zangi ve

Sen Nuh gibi uzun yaşayacaksın çünkü
Alemdede tufandan sonra sen orayı bayındır ettin
Senin Burak'ın Hint'ten kaldırdığı ayağını
Arran'ın en uzak noktasına koydu
Dünyada senden başka hangi padişâh
Umman'dan Tiflis'e kadar hüküm sürdü?
Kâfirlerin hücumuyla viran hâlde olan İslâm
Senin bileğinin kuvvetiyle güç kazandı

Gürcülerin tekrar toplandığı, Sultân'ın Tiflis yönetimini verdiği Yulduzci'nin³²⁶ çâresiz kalıp Tebrîz'e geldiği, Melik Eşref'in, Hacıp Ali'yi Şâm'dan Ahlât'a gönderdiği ama onun gündüzleri saldırıda bulunduğu ve Melike'nin Hoy'dan³²⁷ Ahlât'a gittiği, Hâcib Ali'nin onu huzuruna kabul ettiği, Gürcülerin tekrar Tiflis'e gelip mescitleri yıktığı, Müslümanlara işkence yaptıkları haberini aldı.

Sultân perişan oldu ve çok üzüldü. Hemen oradan Âzerbâycân'a gitti. Ahlât bölgesine ulaşınca, oradaki askerler önlerine kim çıkarsa ve neyi bulurlarsa alıp Ahlât kapısına götürüyorlardı. Ordu yine kendini şehre attı, yağma ve katliam yaptı. Kadınlar ve erkeklerden feryat sesi yükseliyordu. Sultân oraya gelince, şehrin ileri gelenlerini onları oradan atmak için görevlendirdi. Bunun üzerine şehir halkı, onlara karşı kargaşa çıkararak askerlerinin çoğunu öldürdüler ve kalanları şehirden dışarı attılar. Sultân'ın haşemlerinin tekrar şehre girmelerine engel oldular.

---

oğlu Abu Bak) ithâf etmiştir. Cengiz Hân'ın oğlu Ögeday İsfahân'ı zaptettiğinde Cemâzîu'l-evvel 635 (21 kânun I. 1237'de evinde hazine bulacaklarını ümit eden Moğol askerleri tarafından katledilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cl. Huart, "Kemâleddin İsmail, Kamal Al-Din İsmail İsfahânî", **İA**, C. VI, İstanbul, 1977, s. 570-571, (ç.n).

³²⁶ Kazvîni istinsah edilen nüshâlarda Yulduzci adını incelemesi neticesinde şunlara deyinmiştir: Yıldırıcı "یلدرجی", aynı şekilde **b**"ب", **c**"ج", **a**"ا": Yıldırhı "یلدرحی" d "د", h,"ه": Bıldırıcı "بلدرجی", z "ز": Yıldırhı "یلدرحی" (bir önceki harf noktasız); (Şerif Melik Sultânın veziri idi) o sırada ona manasız bir lakâp verdi.) s. 311, Belducan "بلدوجن" (ilk harf noktasız) Belducen "بلدوجن", basılı metne göre, s. 226, 229: Belducen "بلدوجن" (bütün yerde); Câmî'u't-tevârih, Paris'teki asıl nüshâda: Yulduzcu "یلدورجی", Yulduzcu "یلدورجی"; ve Belevşe baskısında, s. 28, her yerde: Yıldızhi "یلدوزحی". **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 167, dpt. 2.

³²⁷ İran'ın Batı Âzerbâycân eyaleti, bu şehir İran'ın kuzeybatısında çevresi dağlarla kuşatılmış Hoyi Çukuru denilen bir çöküntü havzasında yer alır. Tahsin Yazıcı, "Hoy", **DİA**, C. XVIII, İstanbul, TDVY, 1998, s. 258, (ç.n).

Bu sırada Taymas ve Taynal'ın ' Irâk yakınlarına vardıkları haberi ulaşınca Sultân, orada kalmanın doğru olmayacağını düşündü. ' Irâk'a gitmek için Tebrîz'den geldi oradan da İsfahân'a yöneldiler. Cesûr ve güçlü erkekler Sultân'ın yanına gelip yerlerini aldılar. Moğol ordusu da Rey'e ulaştı. Sultân, onların Rey'e geldiğini duyunca savaş hazırlıklarına başlayarak, ordunun merkezini ve kanatlarını düzenledi. Sağ kanadı vefasız kardeşi Giyâsu'd-dîn'e ve sol kanadı ... teslim etti. Kendi merkezde durup savaş düzenini aldı. Sağ ve sol kanada ona uymalarını ve merkez güçleri destekleyip saldırılarını emretti.

Giyâsu'd-dîn ve Elçi Pehlivan yakınlarıyla kaçtı. Sultân Celâlu'd-dîn bu haberi öğrenince ümitsizliğe düşse de cesaretini kaybetmedi ve geri dönmeyip onların merkez güçlerine saldırdı. Moğol ordusunun sağ kanadındaki askerler Sultân'ın sol kanadındaki askerlerle, Sultân'ın sağ kanadındaki askerlerde Moğolların sol kanadındaki askerlere saldırdı ve ordular birbirine karıştı. Moğol ordusu, Sultân'ın merkez güçlerine arkadan saldırdı. Sultân'ın sancağını bulunduğu yerden indirdiler. Sultân'ın kuvvetlerinin sağ kanadı sol kanadın arkasından koşuyordu öyleki hiç birinin birbirinden haberi yoktu.

Sultân merkezde duruyordu orada yedek hayvan çekenlerden başka kimse kalmamıştı. [Moğol askerleri] onu iki taraftan kuşatıp etrafını çevrelediler. Sultân, birden onlardan birinin üzerine atlayıp düşürdü ve onun atını alıp çemberin içinden kurtuldu ve kaçtı. Luristan'da³²⁸ bir vadide saklandı. Oradan kaçan askerler teker teker Sultân'ın yanına geldiler. İsfahân halkından kimsenin, o durumdan haberi yoktu. Moğol ordusu, İsfahân kapısına gelip üç gün üç gece bozgun yaptıktan sonra onları Rey'e kadar sürdüler. Oradan da Horâsân'a yöneldiler. Sultân İsfahân'dan Rey'e gitti. Gelişini haber vermek için müjdeciler gönderdikten sonra kendisi de onların arkasından yola çıktı. Halk onun geldiğini duyunca onu karşılamaya gitti. Halk, Sultân'ın gelişini hayra gidişini zorlukların bitmesine yordular.

İranlılar onu gördüğünde

Birden onun yanına gittiler

³²⁸ İran'ın güneybatısında bulunan eyalet, batıdan ' Irâk güneyden Hûzistan, kuzeyden Hersin ve Nihavend, doğudan Hudsezar ile sınırlıdır. Kavar dağı buraya puşt-i kûh (dağ ardı) ve pişkûh (dağ önü) adlarıyla ikiye ayrılır. Rıza Kurtuluş, "Luristan", **DİA**, C.XXVII, İstanbul, 1993, TDVY, s. 227, (ç.n).

Sultân, askerlerinin ileri gelenlerinden bazılarına çok öfkeliydi. Savaş alanındaki mücadelede hiçbir yardımda bulunmayan devletin ricâlinin ve hânların toplatılıp kadın elbiseleri giydirilerek şehrin sokaklarında gezdirilmelerini emretti. Sultân'ın buyruğu altında olmayan bir kavime de o savaşta fedakarlık gösterdikleri ve canla başla dövüştükleri için meliklik hil'at ve çeşitli ünvanlar verip onlara ilgi ve sevgi gösterdi³²⁹.

3. 12. Sultân'ın Gürcistan'a Dönmesi

Sultân 625 (m.1229) senesinde İsfahân'dan Gürcistan'a geldi. Rum, Şâm, Ermeni ile orada bulunan hükümdârlar, Sultân'ın saldırılarından korktukları için onu tek bir kılıçla geri püskürtmek üzere biat edip anlaştılar³³⁰. Gürcü, Alan, Ermeni, Sarir, Lagz, Kıfçak, Suan, Abhaz ve Hânib (?) ile Şâm ve Rum askerleri bir araya geldi ve onu defetmeleri için birleşti³³¹. Sultân, onların yakınında bulunan Mindor'a vardı ve orada konakladı. Gücünün yetersiz, ordusunun az sayıda olması sebebiyle perişandı. Hazinesini açtı ve atlarını hazırlattı, ordu ve ileri gelenlere mal dağıtarak onları mamur etti ve hazırlığa [savaş] başladı.

Ordu oraya varınca düzene girdi, birbirleri ardından sâf tuttular ve savaşa hazırlandılar. Sultân'ın ordusunu kendilerine nispetle arpa harmanı olarak gördüler. Gürcü ordusu gelince Sultân'ın askerleri de silah kuşandı. Sultân, düşmanı görebilmek için bir tepeye çıktı. Sağ tarafta, yirmi bin kişilik seçkin adamlardan oluşan Kıpçaklıları nişan ve bayrağıyla gördü. Sultân, Kaşgar'ı³³² huzuruna çağırarak bir yük ekmek ve

³²⁹ Kazvînî dipnotta verdiği bilgide; "نبودند" kelimesi için şu bilgileri vermiştir: Aynı şekilde b"ب", c"ج", d"د", h"ه", z"ز", (bütün nüshâlarda)A "آ" var, belki doğrusu budur çünkü Emir makamı, Melik ve Hân makamlarının altındadır. Nesevî diğer konuda sayfa 100'de şöyle demiştir: Bazı kimseler ısrarla sorduklarında onu daha fazla lâkap kullanmaya razı etmişlerdi. **Târih-i Cihângüşa**, C. II, s. 170, dpt.1.

³³⁰ Kazvînî şöyle yazmıştır: Tek kılıç "یک تیغ" : Savaşta müttefikler ittifak yapmışlardı. **Târih-i Cihângüşa**, C. II, s. 18, str. 22.

³³¹ Kazvînî asıl metinde Ruslar hakkında (onların metinlerinde Sunyan) şunu yazmıştır: b"ب": Suyan "سوینان"; A"آ": Suyban "سوبان"(noktasız harf); C "ج", h"ه": Suman; "سومان" ve **Câmi'u'l-Tevârih**'te asıl nüshâsında ve Belevşe basımında ise, s. 28'de: Susan "سوسان"; z"ز": Menerban (sondaki harfin dışındakiler noktasız); şeklinde yer almıştır. Nesevî, s. 176: Anlatılmak istenen şüphesiz Sevan kavimleri olup Kafkasya'nın tanınmış boylarındandır. bkz. Svanes yada Souanetes yada Svanetes adının altındaki coğrafya kitaplarında bu şekilde yer almıştır, (**Cihângüşa**, C. II, s. 170, dpt. 4) ve Hanib "حانیب" hakkında onların metninde Hanib, (yanlızca üçüncü harfte nokta vardır).

³³² Kazvînî istinsah edilen nüshâlarda Kaşgar adı hakkında şu bilgileri vermektedir: Kaşkkarra "قشقررا" ayrıca bu şekilde yazılmıştır. z"ز": a "آ": Kaskarra, "قشقررا"; b"ب": Kaşfara "قشفررا"; h"ه": Kaşfarra "قشفررا"(üçüncü harf noktasız), c"ج": Kaşarra "قشعررا"; d"د": Kassara "قشئرا" (üç noktalı s ile ortak

biraz tuzu Kıpçaklılara gönderdi. Bir vakitler esaretten kurtulmaları için babasının yanında onlara şefâatçi olduğunu ve çeşitli hileler ile onları kurtardığını hatırlatarak şöyle dedi: “*Şimdi size yaptığım iyilik karşılığında bana kılıç mı çekiyorsunuz?*” Kıpçak ordusu bu sözü duyunca oradan savaştan geri durdular ve kendi mevzîlerinden uzaklaştılar. Onlardan her biri bir tarafa çekildi.

Gürcü askerleri dizilip hazırlanınca Sultân elçisini İvan’ın yanına gönderdi. “*Siz uzak yollardan geldiniz, atlarınız bitkin düştü, adamlarınız yoruldu. Bugünlük burada kalalım. İki tarafın genç savaşçıları, savaş meydanında dövüşsünler. Biz de onları seyredelim yarın savaşırız.*” Bu fikri İvan’ın hoşuna gitti ve kabul etti. Bir grup Aznavur³³³ teker teker döğüş için gruptan ayrılıyor dövüşe koşuyor ve öldürüyorlardı. Sonunda Bîsutûn³³⁴ dağı gibi cüsseli bir Aznavur, sütun gibi mızrağıyla fil gibi bir atın üzerinde olduğu hâlde (Sultân’a) saldırdı. Sultân’ın bineği sarsıntıdan neredeyse düşecekti ve Gürcü Aziler³³⁵ (Aznavur) her an bir hamlede bulunuyorlardı. Sultân kıvraklığıyla onu püskürtüyordu. Sürekli bu şekilde Sultân’a hamleler yaptı ve onu yaraladı. Ama bu yara Sultân’ı etkilemedi. İş giderek zorlaştı, neredeyse kovulmuş şeytan merhametli Sultân’a galip gelecekti. O, saldırmak için Sultân’ın yanına yaklaşıncı Sultân, atının sırtından atladı.

Aşkabus’un başına mızrağıyla öyle bir vurdu ki   Gökyüzü onun elini öptü
İki taraf o hali görünce şaşırды,
Onların hepsi bu Rüstem mi,   Yoksa sabah güneşi midir? Dedi.

Birkaç kişi ve askerın bir anda tek bir süvarinin avı olduğunu gören o zavallılar korktular. İslâm ordusu cesâret buldu ümitlendiler. Sultân’da olduğu yerden kırıbaçıyla işaret verdi. İşin erbabı olanlar direndi. Gürcü askerleri geri döndü. Bu şekilde zaferin fetih kapıları açıldı. Kısa bir süre de çok sayıda kişi öldü ve ölülerden tepeler oluştu, bu yüzünden feza engebeli hale geldi. O kadar kan aktı ki yeryüzü

---

kullanılıp uzatılır); Câmi’u’-tevârih Belevşe baskısında, s. 29; “Kuşkarra” “قوشقار” şeklinde yer alır. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 172, dpt. 3.

³³³ Kazvîni bu kelimeyi şöyle açıklamıştır: Aznavur’ın “ازنلور” Gürcistan dilinde manası asil ve büyük kavim manasında kullanılmıştır. (Câmi’u’-t-tevârih’in dipnotunda sayfa 368). **Târîh-i Cihângüşa**, C.II, s. 173, dpt. 3; yine: aynı şekilde, s.14, str: 17).

³³⁴ Bağdâd’tan Hemedân’a giden yolun üzerinde Kirmânşâh’ın takriben 30 km. üzerinde bulunan bir dağdır. Ernst Herzfeld, “Bîsutûn, Bîsutun”, **İA**, C. II, İstanbul, 1979, s. 650-651, (ç.n).

³³⁵ Gürcülerde bir unvan. Öztürk, **a.g.e.**, s. 365, (ç.n).

kandan kırmızı atlasa döndü. Dağın etrafı onların galibiyet soluklarıyla dalgalandı, yerden atların kişneme sesi yükseldi.

O zavallıların, bu durumu düzeltme imkanı kalmayınca oradan kaçıp Şâm'ın eteklerine tutundular ve gece olunca karanlıklarda gizlendiler. Sultân'ın eline o kadar ganimet geçti ki koyunlar sayılmaz oldu. Sultân'ın haşmetinin ve ününün yankısı göklere kadar yayıldı ve bu müjdeleri etrafa duyurdular. Sultân oradan Ahlât'a yöneldi.

3. 13. Sultân'ın Ahlât'a Gitmesi ve Oranın Fethi

Sultân önce ' Irâk'a gitme niyetiyle Ahlât'a geri döndü. Oradan ayrıldıktan sonra Ahlât vâilileri, kale duvarlarını yükseltip surları onardılar. Sultân bu sırada elçi gönderip gelişini haber verdi ve onları huzuruna gelmelerini emretti. Şehrin vâilileri, bu emire uymadı ve kale kapılarını kapattılar. Sultân, onların sözünü kabul etmeyeceklerini anlayınca, şehrin etrafını çevreleyip, evler yapmalarını, mancınık kurmalarını, ok atan çarklar ve neft atan aletler hazırlamalarını emretti. İki da taraf karşılıklı olarak mancınıkları harekete geçirdi. Ok ve çarklar dolu gibi gökten yağmaya başladı.

Bu durum günler ve aylarca devam edince şehirde kıtlık ve pahalılık baş gösterdi. Şehirliler gizlice Sultân'ın nezdinde şefaatte bulunmaları için Bağdâd, Şâm ve Rum'a elçi gönderdiler. Emîrû'l- müminin el-Müstansır-Billâh, Anadolu ve Şâm Sultânlarına peş peşe elçi gönderdi ancak bir faydası olmadı. Kaledekiler, açlıktan kötü sözler söylemeye başladılar. Nasihatleri kulaklarını tıkadılar ve hakaret edip dil uzattılar. Yaklaşık on ay boyunca durum böyleydi. Sonunda şehir halkı açlıktan muzdarip oldu. Sultân askerlerine, onların üzerine yürümelerini ve şehri ele geçirmelerini emretti.

Sultân ve emirler, onların küfür ve kötü sözlerinden dolayı kızgınlık ve üzüntü içindeydiler. [Sultân] orduya sabahtan kuşluk vaktine kadar kaledekileri katletmelerini buyurdu. Kızgınlığı geçince, zavallılara acıyıp, onların kanlarını akıtmayı durdurdu. Şehire gidip Melik Eşref'in sarayına indi. Melik Eşref'in kardeşi Mücîru'd-dîn, Sultân'ı karşılamak için kaleden çıktı. Ona övgüler yağdırıp ikramda bulundu. Mücîru'd-dîn'in kölesi İzzeddin Ay Beg kaleye sığınmıştı. Mücîru'd-dîn, Ay Beg'in orada af dilediği mesajını Sultân'a iletti. Sultân, Mücîru'd-dîn'e: *"Nasıl olur da senin gibi bir Sultân,*

altınla satılan bir kölenin benim nezdimde elçiliğini yapar! Bırak nasıl biliyorsa öyle yapsın” dedi.

Sultân’ın ona merhamet göstermediğini gören Ay Beg dışarı çıktı. Adamlarına elbiselerinin altına zırh giyip ellerine mızrak alarak kaleye girmelerini ve karışıklık çıkarıp aniden Sultân’a saldırılarını söyledi. Onlar oraya geldiklerinde, muhafızların gözleri onların üstündeki giysilere takıldı. Bunun altından bir kötülük çıkacağını anlayıp içeriye girmelerine mâni oldular ve Ay Beg’i yalnız olarak Sultân’ın huzuruna getirdiler. Sultân, onun yüzüne bakmadı. Adamlarına, onu hapsedmelerini emretti.

Göklerin Cemşîd’i, Şâm seferi niyet edince Melik Eşref’in nikahlı eşi, İvan’ın kızı ile geceyi birlikte geçirdi. [Melike³³⁶ bunu yapmakla eşine karşı duyduğu kızgınlığını azaltmış oldu]. Daha sonra Melik Eşref’in hazinesinden çok fazla mâl ve ganimet aldılar. Böylece Sultân’ın hazinesi yine mâl ve mücevherlerle doldu. Nureddin Munşî³³⁷ kâtip bu konuda bir Fetihnâme yazmıştır. Fethin müjdesini bildirmek için etraftaki memleketlere elçiler gönderdiler. Vesselâm.

3. 14. Ahlât Fetihnâmesi

Hamd şükür ve övgü yüce Allah’a olsun ki, Hümayun’un işlerinde bizi güçlü ve kudretli kıldı ve bir ayağa kalkmamızla, Allah’ın kulu olan devletin kullarına, bir ülkenin tasarrufunu bahsetti ve bir harekete geçmemizle, orduyu esir edip, hâkimiyetimiz altına almayı nasip etti. “*Bu şükür mü yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni denemek için Rabbimin bir lütfudur*³³⁸” Allah’a şükürler olsun ki, zafer dolu gözlerimizle Ermeni topraklarının sınırlarına bakmayı ve onların topraklarını bize nasip etti”. Ahlât şehrinin etrafını sekiz ay boyunca merkez yaptı.

[Kur’an-ı Kerim’in] vaat ve tehdit eden âyetlerini, devletimizin düşmanlarına bir çok defa okuduk. Ola ki kendi selamet yollarını basiret gözüyle görürler. Sultân’ın karşısında dağların dahi taakat getiremeyeceği, kasırga ve fırtınanın yolundan kalkarlar. Cihângirin, (Sultân’ın) haşmet sahibi adamlarının gazap dalgalarından kurtulur, itaat ve kulluk cömertliğiyle kaçıp tövbe ederler. Hiç bir şekilde uzun süre içinde “*Yarabbi*

³³⁶ Kazvîni şöyle yazmıştır: Mellike’den maksat, Sultân Tuğrul’un kızı, Atabeg Özbek’in karısıdır ki, Sultân Celâlu’d-dîn Tebriz’i fethettikten sonra meşrû ya da nâmeşrû olarak onunla evlenmiştir. **Târih-i Cihângüşa**, C. II, s. 177, dpt. 1.

³³⁷ Burada bahsedilen kişi Sultân Celâlu’d-dîn’in hayatını yazan Nesevi’dir. Öztürk, **a.g.e.**, s. 367 (ç.n).

³³⁸ Kur’an-ı Kerim: Neml/40.

*kavmime hidâyet ver onlar doğru yolu bilmiyorlar*³³⁹” âyetine icâbet etmeyen düşman topluluklar, gün ve gün delalette (sapıklığa) daha da ısrar ettiler. “Allah olacak işi gerçekleştirsın”³⁴⁰.

Mısır ile Şâm şehirlerinden, Fırat sahillerinden, Diyâr-i bekr’den, doğu şehirlerinden, Türkmen ve Türk boylarını Ahlât’ta toplayarak o şehirde izdiham yaptılar. Kol kuvvetlerine, kalelerinin tahkimine, ok düzeneklerine, mancınıklarına ve ateş fırlatan aletlere güvendiler. Doğrusu o kalenin burçları (felekü’l-burç) göğün burçları ile yarışıyor da onun hendeklerinin derinlikliklerinde dünyayı taşıyan öküzün sırtına dayanmış (gav-ı mahi’nin) haber veriyorlardı. Mahalli ve semâvi güçler biraraya gelip o kalenin tahkim sebeplerini tamamlamadı ve kalenin kâide ve kuralları feleğin yardımıyla sağlamlaştığından, gurur sevdası âsîlerin süveydasında öyle işlemişti ki hiçbir nasihatı kabul etmemiş, fesat onların beyinlerinde öyle yer etmiş ki doğruya yer bırakmamıştı. Cemâzîu’l-evvel ayının sonunda, Sultân’ın haşemi “Allah onları muzaffer edip güçlendirsın” savaşa için ruhsat aldılar.

Herkese kendilerine gösterilen yerden bir yeri alması ve her kavime yerlerine gidip mevzilenmeleri için emir verildi. Uzun bir müddet aynı yerde beklemekten bıkmış olan cesûr haşem ve kahraman ricâl üç gün üç gece savaşa dayandılar, çarpışmayı sürdürdüler ve her taraftan şehire girdiler. 28 Cemâzîu’l-evvel Pazartesi günü, sancak ile bayraklar her taraftan gökyüzünü süsleyen yıldızlar gibi burçlarda dalgalandı. Şehirde büyük bir gürültü duyuldu.

Devlete muhalif olanlar şehrin ortasındaki kaleye sığındı. Daima galip gelen muzaffer devlet yanlıları yağma ve talanla meşgûldüler. Ahlât halkı, azgınlık yolunda ısrar ederek merhameti haketmese de [Sultân] onların canını bağışladı. Yağmanın durdurulmasını emretti ve mazlumlara büyüklük bulutundan bir feyz nasip oldu, herkes yerinde rahata kavuştu, “Allah rûkunlarını güçlendirsın” duasını yaptılar. Sultâna karşı gelenler, kaçış yolunun kapalı ve merhamet kapısının açık olduğunu görünce özür dileyip tövbe etti. Ve “Allah’ım biz zulmettik”³⁴¹ diyerek döndüler. Sultân, onların hatalarına göz yumdu ve suçluların hepsine yine ümit kapısı açıldı.

³³⁹ Kur’an-ı Kerim: Neml/77.

³⁴⁰ Kur’an-ı Kerim: Enfal/44.

³⁴¹ Kur’an-ı Kerim: 7/23.

Melik Eşref'in kardeşleri, Mücîru'd-dîn, Takiyyu'd-dîn, İzzu'd-dîn Ay Beg ve Erzen yöneticisi Eksem emirlerinin tümü ve Esed-i Abdullah, Eyyüboğulları ülkesinin bütün yöneticileri, zorla veya kendi istekleriyle Sultân'ın hizmetine girmek için sıraya girdiler. Onlara bağışladığımız canlar ve verdiğimiz emanla el açıp; gücümüz ve cihandarlığımızın devamı, işlerin muratımızca gitmesini istediler. [Sultân] bu mübarek sefer ve hareketten dolayı, bu denli yüce bir toprağı miras kalan ve daha önce varolan toprakları genişletti "*Allah genişliğini arttırsın*" ve ekledi, öyle ki çok geçmeden Şâm ve Rum toprakları devlet kullarının "*Allah onları daima mesut ve başarılı kılsın*" eline geçecektir. Bu saâdetlere ordu ulaşp böyle muratlara erişilince, Emir Fulan'ı, "Allah onu güçlendirsın" bu müjdeyi Emirlere, ileri gelenlere, vezirlere, bilginlere, hâkimlere, şeyhlere, erdemlilere, âyana, itibarlı kimselere, ve Hemedân halkının hepsine, "*Allah onların hepsine uzun ömür versin*" ulaştırsın diye gönderdi.

Herkes, yüce Allah'ın Sultân'a verdiği bu lütuflardan dolayı sevindi ve mutlu oldu. Kahire devletinin muhattasıyla çeşitli milletler için faydaları genel olan sabit direkli sağlam binaların sağlam temelleri sürekli güvenilen ve müjdelenen olsunlar. Allah salihlerin dualarını arttırsın inşaallah.

3. 15. Sultân Celâlu'd-dîn Hârezmşâh'ın, Rum (Anadolu) Sultânı Alâu'd-dîn İle Savaşmak İçin Harekete Geçmesi

Gürcistan'ın fethi Sultân'a müyesser olup, Ahlât'ın fethi o fetihlerine eklenince onun akşamı sabah oldu ve heybeti o diyarda gün geçtikçe arttı. Şâm ve Anadolu melikleri diğer İslâm memleketleri gibi değerli hediyeleri Sultân'ın huzuruna gönderdiler. Sultân ülkesi büyüklerin sığınağı oldu. Sultân Ahlât'tan Mâlazgirt³⁴² yönüne oradan Hastabsird'e geldi. Bu sırada onun vücudu zayıf düştü.

Ahlât muhasarasında Sultân'a para ve yiyecek³⁴³ yardımı yapan Erzurum Sultânı, Celâlu'd-dîn'in yanına gelerek ona: "Sultân Alâu'd-dîn'in Halep ve Şâm

³⁴² Kazvîni Malazgirt adının yazımı hakkında şu bilgileri vermiştir: Bu şehrin adı onların metninde Malazcird "ملازجرد" olarak geçmektedir. Arap müellifler bu şehrin adını tabir etmekte ihtilâfa düşmüşlerdir, Malazcird "ملازجرد", "Malazkird" "ملازکرد" Manazcird "منازجرد" ve Manazcird "منازجرد" ve bütün isimler aynı isme karşılık gelmiştir. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 180, dpt. 4

³⁴³ Kazvîni, Kuşi "کوشی" kelimesini şöyle izah etmektedir: Bu tabirin aktarımından şöyle bir sonuç çıkarılmış (doğru nüshadan tasvir edilmiş) manası; azık, maaş ve rızık olmalıdır. Fakat bu kelimenin, Fârsça'mı, Türkçe'mi yada başka bir dilden mi olduğu bilinmemektedir. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 181, dpt. 1.

melikleriyle anlaşıp onun herhangi bir saldırısına karşı asker hazırladıklarını bildirdi. Ayrıca Alâu'd-dîn'in, kendisini “*Sen Sultân’a gidip yardım etmeseydin o burada duramazdı diyerek sürekli tehdit ettiğini*” söyledi. Sultân onun acizliğine kızıp yanından kovdu.

Sultân’ın ordusu Muş ovasına ulaşınca, Şâm’ın yardımına giden altı bin adamı kuşatıp hepsini bir anda öldürdüler. Daha sonra birkaç asker birbirlerine yaklaştılar. Anadolu Sultânı, Melik Eşref ve ülkenin melikleri biraraya geldiler. Sayısız miktarda alet, silah ve savaş levazımı toplayıp birleştirdiler. Sonra bu aletlerle bir tepenin üzerinde saf tutarak neft ve ok atan çarkları yerleştirdiler.

Savaş meydanı iyice alevlendi. Baht ve ikbâl rüzgârı esmeye, emel goncası gülümsemeye başladı. Sultân, taht-ı revandan inip ata binmek istedi ancak dizginini tutacak kadar kuvveti yoktu. Dizgin elinden kaçtı ve at gayri ihtiyari geride kaldı. Bunun üzerine yakınları Sultân’a bir saat dinlenmesini söylediler. Sağ ve sol kanatlar Sultân’ın merkezdeki bayraklarının onunla birlikte geri çekildiğini gördüler. Sultân’ın yenildiğini zannettiler ve geri çekildiler.

Düşmanlar Sultân’ın hile yaptığını zannedip askerlerinin hiç birinin yerlerini terk etmemelerini söylediler. Sultân’ın ordusunun her biri bir tarafa dağıldı. Sultân da orada kalamayacağını anladı ve çâresiz Ahlât’a yöneldi oradan da Hoy’a geldi. Melik Eşref’in kardeşlerinden Mücirüddin’i taltif ederek oradan geri gönderdi. Müminlerin Emiri El-Mutasım Billâh’ın ondan Takiyyu’d-dîn’e geri dönmesi için izin vermesini istedi, o da kabul etti. Hüsâmeddin Kaymari kaçtı, Melik Eşref’in³⁴⁴ kızkardeşi onun nikahlı karısıydı. Sultân, onun namûsuna hâlel gelmeyecek şekilde korumayla geri gönderdi. İzzeddin Ay Beg, Dizmar Kalesi’nde³⁴⁵ helak oldu.

Sultân’ın bahtının vurduğu sillerin etkisi, Curmagan Noyan’ın bir ordusuyla Amûderya’yı geçtiği haberini aldı. Bunun üzerine Kiran³⁴⁶ [Giran] Kalesi’nin

³⁴⁴ Melik Eşref’in kızkardeşi hakkında şunu söyleyebiliriz ki Cihângüşa Cüveynî’nin metninde “Hem Şâh Melik” *هم شاخ ملک* olarak yazılmıştır. Kazvî’ye göre bu manada metindeki ibare bizde “karısının kızkardeşi” olarak düzeltilmelidir. Kazvî’nin bir diğer açıklamasında “هم شاخ”: Hem Şâh, karısının kızkardeşi olarak geçer (?). Ve Melik Eşref’in baldızı onun nikahlı karısıydı, Sultân onun namûsunu korumak için geri gönderdi, orada böyleydi şeklinde yazmıştır (s. 182, str. 8-10), (*Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 28, str. 19-21) ve yardımcı sözlüğün ek kısmında bu kelime “هم شاخ” *هم شاخ* olarak geçmiştir.

³⁴⁵ Âlim kayıtlarında bunu şöyle açıklamıştır: Mücemül-Büldân’da, bu kelimenin iki harfi şeddeli (bir harf çift yazılmış) olarak geçmiştir, “دِزمار”. *Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 182, dpt.

³⁴⁶ Kazvî’nin dipnotunda bu şehir hakkında şunu belirtmiştir: Kiran şehri “کیران” Âzerbâycân ile Bilkan arasındadır (Yakut). *Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 182, dpt. 9.

güvenliğini sağlaması için vezir Şemsu'd-dîn Yulduzcu'yu³⁴⁷ görevlendirdi ve orada bulunan haremîni ona teslim etti. Sultân Tebrîz'e geldi. Daha sonra, aralarında husumet olmasına rağmen Halife'ye, Şâm ve Rum Sultânlarının yanına elçi gönderdi ve; *Moğol ordusunun geçeceğini, Tatar askerlerinin sayısının ve görkeminin karınca ve yılan gibi olduğunu buradan geçerlerse ne kale ne sur ne de şehirlerin kalacağını bildirdi.* "Adamlarımızın kalplerine onların korkusu yerleşti. Eğer ben onların arasından çekilirsem, siz onlara [Moğol ordusuna] karşı koyamazsınız. Ben sizin için İskender seddi gibiyim, sizden her biri, bir bölük askerle bize yardıma gelsin. Onlar bizim birlik olduğumuzu görünce korkacaklar ve bizim askerlerimiz daha cesaret kazanacak. Eğer bu konuda bir kusur olursa ve hafife alınırsa olacaklardan siz sorumlu olursunuz" [diye ekledi].

Siz herkesin canına çâre oluyorsunuz Bu konuda aklınızı kullanmıyorsunuz

Cihân hükümdârı Cengiz Hân'ın, gülen bahtı güçlü devleti, onları ihtilâfa düşürdü. Aniden Moğol ordusunun Serav'a³⁴⁸ ulaştığı haberi gelince Sultân da Mişkin³⁴⁹ nahiyesine yöneldi. Sultân'ın akşam konaklamak için gittiği sarayın tavanı çöktü. Sultân bunu şerefîni yitirme, devletini kaybetmetnin alameti olarak gördü ve saltanat sırasının düşman hânedanlığına geldiği şeklinde yorumladı. Biran önce düşmana karşı harekete geçmek için kalbi, başı kopan bir tavuk ve tuzağa yakalanan bir hayvan gibi atıyordu.

Ertesi gün Muhân'a yöneldi. Beş gün orada ikamet ettikten sonra onun peşinden Moğol askerleri geldi. Sultân eşyalarını orada bırakıp, Kaban dağlarına geçti. Moğollar, Sultân'ın eşyalarını bıraktığı yerde bulamayınca hemen geri döndüler. 628 (m. 1230) yılının kış mevsiminde, Urmiye ve Uşnu'da konakladı. Sultân, Giran Kalesi'ndeki haremîni koruması için görevlendirdiği vezir Şerefü'l-Mülk'ün, onun yokluğunda haremîne ve hazineye tamah ettiğine dair iftiralari duymuştu.

³⁴⁷ Kazvîni bunu şöyle açıklamıştır: Nesevî, 101. sayfadan sonra bu vezirin lakâbını Fahreddin "فخرالدین" olarak yazmıştır. *Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 182, dpt.7.

³⁴⁸ Kazvîni bunu şöyle açıklayıp yazmıştır: Câmi'u't-tevârih'te Belevşe baskısı s. 32: Besrav "بسرارو"; Serav "سراو" olarak geçmiştir ve bildiğimiz üzere burası Âzerbâycân şehridir fakat Mucmûa-i Buldân'da aynı şekilde yani Serav "سراو" olarak yazılmıştır. *Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 183, dpt. 6 ve onun devamı da s. 184'de yer almıştır.

³⁴⁹ Kazvîni Beşkin, "بشکین" ve Meşkin, "مشکین" olarak çeşitli şekillerini yazmıştır. Câmi'u't-tevârih'in, Belevşe baskısında s. 32'de, Bişkin "بيشکین", Beşkin "بشکین" bölgesi adıyla geçmiştir. Âzerbâycân'da Halhal ve Elbedil sınırında şimdi Meşkin adıyla bilinir ve eskiden oranın adı "وراوی" olarak geçmiştir; Gürcü vâlisi oradayken bilinen isim ile kullanılmıştır. Nûzhetü'l-Kulup Hamdullah Kazvîni ve Mecmûa-i Buldân'da bu isim "وراوی" olarak geçmiştir. *Târîh-i Cihângüşa*, C. II, s. 184, dpt. 1.

Sultân, Yulduzcu'yu çağırdı. Yulduzcu bu olayın korkusundan kaleden dışarı çıkamadı. Sultân'dan anlaşıma istedi. Sultân, Buku Hân'ı onu şiddet ve rezaletle dışarı çıkarması için devlete ait olan ağıla gönderdi. Yulduzcu, Sultân'ın huzuruna varınca ona: *“Seni zilletin çukurundan yüceliğin zirvesine, sefalet mertebesinden şeref derecesine ulaştırdım bunun karşılığını bu muydu?”* deyip sarayın hizmetlilerine Yulduzcu'nun ordugâhını yağmâlamalarını buyurdu. Düşmanların kıskançlık dedikodularına uyarak onu bir süre sonra ebediyen hapse mahkum etti. Çok geçmeden yaptığından pişman oldu.

Sultân Diyâr-i bekr'a yöneldi. Moğol ordusu, Curmagun Noyan'ın yanına gitti. Ona, *“İsteğinden vazgeçmesi için nasıl düşmana karşı bu kadar zayıf davrandın ve o durumda onlara nasıl bu kadar süre tanıdın?”* [Diyerek, onu sıkı bir şekilde sorguya çekti]. Taymas ve ileri gelenleri Efrâsiyâb'ın kinini Gûrgin'den alanlar gibi kindar korkusuz Türklerden oluşan bir orduyla Sultân'ın arkasından yıldırım gibi gönderdi. Sultân, Buku Hân'ı Moğol ordusunun teşebbüsü ve geri dönüşü hakkında bilgi alması için öncü güç olarak göndermişti.

Buku Hân, Âzerbâyecân'a ulaşınca ‘ Irâk'ta onlardan ne bu bölgede ne de bu sınırlarda eserlerinin kalmadığı duyunca, doğru olup olmadığını araştırmadan hemen öncü birliğiyle geri dönüp bu müjdeyi Sultân'a verdi. Sultân çalgıcı istedi ve eğlence tertip etti.

Şehriyar bir çalgıcı getirdi

İran bahar bahçesine döndü

O dönemin şâirlerinden biri şöyle diyor:

Ey! padişâh bu kadar şarap içmenin

Bu kadar fazla sarhoşluktan neler doğacak?

Padişâh sarhoş ve Cihân harap ve düşman her yerde

Bu durumun sonucunun ne olacağı belli elbette

İki üç gün böyle eğlenmekle geçti. Ansızın bu gecelerin hamileliği, beklenmedik hadiselerin çocuklarını doğurdu. Bir gece yarısı, Sultân'ın aklını cehalet şeytanının doldurduğu, gönül süveydasında kalbinin şevhet duygularının yer aldığı, tedbir ve ihtiyat atının Emir ve vezîri terk ettiği ve uyku ordusunun beyin merkezini ele

geçirdiği gece yarısı, kahraman ve yiğitlerin sarhoşluktan cesurların çocuğunun ayağını sarhoşluk bağlarıyla ellerini kırmıştı ki mertlerden oluşan Tatar ordusu her taraftan korumasız halkın başına ulaştı ve onların komutanları Naymas idi.

Karanlık, gecenin yarısı geçince Sabah yıldızı dönen feleğin çevresinde dolandı

Şaşırtıcı olan şuydu ki; Kaan'ın, Sultân'ı işini bitirmek için Curmagun'u tayin etmesinin beklendiğine rağmen herkesin içinde Taymas'a dönerek: "*Sultân'ın işini sen bitireceksin*" demesiydi. Öyle de oldu. Karıncalar gibi sürünerek içeri girdiler. Orhan, onların geldiğinden haberdar olunca hızlıca Sultân'ın başucuna gitti fakat Sultân ilk akşamdan beri derin bir uykuya dalmıştı:

"Olaylar sabah vakti meydana gelebilir".

Sözünden habersiz idi. Sultân uykusundan uyanıp yanılının güçlü kudretinden kurtulup olup biteni gördüğünde anladı ki; tedbirin eteği takdirin kötü pençesindedir, akıl ve düşünce kaza ve kaderin kollarında aciz kalır. Seher vaktinde Şâm'a ulaşan istenmeyen yabancı misafir mahmurluktan çıkmak için soğuk su isteyip kafasına boşalttı. Artık bundan sonra belalar onun peşini bırakmayacak, gönlü demirci ocağı gibi yanacak. Kırık su testisinden damlayan su gibi ondan da öfke damlıyordu. Az sayıda adamı ve derin bir üzüntüyle çok sevdiği ülkesiyle vedalaştı ve yola çıktı.

Gece vaktin hayır ola ey! gençlik günleri !

Benimle senin görüşmemiz kıyamete kaldı.

[Sultân], her ne kadar göçüp gitse de Orhan'a bayrağı kıpırdatmamasını emretti. Orhan Sultân'ın emri gereği göz açıp kapayana kadar acizâne bir çaba gösterdi. Arkasını döndüğünde Moğol askeri ondan şüphelenerek onu Sultân zannettip arkasından gitti. Ama ertesi gün geri dönüp Sultân'ın eşyalarının bulunduğu yere geldiler. Eşraf, asker ve erkânı kılıçtan geçirdiler. Allah en doğrusunu bilir.

Allah'a hamdolsun, Hârezm Sultânları Tarihi onun ihsânıyla tamamlandı.

3. 16. Sultân Celâlu'd-dîn'in Saltanatının Sonu³⁵⁰

Ülkenin erkânını kılıçtan geçirdiler, sinek ve kurtlara yem ettiler. Her birinin kibir Ankası'nın beyinlerinde yumurta bıraktığı, tavuğun³⁵¹ ilk yumurtladığı yumurtayı bekler durumuna düşen Sultân'ın adamlarının bu fani dünyadan umut ettikleri her şey toprak oldu. Hayat elbiseleri fenanın dişleriyle parçalandı. Bundan önce, yükselme azmiyle Benatün'ün-naaş oldular ise de şimdi çukura düşüp Ebnain'l-naaş oldular ve toz toprak onlara halı oldu.

Böylece dönüyor yaşlı dünya
Bazen yay gibidir bazen de ok gibi
Bazen sevgi dolu bal gibidir bazen kin dolu zehir gibidir
Felek dünyayı bu şekilde döndürüyordu
Ve muradına eremeden Sultân öldü,
Hayatın zorlukları üzüntüsü ve parçalanmış gönlü ile
Korkarım ki hâlâ korkuları var

Yola koyuldu ve dünyanın vefası böyle idi. Cefasının nasıl olduğu bilinir. Tuzağı dünya olarak adlandırdılar, güçlüklerin tuzağını da zaman; öyle ki gâmların merkezîne gönül demişler, endişelerin mekanına da can.

Ey! bütün benliğim seninle bir olan
O hüznhânedede ben miyim yoksa sen misin anlayamadım
Hüzün gönül kapısını çaldı, gönül içeri gir dedi
Yabancılık yok, sen bensin ben de sen
Zamanın sayfalarında bizim hakkımızda olan şeyin
Beni asla öldürdüğünü düşünmüyorum

Bu zaman asayiş ve huzur zamanı değil

Afet mevsimi ve fitne devridir

³⁵⁰ Esas aldığımız kitabın neşrini yapan Dr. Muhammed Rûşen, bu bölümle ilgili şu notu düşmüştür: Sultân Celâlu'd-dîn'in son günleri ve yaşadıklarını biz, Ata Melik Cûveynî'nin kaleme aldığı, Târîh-i Cihâgüşa adlı eserinin son kısmında bulunan bölümden aldık. Bunu burada zikretmek daha iyi olacaktır. Muhammed Rûşen, "Harezmi Sultânları'nın Tarihi", Mîrâs-ı Mektûp Yayınları, Tahrân, 2010, s. 69.

³⁵¹ Kazvînî bu deyişi şöyle açıklamıştır: Horoz yumurtasının peşine düştü, yani imkansız olan bir şeyi elde etmek için tavuğun ilk yumurtladığı yumurtasından çıkan civcivin peşine düştü: Bahsedilen o kuşun yumurtası, tavuğun hayatında ilk yumurtladığı yumurtadır. Ata sözlerinde geçen kartal yumurtası gibi elde edilmesi zor olan şeyler için kullanılır. (Lisân-ı Bahtisar), Târîh-i Cihâgüşa, C. II, s. 189, dpt.3.

Cihân padişâhının devleti son bulduğunda	Bu cihân fitne ve kargaşa doludur
Ey! yiğit bil ki bu fitne ve savaş	Hepsi yaşlı bir kadının gönlünün ahıdır
En garip olan şeylerdendir ki ³⁵²	Olaylardaki kusuru biz hep zamana yıkarız
Konuşmak isterse onun ağzını bağlarız	Konuşmak istediğinde onu hep yereriz
O da Ademoğlu gibi aceleyle gelip geçer	Çünkü herkes ölümün rehinesidir

Sultân Celâlu'd-dîn'in son günleri hakkında ihtilâflar mevcuttur. Bazıları, (Amid) [Diyâr-i bekr] Kûhistan'a gelince gece konakladığı yerden, ne yaptıkları kimi avladıklarını bilmeyerek kürtlerin onun elbiselerine tamah ederek göğsünden ağır yaraladıklarını, söylenir. Buna şaşırılmamalı çünkü her nerede Anka kuşu varsa bir gün baykuşun pençesine düşer. Her nerede aslan varsa köpekle savaşmak imtihanı olur. Sonuç olarak, eşkıyalar onun giysisini giyip şehre geldi ve bazı büyükler, Celâlu'd-dîn'i giysi ve silahlarından tanıdılar.

Amid hâkimi bu olaydan sonra katillerin tümünün öldürülmesini emretti. Orada öldürülen bir adamı Sultân için yapılan türbeye gömdüler. Bazıları ise Sultân'ın elbisesini devletin ricâlinden birisine giydirdiği, onun da sûfî elbisesi giyip şehirleri gezdiğini söylemişlerdir. Sözün kısası ister öyle ister böyle Sultân öldü. Bu alçak merhametsiz dünyanın açık yarasıydı. Yıllardan sonra halk arasında Sultân'ın falan yerde görüldüğü dedikodusu yayılmıştı .

Özellikle ‘ Irâk’ta, ‘ Irâk vezîri olan Şerafeu'd-dîn Ali Tefrişî³⁵³, bir süre bu yalan haberlerle meşguldü. Arada bir, şehir ve bölgelerde Sultân'ın Filan Kalesi ve ülkesinde olduğunu müjdeliyorlardı ve 633 (m.1254) senesinde, bir şâhıs çıktı ve ben Sultânım, diyerek İspadar'da isyan etti³⁵⁴. Onun şaiyası diğer ülkelerde duyuldu. Cintimûr döneminde, Moğol emirleri Sultân'ı görmüş ve tanımış bir grubu onu [o sâhtekarı] görmeleri için gönderdiler. Ancak onun yalancı olduğunu anlayınca da

³⁵² Kazvîni arapça şiirler için şöyle yazmıştır: Bu beyitlerin sözleri belli değildir ve zikredilen iki beyit anlam olarak kesinlikle birbirine yakın yazılmıştır. Beyitlerin aynısının devamı sayfa 186-188’de yazılmıştır. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 190, dpt. 5.

³⁵³ Kazvîni kayıtlarında şunları belirtir: Nesevî, s. 130: Şerafeddin Ali Tefrişî Sultân'ın ‘ Irâk’taki veziriydi, Tefrişî önde gelenlerdendi...Tefriş ‘ Irâk’ta bulunan bir köydür. **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 191, dpt. 5.

³⁵⁴ Kazvîni: “Faydası yoktu” kelimesi hakkında şunları belirtmiştir: Yani faydasızdı. (Cihângüşa, C. II, s. 192, 2. dipnotta; sonra kullandığı kaynak olan Cihângüşa, s. 59, str (8) ve 9 da şöyle yazmıştır. “Teçhizat, hazırlık, fayda etmedi”. Onun hakkında şöyle yazıp eklemiştir: Fayda ve yarar derler. Burhan, **Târîh-i Cihângüşa**, C. II, s. 59, dpt. 4.

öldürdüler. 652 (m.1255) senesinde, tüccarlardan bir grup Ceyhûn Nehri'nin kenarına geldi. Gelen tüccarların biri gemicilere, ben Sultân Celâlu'd-dîn'im demişti. Onu yakalayıp durumunu incelediler. Adam ısrarla aynı şeyi iddia edince onu öldürdüler. Uzun sözün kısası o yalan haberler fayda etmedi. Hikaye uzundu ancak, kısa kesti. *Başka her şey helak olacaktır; hüküm yalnızca O'nundur, O'na döndürüleceksiniz*³⁵⁵.

---

³⁵⁵ Kuran-ı Kerim: 28/88.

DEĞERLENDİRME

Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, İlhânlılar Devletinin kültür ve fikir dünyasının kuşkusuz en önemli isimlerinden biridir. Birçok alanda başarılı çalışmaları olan Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, herşeyden evvel iyi bir siyasetçi, devlet adamı ve idareci idi. Bu özellikleri ile Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın İlhanlı Devleti'nin siyasî rejiminin oturmasında, imar faaliyetlerinin yapılmasında büyük katkıları olmuştur. İlhanlı Devleti'nin İslâmiyet'in etkisiyle yeniden yapılandırılması sürecinde de Reşîdu'd-dîn Fazlullâh önemli rol oynamıştır. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Reşîdu'd-dîn ilim alanında çok sayıda başarılı çalışmalar ortaya koymuştur. Yazdığı eserler, gerçekleştirdiği projeler, verdiği fikirler ile İlhanlı düşünce dünyasının şekillenmesinde rol oynamıştır. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, yaptığı bu çalışmalar ile verdiği bilgiler günümüz tarihçilerine ışık tutmaktadır.

Türk ve dünya tarihinin en önemli eserleri arasında Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın Câmi'u't-tevârîh adlı eseri yer almaktadır. Çalışmamızda Câmi'u't-tevârîh adlı eserin İranlı yazar Dr. Muhammed Rûşen tarafından günümüz Fârsçası ile neşredilen "Hârezm Sultânları'nın Tarihi" adlı eserinin Türkçeye tercümesini yaptık.

Bilindiği üzere Hârezmşâhlar, Moğollar karşısında önemli bir varlık gösteren Türk devletidir. Türkiye'de Hârezmşâhlar konusunda yapılan en geniş çalışma İbrahim Kafesoğlu'na aittir. Onun, "Hârezmşâhlar Devleti Tarihi" eseri bu konuda yapılan en kapsamlı çalışmadır. Ayrıca, Mürsel Öztürk tarafından tercüme edilen "Târih-i Cihângüşa" adlı eserde de bu dönemle ilgili bilgiler yer almaktadır.

Câmi'u't-tevârîh adlı eserin, Hârezmşâhlar ile ilgili kısmında, devletin kuruluşundan itibaren, yıkılışına kadar olan hadiseler hakkında bilgiler verilmiştir. Eser 13 alt başlıktan oluşmakta ve ilk başlık "Hârezm Sultânları'nın Tarihi" adını taşımaktadır. Burada, hem devletin başına geçen yönetici sülale, hem de o zamana kadar hüküm süren sultânlar hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonra Sultân Alâu'd-dîn Muhammed b. Hârezmşâh'ın tahta oturmasına değinilmiştir. Bilindiği üzere bu devletin asıl kurucusu olarak Atsız değil Sultân Alâu'd-dîn Muhammed olarak kabul edilmektedir. Eserde de bu bir kez daha gösterilmiştir. İlerleyen bölümlerde Sultân Alâu'd-dîn Muhammed'in faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Önce

Sultân Alâu'd-dîn Muhammed'in Gûr Sultânlarının ülkesini alması ile Kirmân, Mâzenderân ve Mâverâû'n-nehr'in fethi üzerinde durulmuş, sonra Sultânın ikinci kez Gûrhân ile savaşmak için geri dönmesi, Gazne ve Firuzkûh'un kurtuluşu anlatılmıştır. Müellif ayrı bir değer verdiği Sultân Alâu'd-dîn Muhammed'e “Kutlu Sultân” tabirini vererek, savaşlardan geri kalan zamanını nasıl geçirdiğine değinmiştir. Ancak Sultân Alâu'd-dîn Muhammed'in son dönemlerinde işleri bozulmuş ve büyük sıkıntılar yaşamıştır. Sultân Alâu'd-dîn Muhammed'in yaşadığı en büyük sıkıntılardan biri tarihin “Otrar Hadisesi” olarak adlandırdığı Hârezmli tüccarların öldürölüş hadisesine detaylıca değinmemiş, sadece vali tarafından öldürölüklerini söyleyerek geçmiştir. Daha sonra Sultân Alâu'd-dîn Muhammed'in hazin sonunu anlatmıştır.

Reşidu'd-dîn Fazlullâh, eserine Sultân Alâu'd-dîn Muhammed'in vefatından sonra tahta geçen Sultân Celâlu'd-dîn'in döneminde yaşanan olayları anlatarak devam etmiştir. Bilindiğı üzere babasından devraldığı devletin topraklarını bir taraftan genişletmiş, bir taraftan da bazı tedbirler almıştır. Sultân Celâlu'd-dîn önce Hindistan'a yönelmiş, daha sonra Bağdâd'a gitmiştir. Bundan sonra istikametini Gürcistan olarak belirlemiş ve burayı fethettikten sonra da Ahlât'a giderek orayı da fethetmiştir. Burada iken bir de Ahlât Fetihnâmesi yayınlamıştır. Bu arada Moğollar ile giriştiğı mücadeleden istediğı gibi bir sonuca ulaşamasa da yine de başarılı olmuş, ama daha sonra bizzat Cengiz'in yönettiğı ordu karşısında kaçarak canını kurtarabilmiştir. Ancak bu mücadelede “her babanın kendisi gibi bir oğlu olması” sözünün de kaynaklarda yer almasını sağlamıştır.

Sultân Celâlu'd-dîn Hârezmşâh bundan sonra yönünü Rum (Anadolu)'ya çevirmiş ve Sultân Alâu'd-dîn ile çetin bir mücadeleye girişmiştir. Önce taht kavgaları, ardından babasının bıraktığı yerden devletin topraklarını genişletmek için çıkılan uzun seferler ve yapılan savaşlar sonunda Moğollarla süren uzun soluklu mücadele... Bütün bunlar onu çok yormuş ama en çok ağrına giden şey ise kendisine yaşanılabilir yer araması olmuştur. Sonunda yalnız bir şekilde hayatını kaybetmiştir. Onun ölümü üzerine de devlet yıkılmıştır.

Müellif eserinde, Hârezmşâhlar'ın atası olan Ânûştegin'in, Sultan Sencer tarafından Hârezm'e vali olarak atanması, o öldükten sonra yerine geçen oğlu Kutbu'd-dîn Muhammed'in, babasının yerine geçerek burada görevini devralması ve 30 yıl bu görevini sadakat ile yerine getirmesi kısmının çok kısa anlatıldığı görölmektedir.

Eserde, üzerinde durulan olaylardan biri de Sultan Sencer döneminde yaşanan Hârezmşâh Atsız'ın isyanlarıdır. Bu isyanların üzerine, Sultan Sencer'in Atsız'ı mağlup etmesi ve oğlunu idam ettirmesi dikkat çeken hususlardan biridir. Eserin bu kısmında Sultan Sencer'in Oğuzlar tarafından esir alınmasından bahsedilmiş, daha sonra Tekiş'in kaleyi almak için Sultan Sencer'den yardım istediği anlatılmıştır. Ancak Sultan Sencer'in Oğuzlar'ın elinden nasıl kurtulduğundan bahsedilmemiştir. Yine aynı bölümde, Atsız'ın ölümüyle onun yerine tahta geçen İl Arslan'ın döneminde gerçekleşen olaylar ayrıntı verilmeden aktarılmıştır (s. 65).

Dr. Muhammed Rûşen, eserin bu kısmında (s. 65) Sultan Sencer'in ölüm tarihi için 552 yılını vermiştir. Bu yılı neden verdiği hakkındaki bilgileri son notta aktarmıştır. Kaynakların bize verdiği bilgilere göre o dönemde yazılan eserlerde bu gibi tarihlerde yanlışlıklar yapılmış olduğu bilinmektedir. Rûşen bu yanlışlığı düzeltmek için söz konusu tarihler arasında en doğru olanı tercih etmiş ve bunun nedenini güvendiği kaynaklardan aldığı bilgiler doğrultusunda açıklamıştır. Eserin tamamında ihtilaflı tarihlerde bu yolu takip etmiştir.

Müellif eserinde, olayları aktarırken kimi zaman benzetmelerden yararlanmışır: “*Melik Dinâr, kesenin dibinde kalmış kalp para gibi kalede aciz kalınca Togân Şâh'a bir elçi göndererek Serahs'ı, Bistâm'la değiştirmeyi teklif etti.*” (s. 66); Sultân Tekiş'in kardeşinin ölümünden bahsederken: “*Ertesi gün bu haberi duyunca günü nevrûz bayramı gibi şenlendi.*”; (Çah-ı Arab [Arap Kuyusu] bahsettiği kısımda) *Ömrünün kovası fena kuyusunun dibine düşünce [vakti dolunca] hastalığı nüksetti. Dâr-ı fena'dan dar-ı bekaya göçtü.*” (s. 78) gibi ifadelerdeki benzetmelerin anlatımı zenginleştirdiğini görmekteyiz.

Müellif eserin bazı kısımlarında olayların öncesi veya sebepleri hakkında bilgi vermemiştir. Mesela müellifin: “*Sultân, şehre girdi ve Mengli Bey'i yargılamak için bir hâkim tayin etti. Mengli Bey'i, şeyhlerin fetvâsını alarak İmam Burhâneddin'in kisası gereği onu öldürttü.*” (s. 70) ifadesinde geçen kısasa neden olan hadise hakkında bilgi vermemesi konunun anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bu şekildeki anlatımlara eserin bazı yerlerinde rastlanmaktadır. Nitekim müellifin Gûr devletinin önemli bir komutanı olan Muhammed Hareng'in nasıl taraf değiştirdiğinden bahsetmemesi (s.83-84) anlam kapalılığına yol açmıştır.

Müellifin, Sultan Tekiş'in ölümü hadisesinde verdiği dipnottan o dönemdeki batıl inançların neler olduğu hakkında bilgi sahibi olmaktayız (s.78). Mesela: “Devlet büyükleri hemen Melik Kutbu'd-dîn'e haberciler gönderdiler. Şaşırtıcı olan şey, haberciler onun yanına varmadan önce Kutbu'd-dîn'in bayrağının direği sebepsiz yere kırıldı ve başaşağı oldu”; “Bunun arkasından karganın ötüşü gibi haber verdiler” Ruşen, bu cümleye verdiği dipnotta karganın ötüşünün uğursuzluk sayıldığını ifade etmektedir.

Müellif, olayları aktarırken eserin bazı yerlerinde abartılı bir anlatım kullanmıştır: “Hareng, Gûr Sultânları'nın güçlü ve önemli savaşçısıydı. O kadar güçlü ve cesaretliydi ki, çoğu kez aslanlar ve fillerle savaşmaya gitmiş, her ikisine de galip gelmişti. Üç yaşındaki atın ayağını kırıyordu” (s. 81).

Sultan ile Gûrlular arasında geçen mücadelelerin anlatımında yazar Kur'an-ı Kerim'den (Sûre/15) telmihte bulunmuştur: “Ansızın, Karahıtay ordusunun komutanı Tarazlı Tayangu'nun, Semerkand Sultânlarının Sultânını da yanına alıp ateş gibi hızlı askerlerle yaklaştığı haberi ulaştığını öğrenen Fil halkı; “Şeytanların tarafından ayartılıp çöl ortasında şaşkın bırakılan kimse gibi mi olalım?” âyetindeki gibi boş ve viran ovalarda perişan oldular (s. 82). Müellifin eserin bazı yerlerinde kullandığı bu anlatım tarzı onun dinî literatüre de hakim olduğunu göstermektedir.

Dr. Muhammed Rûşen eserinde, *Habli (Celum)*, gibi emin olmadığı isimlere verdiği dipnotlarla bu isimlere açıklık getirmiştir. (s.83).

Müellif eserin bazı kısımlarında söz sanatlarına başvurmuş; *güneş ışıklarından kaçan bir yıldız gibi*” (s. 95); “*Kükremiş aslan gibi Ceyhun'u geçti*” (s.98) şeklindeki tabirler ile anlatımı zenginleştirmiştir.

Eserde geçen; “Sultân geri döndü, Multan'a yöneldi ve bir elçiyi, Kabaca'ya göndererek ondan -nal vergisi- istedi” cümlesi ile o dönemde ekonomik anlamda uygulanan vergiler hakkında bilgi verilirken (s.101), “Sultan, savaşta ona yardım etmeyen sarayın ileri gelenlerine çok kızmıştı, askerlere onların toplatılıp kadın elbisesi giydirilerek şehrin sokaklarında gezdirilmelerini emretti” cümlesi ile Hârezmşâhlar Devleti'nin uyguladığı cezalardan da bahsetmektedir.

Bunun yanı sıra Sultân'ın, Deval'de bir mescit yapıldığını belirtmesi o dönemde inşâ edilen bu mescidin kimin döneminde yapıldığını gösteren kıymetli bir

bilgidir (s. 101). Tarih ilmi araştırmacılarının yanısıra sanat tarihi ile ilgilenen araştırmacılar için de önemli bir kaynak olduğunu göstermektedir.

Câmi‘u’t-tevârih’in, Hârezmşâhlar kısmında aktardığımız bu konular ele alınmış, metin içerisinde zaman zaman da şiirler verilmiştir. Bu şiirler ile dünya hayatının ne kadar geçici olduğu vurgulanmıştır. Eser, kutsal kitaptan bir âyet ile sonlandırılmıştır. *Başka her şey helak olacaktır; hüküm yalnızca O’nundur, O’na döndürüleceksiniz.*

Hârezmşâhlar Devlet’i Tarihi’nin ana kaynağı olan Câmi‘u’t-tevârih’in Hârezmşâhlar kısmının tercümesini yapmakla, bu konuda daha önceden mevcut olan bilgilerin ana kaynağında nasıl geçtiğini aktardık.

SONUÇ

Ânûştegin oğulları tarafından kurulan son Hârezmşâhlâr Devleti, Orta Çağ'da kurulan diğer Türk-İslâm Devletleri ile karşılaştırılırsa ayrı bir yerde olduğu görülür. Hârezmşâhlâr Devleti 13. Yy boyunca çok parlak bir dönem yaşamıştır. Bu devleti diğer Türk-İslâm devletlerinden ayıran bazı hususlar vardır. Bunlar içinde; İslâm sınır devleti olması, gelişmesi sırasında verdiği mücadeleler ve değişiklikler ile ordusunun oluşum tarzıdır.

Hârezmşâhlâr Devleti'nin kurucusu, Ânûştegin Sultan Sencer'in sarayına bir köle olarak alınmış, sarayda eğitim gördükten sonra kısa sürede taşdârlık mevkisine getirilmiştir. Ânûştegin, Selçuklulara sadakat ile hizmet etmiş bunun karşılığın da iktisadî ve dinî açıdan çok önemli yerde bulunan Hârezm topraklarını yönetmek üzere vali olarak atanmıştır. Ânûştegin, bu görevi kendi ailesi içinde muhafaza etmiş ve oğlu Kutbu'd-dîn Muhammed'te bu görevini sadakat ile yürütmüştür. Bununla birlikte kendinden sonra gelen bağımsızlık ve müdahalesiz hükümdarlık düşüncesini ilke edinen sınır vilayetinden bir devlet kurmak amacına ulaşmak için imkansız olan şartlar altında ömrünün sonuna kadar çalışan oğlu Atsız'da ondan sonra bu görevi başarıyla yerine getirmiştir.

İl Arslan döneminde devlet, bir nevi olgunlaşma çağını yaşamıştır. Sonraki dönemde Sultan Alâeddin Tekiş, bu devletin en seçkin siması olarak sivrilmiştir. Yirmi yıl kadar taht üzerinde hak iddia eden ve rakip komşu ülkelerinin desteklediği kardeşi Sultan Şâh ile mücadele etmesine rağmen, akıllıca bir siyaset izlemiş, zekası, cesareti ve düzenli idarî teşkilatıyla Hârezmi büyük bir devlet haline getirmiştir. İslâm dinini yaymak ve gayri-müslim Türk boylarını kendisine katmakta başarılı sonuçlara ulaşmıştır. Bu boylardan güçlü bir ordu vücuda getirmiştir. Tekiş devrinde; sivil idaresiyle iyi teşkilatlanmış ordusuyla Hârezmşâhlâr Devleti'nin en olgun çağını yaşatmıştır. Bir yandan İslâmiyet uzun zamandan sonra sınırlarını aşmış, Hazar-Aral kuzeyine ve yedisu doğusuna doğru gelişirken diğer yandan eski Selçuklu devletinin topraklarına belirli dönemlerde ayrılığa sebep olan tavâif-mülûk'u tek ele bırakmıştır. İran ve Mâverâû'n-nehr'e halkı bulundukları yerleri tek bir Müslüman halka bırakıp onun emri altında toplanmaya başlamıştı. Horâsân alınmış ve devletin ana unsuru

haline gelmiştir. Mâzenderan egemenliği altına alınmış, ‘ Irâk Selçuklu devleti yıkılmıştır. Hârezm ise yakındoğu ile kuzey ve uzakdoğu bölgesinde yer alan birinci sınıf ticaret merkezi olmuştur. Devlet siyasî, askerî ve iktisadî açıdan her imkana sahip hale gelmiştir.

Babası kadar siyasî görüş ve idarî yönetimi kabiliyeti olmayan Muhammed Hârezmşâh bu fırsatlardan yararlanamamıştır. Babasının kurduğu orduyla zaferlerle kazanıp ülkeleri hakimiyeti altına almış olsa da hızla gelişen devletin yönetimini düzene koymakta ve değişen şartlara uydurmakta aciz kalmıştır. Sultan Muhammed, Halife Nâsır-Lidinillah’ın ilişkilerini düzeltmek yerine karmaşık bir duruma girdirmiştir. Sultan Muhammed Suriye ve Mısır’ı zapt ve Çin’i fethetmek bir cihan fatihi olmak amacı taşıyordu. Bunlar yaşanırken Asya’da Moğol İmparatorluğu kurulması, Hârezm Sultânlarının arasında en çalkantılı dönem Sultân Celâlu’d-dîn dönemine gelmiş olması büyük talihsizliklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu dönem Türk ve Müslüman tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur.

Sultân Celâlu’d-dîn’in dünyaya meydan okuyan Cengiz Hân’ın yenilmezliğini kırması ve ülke topraklarını kaybetmemek adına ona karşı büyük bir cesaret göstermiştir. Ancak, Hârezm’in belirsiz politikası ve yaşanan çalkantılar sonucunda Cengiz Hân İslâm topraklarına saldırmış ve Moğol istilâsı ile devlet son bulmuştur.

12. yy boyunca gittikçe gelişen ve 13. Yy başlarında en sağlam İslâm teşekküllerinden biri olmaya aday olan Hârezmşâhlar Devleti bir darbe ile yıkılmıştır. Bunun neticesinde Müslümanlığın Asya içlerine doğru ilerlemesi durmuştur.

Hârezmşâhlar Devleti’nin yıkılışının Türklüğe, dolayısıyla İslâm dünyasına çok şeyler kaybettirmiştir. 12. yüzyılın ikinci yarısında Hârezm ile sınır bölgelerden itibaren oluşturduğu ilmi ve kültürler etkiler ile yeni çıgırlar açılmıştır. Ünlü şeyh Ahmed Yesevî’nin hikmetleri, doğu Türkistan ve Seyhun halkı içinde uygun bir zemin oluşturmuş ve Yesevî’lik o bölgede çabuk tutunan ve etkileri hâlâ günümüzde süren bir tarikat haline gelmiştir. Sultan Tekiş döneminin bozkırlara karşı başarılı çalışmalarının sonucu olarak bu mânevi faaliyetler meyvelerini asırlar boyunca vermeye devam etmiştir. Ahmed Yesevî’nin müridlerinin Türk boylarının bulundukları yerlerde

yaptıkları başarılı çalışmalar sayesinde bu sahalar Müslüman Türk yurdu haline gelmiştir.

Moğol istilasının başlarında Kayalığ ve Armalığ gibi uzak topraklarda İslâm-Türk hükümetleri kurulmuştu. Oğuz boyları nasıl İslâmiyete hayat verip Türklüğün uzak diyarlarda nasıl yayılmasını sağlayıp ve kendileri de Yakındoğu topraklarına yerleşip medeniyet aleminin yardımcıları oldular ise zaman içinde İslâm görüşlerini benimseyecek Kanglı, Kıpçak boyları katılacakları yeni dine dolayısıyla milletimize ve medeniyete hizmetlerde bulanabilirler idi. Belki de batıya doğru giderek tek inanç altında kardeşlik hisleri içinde Türk yurtlarının nüfusunu çoğaltarak genişletebilecekler idi.

Fakat Moğol istilâsı bu imkanlara fırsat vermedi. Bozkırda yaşayan Türklerin büyük kısmı yapılan akınlar ve savaşlarla öldürüldü. Geride kalanlar ise Altay ve çevresindeki yerlerde eski hayatlarını yaşamaya devam etmişlerdir.

Sonuç olarak, Hârezmşâhlar Devleti'nin tarihini anlatan bu eser, bir Türk-İslâm Devleti'nin, kuruluşu, yükselişi ardından yıkılışı ve bunlar olurken geçirdiği aşamaların gösteren, önemli olayları anlatmakta olup, asırlar boyunca okunmuş, Türk ve İslâm toplulukları üzerine olumlu etkiler yapmış ve günümüze de doğu ve batı dillerine çevrilerek araştırmacıların büyük ilgisini çeken bir baş eser olmuştur.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Hasan: “Cemşîd ü Hurşîd” , DİA, C. VII, 1993, s. 342-343.
- Aka, Ersan, Khelejani: “Reşîdüddin Fazlullah, Câmi’u’t-tevârih (İlhanlılar Kısmı)”, TTK, Ankara 2013.
- Alparslan, Ali: “Baysun Gûr Giyâsu’d-dîn” DİA, C. 5, s. 277.
- Arat, R. Rahmeti: “Kâşgar”, İA, C. VI, 1977, s. 405-412.
- Ateş, Ahmet: “Cami Al-Tavarih”, “Sultân Mahmûd ve Devrinin Tarihi”, C. II, TTK, 1957. s.19
- Ateş, Ahmet: “Cami Al-Tavarih” “Selçuklular Tarihi”, C. II, TTK, 1960.
- Ateş, Ahmet: “Muctebâ Minovi “Câmi’u’t-tevârih”, Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât, VII/4, Tahran 1339/1960, s.1-51.
- Ateş, Ahmet: “Der-bâb-ı nekd-i Câmi’u’t-tevârih”, Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât, VIII/3, Tahran 1340/1961.
- Ateş, Ahmet: Reşîdu’d-dîn’in, Câmi’u’t-tevârih, Dınyâ-yı Kitâb, Tâhran, (tarihsiz), s. 463.
- Alptekin, Coşkun: “Dımaşk Atabegliği”, DİA, İstanbul 1985, s. 87-88;
- Alioğlu, Abdülkerim: “Ebu’l-Fazl b. Ebi’l-Hayr Reşîdüddin Fazlullah-i Hemedani, Câmi’u’t-tevârih”, Ferhengistan-ı Ulum-ı Cumhuri, Bakü, 1957.

- Akbaş, Gamze: Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin Câmi'ü't-Tevârih Adlı Eserinin Selçuklu Tarihi Açısından Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.
- Bilemedik, Serap: "Prof. Dr. Ahmet Ateş'in Yayınladığı Cami Altavarih Adlı Eserin II. Cild 4.cüz sayfa 142-190'a kadar olan kısmının istinsahı, Türkçeye tercümesi ve bu kısımda geçen şahıs, yer, kabile vs. isimlerin indeksi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Filolojisi ve Pakistan Kültürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Lisans tezi, İstanbul 1982.
- Barthold, W, Yaşar, K, Kopraman, Aka İsmail: "Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler", TTK, 1927.
- Barthold, W, Yıldız, D. Hakkı: "Moğol İstilasına kadar Türkistan", Kervan Yayınları, İstanbul 1981, s. 36-38, 42-44.
- Bala, Mirza: "Buhârâ", İA, C. II, 1979, s. 761-763.
- Bala, Mirza: "İlgediz-İldeniz", İA, C. V, 1955, s. 560-564.
- Bala, Mirza: "Hûzistan", İA, C. V, 1955, s. 624-626.
- Barlas, Kıyameddin: "Cami Al-Tavarih'in Önemi ve Müellifi hakkında", C. XXXVI, S. 422, Ankara, 1998, s. 354.
- Barthold, W: "Bamiyan", İA, C. II, 1979, s. 296-298.

- Barthold, W. : “Gâzân”, DİA. C. IV, 1991, s. 729-730.
- Barthold, W: “Orta Asya Türk Tarihi Dersleri”, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004, s.143.
- Barthold, W: “Ebu Sâid Bahadır Ala Al-Din”, İ.A. , C. 4, 1948, s. 44-46.
- Barthold,W: “Hoten/Hotan”, İA, C. V-I, 1987, s. 565-567.
- Bahar, Melikuşşuarâ: Sebksînâsî, 3 c. 3 bs., İntişarârât-i Amîr Kebîr, 1349 hş., C. I. Tahran, s. 3.
- Bazın, Marcel: “Kazvîn” DİA, C.XXV, 2002, s. 154-155.
- Çay, A. Mehmet: “Hârezmşâhlar Devleti (1097-1231)”, Tarih Türkiye Dışı Türk Tarihi, Ankara 2009.
- Çetin, Osman: “Horâsân”, DİA, C. XVIII, 2010, s. 234-242.
- Çetin, Osman: “Türk-İslâm Devletleri Tarihi”, Düşünce Kitabevi Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2011.
- Çubukçu, Asri: “Laçın”, DİA, C. XXVII, 2003, s. 39.
- Çetin, Nihad M.: “ARÛZ”, DİA, C. 3, s. 431-432.
- Dıraman Harun: “İlhânlı Devleti Vezîri Reşiduddin Fazlulah Hemedâni (1248-1318)’nin Tarım Bilimleri Tarihi Açısından Önemi”, Sosyoloji Dergisi, S.5, 2017, s.101-116.
- Demiralp, Meltem: “Hârezmşâhlar Devletinde Alaeddin Muhammed’in

annesi Terken Hâtûn”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1997.

Esin, Emel : “Amûderyâ”, DİA, C. III, 1991, s. 98-99.

Etiler, Gülbün: Prof. Dr. Ahmet Ateş’in Yayınladığı Cami Altavarih Adlı Eserin II. Cild 4. cüz sayfa 108-143’e kadar olan kısmının istinsahı, Türkçeye tercümesi ve bu kısımda geçen şahıs, yer, kabile vs. isimlerin indeksi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Filolojisi ve Pakistan Kültürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Lisans tezi, İstanbul 1982.

Firdevsî, Hekîm Abu’l-Kâsım-ı: Şâhnâme-i Firdevsî, Haz. Jules Mohl, Çev. Cihângîr-i efkârî, c. 3, 6. bs., Tâhran, İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, 1374 hş, C.1, s. 861-882.

Geyikoğlu, Hasan: “Doğu Anadolu’da Harezmşahlar”, Atatürk Üniversitesi, Tarih Anabilimdalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1997.

Gölpınarlı, Abdülbaki: “Tânsuknâme-i İlhâni der Fünûn-î ‘Ulûm-i Hıtâ’ı, Milli Mecmua Basımevi, 1939, s.3-9.

Güneş Hüseyin; Göksu, Erkan: “‘Câmi’u’-tevârîh (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)”, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2014.

- Guignes, Joseph de: “Hunların, “Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarh-i Umumisi”, Hüseyin Cahit Yalçın (trc). Tanin Matbaası, C. 4., 1923.
- Günaltay, Şemseddin: Türk Tarihinin Kaynaklarından Câmî’ü’l’ Tevârih ve Fazlullâh, TTK. Belleten, C. I, S. 1, 1937, s.165-179. İslâm Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler, Endülüs Yayınları, 1991.
- Görgün, Hilal: “JAHN, Karl”, DİA, C. XXIII, s. 568-569.
- Gürbüz, Meryem: “Büyük Selçuklular Devrine Ait Münşeat ve Mecmûalrında Yer Alan Bir Belge Türü: “İhvâniyat”, Tarih Okulu Dergisi, S.15.
- Haig T.W: “’Sebzevâr’”, İA, C. X, 1964, s. 299-300.
- Hartmann, R.: “’Curcân’”, İA, C. III, 1963, s.245-246.
- Herzfald, Ernst : “’Bîsütûn, Bîsutun’”, İA, C. II, 1979, s. 650-651.
- Huart, Cl.: “’Kemâleddin İsmail-Kamâl Al-Din İsmail İsfahânî’”, İA, C. VI, 1997, s. 570-571
- Hulusi, Ragıb: “’Reşidüddin ve Eseri’”, Türk Yurdu Dergisi, C. I, S. 1, 1340, s. 121-130.
- İkbal, Muhammed: “’Mukaddime’” Rahatü’s-sudur ve Âyetü’s-sürur”, s. 18-20.
- İzgi, Cevat: “’Kazvîni, Zekerıyyâ b. Muhammed’”, DİA, C. 25, s. 160-161.
- Jahn, Karl: “’Cihân Tarihçisi Olarak Reşidüddin’”, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, S. 3-4, İstanbul, 1966, s. 228-236.

- Jahn, Karl: “Reşîdu’-d-din Fazlullâh, Târîh-i Mubârek-i Gâzânî, neşr. Geschichte Gâzânî Hânsa us dem Târîh-i Mubârek-i Gâzânî des Resîd al-Dîn Fadlallâh b. ‘Imâd al- Davla Abi’l-Hair”, London 1940.
- Kafesoğlu, İbrahim: “Melikşâh”, İA, C. VII, 1955, s. 665-673.
- Kafesoğlu, İbrahim : “Kutbu’-d-dîn Kutb Al-din Muhammed Harizmşâh”, İA, C. VI, 1997, s. 1049-1051.
- Kafesoğlu, İbrahim: “Tekiş”, İA, C. XII, 1979, s. 135-139.
- Kafesoğlu, İbrahim: “Hârezmşâhlar Tarihi”, Ankara, TTK Yayınları, 4. Baskı, 2000.
- Kafalı, Mustafa: “Timur”, İA, C. XII-I, 1979, s. 336-346.
- Kanar, Mehmet: “Şâhnâme”, DİA, C. XXXVIII, 2010, s. 289-290.
- Konukçu, Enver: “Bağdat Hatun”, DİA, C.IV. s. 444.
- Köprülü, M. Fuat: “Hârezmşâhlar”, İA, C. V-II, 1955, s. 262-26.
- Köymen, Mehmed A: “Sencer”, İA, C. X, 1964, s. 486-493.
- Köymen, Mehmed A: “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri”, C.II., TTK, 1953, s. 342-345.
- Kramers, J. H.: “Tekrit,Takrit”, İA, C. V, 1979, s. 139-140.
- Kramers, J. H: “Kirmân”, İA, C. VI, 1977, s. 815-820.

- Kurtuluş , Rıza: “Tûs”, DİA, C. XLI, 1997, s. 431-432.
- Kurtuluş, Rıza: “Luristan”, DİA, C. XXVII, 1993, s. 227.
- Kurtuluş, Rıza: “Müctebâ Minovî”, DİA, C. 3, 2006, s. 455-456
- Sümer, Faruk: “Oğuzlar”, DİA, C. XXXIII, 2007, s. 325-330.
- Merçil, Erdoğan, Sevim Ali: “Selçuklu Devletleri Tarihi”, TTK, Ankara ,1995, s. 224.
- Merçil, Erdoğan: “Selçuknâme” DİA, C. 36, s. 398.
- Merçil, Erdoğan: “Selçuknâme” Bilge Kültür Sanat, I. Basım, 2010, s. 139.
- Merçil, Erdoğan: “Müslüman Türk Devletleri Tarihi”, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 192.
- Muhammedcanov, Abdullah: “Tirmiz”, DİA, C. XLI, 2012, s. 234-242.
- Muhammedcanov, Abdullah: “Tahlil-i Nesri-i Câmi’u’t-tevârîh’i Reşîdu’d-dîn Fazlullâh Ez Nezer-i Şahîsha-i Sebkî ve Edebî”, Âyene-i Mîrâs, S. 51, Sonbahar-Kış, 1391 hş., s. 204.
- Muhammedî, Ali: “Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî”, Câmi’u’t-tevârîh: (Târîhu’l-Moğol, el-İlhânîyyûn Târîhu Ebnâi Hûlagû min Abaka Han Geyhâtu), trc. Kahire 1960.
- Karol, Hanife: “Prof. Dr. Ahmet Ateş’in Yayınladığı Cami Altavarih Adlı Eserin II. Cild 4. Cüzünün sayfa 79-108’e kadar olan kısmının İstinsahı, Türkçeye tercümesi ve bu kısımda geçen şahıs, yer vs. isimlerin indeksi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Filolojisi ve

Pakistan Kùltürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış
Lisans tezi, İstanbul 1982. Abdùlmûtî es-Seyyâd.

- Örs, Derya: “VATVÂT Reşîdüddin”, DİA, C. XLII, İstanbul, 2012, s. 573-574.
- Örs, Derya: “Ebü’l Kâsım Kâşânî, Tarihi Olcaytu”, Ankara Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 1992, s. 94.
- Öz, Mustafa: “Meşhed”, DİA, C. XXIX, 2009, s. 363-365.
- Öz, Mustafa: “Kâzvini Mirzâ Muhammed”, DİA, C.XXV, 2002, s.19-21.
- Öz, Mustafa: “Zülfikar”, DİA, C. XLIV, 2013, s. 553-554.
- Özaydın, Abdülkerim : “Cend”, DİA, C. VII, 1993, s. 359-360.
- Özaydın, Abdülkerim: “Hârezmşâhlar Devleti”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.4, Ankara 2002, s. 884.
- Özaydın, Abdülkerim: “Ravendi, Muhammed b. Ali”, DİA, C. 34, s. 471-472;
- Özaydın, Abdülkerim: “NESEVÎ Hasan b. Süfyan”, DİA, C. 32, s. 578.
- Özaydın, A., Ağırakça Ahmed: “İbnü’l Esir, İslâm El-Kâmil Fi’t Tarih”, C. XII, İstanbul, 1987, s.137.
- Özcan, Azmi : “Pencab”, DİA, C. XXXIV, 2007, s. 224-225.

- Özgüdenli, Osman Gazi: “Merv”, DİA, C. XXIX, 2009, s. 221-223.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Moğollar”, DİA, C. XXX, 2005, s. 225-229.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Nîşâbur”, DİA, C. XXXIII, 2007, s.149-151.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Taberistan”, DİA, C. XXXIX, 2010, s. 322-323.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “İsfahân”, DİA, C. XXII, 2000, s. 497-502.
- Özgüdenli, Osman Gazi: Câmi’u’t-tevârih ’in Selçuklular Kısımının Yeni Bir Neşri Münasebetiyle”, Tarih Dergisi, S. 47, 2009, s. 60-61.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Reşîdu’ d-dîn Fazlullâh-ı Hemadâni”, DİA, C. XXXV, 2008, s.19-21.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Büyük Selçuklu Sultânlarına Ait Fârsça Şiirler”, Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, C.I, 2014, s. 50.
- Özkuzugüdenli, Osman: “Gâzân Hân ve Reformları (694/1295-703/1304), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000, s.194.
- Özgüdenli, Osman Gazi: “Zahîrüddîn Nîsâbûrî”, DİA, C.44, s.102.
- Öztürk, Mürsel: “Tarih-i Cihângüşa”, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 254.
- Özgüneş, Saliha: “Prof. Dr. Ahmet Ateş’in Yayınladığı Cami Altavarih Adlı Eserin II. Cild sayfa 1-34’e kadar olan kısmının

istinsahı, Türkçeye tercümesi ve bu kısımda geçen şahıs, yer vs. isimlerin indeksi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Filolojisi ve Pakistan Kültürü Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Lisans tezi, İstanbul 1982.

- Pala, İskender: “Sedd-i İskender”, DİA, C. XXXVI, 2009, s. 276.
- Rûşen, Muhammed: “Reşîdu’ d-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, Câmi‘u’t-tevârîh, Hârezm Sultânları’nın Tarihi”, “Miras-ı Mektub”, nşr. 2010, s. 69.
- Rûşen, Muhammed: “Reşîd’ud-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, Câmi‘u’t-tevârîh, Târih-i Oğuz”, Miras-ı Mektub, nşr. 2005.
- Rûşen, Muhammed: “Reşîdu’ d-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, Câmi‘u’t-tevârîh, Târih-i Efrenc Papan ve Kayzeran”, nşr. 2005.
Miras-ı Mektub,
- Rûşen, Muhammed: “Reşîdu’ d-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, Câmi‘u’t-tevârîh, Târih-i Hind ve Sind ve Keşmir”, Miras-ı Mektub, nşr. 2005.
- Rûşen, Muhammed: “Reşîd’ud-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, Câmi‘u’t-tevârîh, Târih-i Akvâm-ı Padişâhân-ı Hıtay”, Miras-ı Mektub, nşr. 2006.
- Rûşen, Muhammed: “Reşîdu’ d-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, Câmi‘u’t-tevârîh, Târih-i İsrail”, Miras-ı Mektub, nşr. 2007.
- Rûşen, Muhammed: “Reşîdu’ d-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, Câmi‘u’t-tevârîh, Târih-i Sâmaniyân ve Bûveyhiyân ve Gazneviyân”, Miras-ı Mektub, nşr. 2007.
- Rûşen, Muhammed: “Reşîdu’ d-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, Câmi‘u’t-tevârîh, Târih-i Âl-i Selçuk”, Miras-ı Mektub, nşr. 2007.

- Rûşen, Muhammed: “Reşîdu’ d-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, Câmi‘u’t-tevârih, “Târih-i İsmâiliyân”, Miras-ı Mektub, nşr. 2008.
- Rûşen, Muhammed: “Reşîdu’ d-dîn Fazlullâh-ı Hemedânî, Câmi‘u’t-tevârih, Târih-i Salguriyan-ı Fars”, Miras-ı Mektub, nşr. 2010.
- Sümer, Faruk: “Atsız b.Muhammed’, DİA, C. IV, 1991, s. 91-92.
- Sevim Ali, Merçil, Erdoğan: “Selçuklu Devletleri Tarihi”, TTK, 1995, s. 224.
- Sevim, Ali: “İbnü’l Adîm, “Biyografilerde Selçuklular Tarihi”, TTK, Ankara, s. 59.
- Şakiroğlu, Mahmut H.: “Blochet”, DİA, C. VI, s. 246.
- Şeşen, Ramazân: “Câmi‘u’t-tevârih’”, DİA, C. VII, 1993, s.132-134.
- Şeşen, Ramazân: “Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı” İstanbul, 1988, s. 165-166.
- Taneri, Aydın: “Hârezmşâhlar”, DİA, C. XVI, 1997, s. 228-231.
- Taneri, Aydın: “Celâu’ d-dîn Hârizmşâh ve Zamanı”, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, s. 93.
- Thackston, Wheeler: “Rashiduddin Fazlullah, Jami‘u’t-Tawarikh Compendium of Chronicles: A History of the Mongols”, trc. Harvard University, Massachusetts, 1999.
- Taşagıl, Ahmet: “Karahitaylılar”, DİA, C. XXIV, 2001, s. 415-416.
- Taşagıl, Ahmet: “Mangışlak” DİA, C.XXVII, 2009, s. 569.
- Togân, Z. Velidi: “Herât”, İA, C. V, 1987, s. 429-443.

- Togân, Z. Velidi: “İlhânlılar İle Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. IV. 1965.
- Togân, Z. Velidi: “Reşideddin Mektuplarında Anadolu’nun İktisadi ve Medenî Hayatına Dair Kayıtlar” İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmûası, s.15-1.
- Togân, Z. Velidi: “Tarihte Usul” Enderun Kitabevi, 1981, s.191.
“Reşidüddin” İ.A., C. 9, s. 710.
- Togân, Z. Velidi: “The Composition of the History of the Mongols” Central Asiatic Journal, C. VII. S.1.
“Reşidüddin Fazlullah, Câmi’u’t-tevârîh (Oğuzların ve Türklerin Tarihi)”, trc. Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1972.
- Togân, Z. Velidi: “Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti”, İstanbul, 1988.
- Usta, Aydın: “Sâmâniler”, DİA, C. XXXVI, 2009, s. 64.
- Umanç, Fırat: “Atsız Dönemi Harezmşahlar Tarihi(1128-1156)”, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Afyon, 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki: “BEYZÂVÎ”, DİA, C. 6, s.102.
- Yazıcı,Tahsin: “ Hemedân”, DİA, C. XVII, 1998, s.183-185.
- Yazıcı,Tahsin: “Belh”, DİA, C. V, 1992, s. 410-411.

- Yazıcı, Tahsin: “Gilan”, DİA, C. XIV, 1996, s. 68-69.
- Yazıcı, Tahsin: “Hoy”, DİA, C. XVIII, 1998, s. 258.
- Yazıcı, Tahsin: “Lübâbü’l-Elbâb” DİA, C. 27, s. 241-242.
- Yazıcı, Hüseyin: “İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Ankara 2002;
- Yıldırım, Nimet: “Rüstem-i Zal”, DİA, C. XXXIV, 2007, s. 294-295.
- Yiğit, İsmail: “Quatremère, Etienne-Marc”, DİA, C. XXXIV, s. 369.
- Yınanç, M. Halil: “Celâleddin Hârezmşâh”, İA. C. III, s. 53.
- Yıldız, D. Hakkı: “Türkistan” İstanbul 1981, s. 36-38, 42-44.